

A Selye János Egyetem Tanárképző Kara kiadásában megjelent magyar nyelvű könyvek 2017-ben:

Alabán Ferenc: A valóság irodalmi motívumai.
Tanulmányok a szlovákiai magyar irodalomról I.
(gyűjteményes kiadvány / zborník)

Dibó Gábor – Hugiivár Magda – Szarka Katalin:
Szerves kémia praktikum. Laboratóriumi gyakorlatok
gyűjteménye a szlovákiai magyar tanárképzés kémia szakos
hallgatói számára (egyetemi jegyzet / vysokoškolská učebnica)

H. Nagy Péter (főszerk.): A Selye János Egyetem
Nemzetközi Doktorandusz Konferenciája (2016)
(konferenciakötet / konferenčný zborník)

Lőrincz Julianna – Simon Szabolcs (szerk.):
A tankönyvkutatás szakmai, módszertani kérdései.
A Variológiai kutatócsoport 7. nemzetközi tankönyvkutató
szimpóziumának tanulmányai
(gyűjteményes kiadvány / zborník)

Papp Vanda: Interperszonális megtevesztés a médiában.
Különös tekintettel a manipuláció eseteire a reklámokban
(tudományos monográfia / vedecká monografia)

Strédl Terézia: Többség, kisebbség és a tolerancia
(szakkönyv / odborná knižná publikácia)

Vajda Barnabás: A csehszlovákiai ideológiai harc természetéről
1948–1989 (tudományos monográfia / vedecká monografia)

Vass Vilmos: Kompetenciafejlesztés a 21. században
(egyetemi jegyzet / vysokoškolská učebnica)

ISSN 1336-8893

9 771 336 889 003

UNIVERZITA J. SELYEHO
PEDAGOGICKÁ FAKULTA
SELYE JÁNOS EGYETEM
TANÁRKÉPZŐ KAR
J. SELYE UNIVERSITY
FACULTY OF EDUCATION

2018/1
(13. évfolyam)

A tartalomról:

TANULMÁNYOK

Alabán Ferenc:

A hungarológia és a magyarságkép formálódásáról

Ludányi Zsófia:

Egy sajátos könyvtípus,

A magyar orvosi nyelv tankönyve nyelv-
szemlélete a nyelvi ideológiák tükrében

Pataki Tamás:

Csehszlovák-szír kapcsolatok
a hidegháború első felében,
és ezek tükröződése a korabeli sajtóban

Suhajda Péter:

Petőfi Sándor szerepe a kassági
(ön)értelmezésben

Kurucz Anikó:

„Nézz körül! Ezt a világot Sterne
teremtette”. Találkozási pontok
a Karnevál és a Tristram Shandy között

Urban Ladislav:

Szubkultúra – szubkultúra-kutatás

Jaskóné Gácsi Mária:

Hegedűs András feltáró írásai íróink,
költőink pedagógiai nézeteiről

Baka L. Patrik:

Mi lett volna, ha...? – Alternatív
történelmi kalauz. Doboztankönyv-fejezet

Keserű József:

„A fény a sötétség balkeze”.
Transzkulturális kérdések Ursula
K. Le Guin A sötétség balkeze
című regényében.

ERUDITIO – EDUCATIO

A Selye János Egyetem Tanárképző Kara tudományos folyóirata
Vedecký časopis Pedagogickej fakulty Univerzity J. Selyeho v Komárne
Research Journal of the Faculty of Education of J. Selye University

2018/1
(13. évfolyam)

Alapító főszerkesztő
Erdélyi Margit

Főszerkesztő
H. Nagy Péter

Szerkesztőbizottság

Prof. PhDr. Erdélyi Margit, CSc.; Doc. PhDr. Soňa Gabzdilová, CSc.; Dr. habil. PaedDr. Horváth Kinga, PhD. (elnök); Doc. PaedDr. Zita Jenisová, PhD.; Dr. habil. PaedDr. Juhász György, PhD.; Dr. Kalmár Melinda; Prof. Dr. Kéri Katalin; Doc. PaedDr. Viliam Kratochvíl, PhD.; Dr. habil. PhDr. Liszka József, PhD.; Prof. Anna Mazurkiewich, PhD.; Dr. habil. Nagy Ádám, PhD.; Prof. Tatsuya Nakazawa, PhD.; Dr. habil. Szarka László, CSc.; Dr. habil. Vajda Barnabás, PhD. (titkár); Dr. habil. Vass Vilmos, PhD.

A szám anyagát lektorálták

H. Nagy Péter, PhD.; Dr. habil. Horváth Kornélia, PhD.; Dr. habil. Keserű József, PhD.; Dr. habil. Lőrincz Julianna, PhD.; PaedDr. Strédl Terézia, PhD.; Dr. habil. Vajda Barnabás, PhD.

Olvasószerkesztő

Dr. habil. Keserű József, PhD.

English abstracts reviewed by

PaedDr. Andrea Puskás, PhD.

Fordítás

Dr. habil. Vajda Barnabás, PhD.

Realizované s finančnou podporou
Fondu na podporu kultúry národnostných menšín
2018

FOND NA PODPORU KULTÚRY NÁRODNOSTNÝCH MENŠÍN

Eruditio – Educatio • A Selye János Egyetem Tanárképző Kara tudományos folyóirata • Megjelenik évente négy alkalommal • Kiadja a Selye János Egyetem Tanárképző Kara (Komárom) • IČO 37 961 632 • A szerkesztőség címe: Pedagógická fakulta Univerzity J. Selyeho, Bratislavská 3322, SK-945 01 Komárno, P.O.Box 54 • Tel.: +421-35-3260-829 • E-mail: nagyp@ujss.sk • Szerkesztőségi munkatárs: Mgr. Ing. Nagy Beáta • Borító és nyomdai előkészítés: Grafis Media, s.r.o. • Nyomta: Grafis Media, s.r.o. Gesztenyefa sor 4525/1A, 929 01 Dunaszerdahely • ISSN 1336-8893 • EV 2179/08 • 2018. március
<http://pf.ujss.sk/hu/tudomany/publikaciok/eruditio-educatio.html>

Példányszám: 100 • A kiadvány nem árusítható.

Eruditio – Educatio • Vedecký časopis Pedagogickej fakulty Univerzity J. Selyeho v Komárne • vychádza 4x ročne • Vydáva Pedagogická fakulta Univerzity J. Selyeho (Komárno) • IČO 37 961 632 • Adresa redakcie: Pedagogická fakulta Univerzity J. Selyeho, Bratislavská 3322, SK-945 01 Komárno, P.O.Box 54 • Tel.: +421-35-3260-829 • E-mail: nagyp@ujss.sk • Redakčná asistentka: Mgr. Ing. Beata Nagyova • Obal a tlačiarska príprava: Grafis Media, s.r.o. • Tlač: Grafis Media, s.r.o. Gaštanový rad 4525/1A, 92901 Dunajská Streda • ISSN 1336-8893 • EV 2179/08 • Marec 2018
<http://pf.ujss.sk/hu/tudomany/publikaciok/eruditio-educatio.html>

Náklad: 100 ks • Periodikum je nepredajné.

Tartalom

TANULMÁNYOK

Alabán Ferenc:

A hungarológia és a magyarságkép formálódásáról 5

Ludányi Zsófia:

Egy sajátos könyvtípus,

A magyar orvosi nyelv tankönyve nyelvszemlélete a nyelvi ideológiák tükrében 15

Pataki Tamás:

Csehszlovák-szír kapcsolatok a hidegháború első felében,

és ezek tükröződése a korabeli sajtóban 27

Suhajda Péter:

Petőfi Sándor szerepe a kassáki (ön)értelmezésben 39

Kurucz Anikó:

„Nézz körül! Ezt a világot Sterne teremtette”.

Találkozási pontok a *Karnevál* és a *Tristram Shandy* között. 51

Urban Ladislav:

Szubkultúra – szubkultúra-kutatás 65

Jaskóné Gácsi Mária:

Hegedűs András feltáró írásai írónk, költőink pedagógiai nézeteiről. 79

Baka L. Patrik:

Mi lett volna, ha...? – Alternatív történelmi kalauz.

Doboztankönyv-fejezet 89

Keserű József:

„A fény a sötétség balkeze”. Transzkulturális kérdések

Ursula K. Le Guin *A sötétség balkeze* című regényében. 101

SZERZŐINK

A hungarológia és a magyarságkép formálódásáról

Alabán Ferenc

The formation of Hungarology and Hungarian Image

Abstract

At the beginning of the study, the author makes essential definitions about Hungarology as a discipline, and then outlines some typical Hungaro-scientific aspects. The paper summarizes the most important aspects of cultural identity conceptually and emphasizes the concrete results that are the most relevant to Hungarian minority ethnicity. Finally, the author points out the prospective tasks that require further research.

Key words:

cultural identity, interpretation aspects, hermeneutics, new concept, Hungarian minority, mother tongue

Kulcsszavak:

kulturális identitás, értelmezési aspektusok, hermeneutika, új koncepció, magyar kisebbség, anyanyelv

*„Hungarológia, hungarisztika, magyarságtudomány:
a magyar nyelv, kultúra, civilizáció és történelem nemzetközi szintű kutatásával
és oktatásával foglalkozó tudománysszakok együttes elnevezése...”*

Magyar Virtuális Enciklopédia

Bevezetéként:

lényegi meghatározók és értelmezési lehetőségek

Már az elején szükséges jelezni, hogy a hungarológia nem valamiféle állandó és stabil paraméterekkel rendelkező, változatlan „diszciplína”, amelynek lényegét egyszer és mindenkorra lehetséges megfogalmazni, esetleg újból és újból mozgásba lendíteni. A szakmai körök és a vele foglalkozók másképpen közelítik meg, fogalmazzák meg tartalmi és szervezeti részeit. Nincs mindenki számára elfogadott hungarológia-fogalom tehát, s amikor az a kiindulópont érvényesül, miszerint előbb meg kell határozni a hungarológia fogalmát, majd ehhez kell rendelni az intézményeket, ki kell tűzni az egyes feladatokat és létrehozni a szervezeti egységeket, bizonyára nem jól járnak el az illetékesek. Azért lehet ab ovo hibás ez a módszer és kiindulópont, mert egy fogalom meghatározása mindig csak teoretikus szinten marad, és nem hozhat létre a gyakorlattal összekapcsolható érvényes hungarológia-fogalmat. Másrészt a fogalom feladatokkal való rendszeres, konkrét összekötése sem hozhatja meg a fogalom elfogadható, komplex definiálását, mivel nem rendszerezi az általános ismérveket.

A kezdeti, legrégebbi definíciók és értelmezések következtében a történelmi fogalomhasználat is különbözőképpen alakult: az egyik felfogás a magyar tudomány

és kultúra külföldi terjesztésének egészét besorolja a hungarológia tárgykörébe, a másik szerint csupán a magyar filológia és leginkább annak egy része, a magyar nyelv mint idegen nyelv oktatása tartozik a hungarológiába. Anélkül, hogy itt és most részletekbe bocsátkoznánk, elvi szinten megállapítható, hogy a hungarológia definíciója többször átalakult, kimutatható és megállapítható, mit jelentett fejlődésének különböző szakaszaiban, milyen diszciplínákat fogott össze, hogyan korszerűsödtek módszerei és eszköztrendszere, hogyan tudta hatékonyan segíteni a magyarsággép hazai és külföldi formálását.

A kisebbségi magyar nemzeti irodalmak megértésére és értékelésére fordított figyelem számára törvényszerűen fontossá válik, hogy feltárja, miért fontos a tiszta önismeret, milyen szerepe van és lehet az önazonosság megtartásában a nyelvnek, a kultúrának, az irodalomnak valamint a tudásnak és a tudománynak. Magyar identitásunk és önazonosságunk jórészt a meglévő és kipróbált értékek megőrzésének és felkutatásának kettősében és egyben feszültségében formálódik – tehát szükségyszerűségből és egyben elhatározásból fakad. Talán a legfontosabb forrása mindennek a magyarságtudomány és magyarságtudomány (hungarológia) múltjának, de még inkább jelenének és jövőjének a megismerése, alakulásának formálása. A hungarológiának mindig is fontos szerepe volt a magyar nemzeti tudat megújításában, s nincs ez másképp az európai integráció korában sem, mivel egyben a magyar kultúra történelmi integrálódásának korát éljük. A Kárpát-medencei magyarság soha nem hagyta el szülőhelyét, a kisebbségi helyzetbe kényszerített nemzetrészeket ugyanis kétes politikai döntések következtében csatolták el az anyaországtól, vagy éppen különféle okokkal motivált kiválás, emigráció idézte elő. A következtetés így tudatilag és logikailag sem hagy kételyeket afelől, hogy a korszerű nemzeti önismeretnek a magyarság minden részére szükséges kiterjednie, mivel az egész nemzet csupán a kisebbségek együtt látásával és tapasztalásával ismerhető meg hitelesen. S a magyarságtudomány értelmezésének és egyben jövőjének is ezt az igényt kell alapul vennie ahhoz, hogy a részek csak az egészben nyerjenek céltudatos értelmet.

Bár lehetnek különböző nézetek a hungarológia lényegének és perspektíváinak értelmezésében és megítélésében, mindig érezhető a téma összetettsége és az a tény, hogy identitásunk legfontosabb sajátosságait a korszerű nemzettudomány (magyarságtudomány) eszközeivel lehet elsősorban megvilágítani, s hogy kutatási módszerében nyitottnak kell lennie, amely megállja a helyét a szembesítések és összehasonlítások során. Csak így válhat a kívánt megőrzés és változás termékeny – egyben jövőt biztosító – egységének képévé.

Alapjában a hungarológia fogalmának jelenünkben kétféle értelmezése létezik, s a két fő csoportot legfőljebb kiegészítik a további felvetett szempontok. Az egyik irány önálló tudományszakként értelmezi a magyarságtudományt, s ennél fogva igyekszik definiálni saját kutatási tárgyát, alkalmazott módszereit és eljárásait. A másik elgondolás viszont gyűjtőfogalomnak, interdiszciplináris feladatkörököt egyesítő tudományos tevékenységnek tartja a hungarológiát:

**Jellegadó
magyarságtudományi
szempontok**

**Hermeneutikai és
újabb kultúraelméleti
kutatások**
(Kulcsár Szabó Ernő)

- „mindig keletkezésben levő identitás...”
- „minden kultúra csak dialogikus helyzetben és mindig valamely másikkal kapcsolatban mutat fel identitásjegyeket...”

**A belső azonosság
és változás tárgyiasságának
iránya**
(Görömbei András)

- „a belső hagyomány felelevenítése és szembesítése identitásképző erő...”
- az identitásba szükséges bekapcsolni mindazt az értéket, melyet a magyarságtudomány eddig létrehozott...

identitás

- = kultúraközi alakzat
- = interkulturális tapasztalat

identitás

- = önmagunkról alkotott kép
- = a (nemzeti) önismeret és öntudat alapja¹

Az értelmezési lehetőségek kibővítését, differenciálását figyelembe véve idézünk egy további véleményt is Rákos Péter tollából:

A hungarológia megteremtői, meghatározói s olyan – hogy így mondjam – törvényhozói, mint Németh László vagy másfelől Ortutay Gyula stb. a magyar tárgyú tájékozódást, kutatást interdiszciplináris, komplex tudományként kívánták műveltetni. Ha ezt a sokszor hangoztatott igényt kellő következetességgel végiggondoljuk, elérkezünk egy fontos felismerésig: a hungarológiát alkotó tudományterületek: a nyelvtudomány, az irodalomtudomány, a történettudomány, a néprajz, a zenetörténet, a művészettörténet, a magyar tudomány története stb. nem pusztán összegükkel alkotják a hungarológiát, nem is csupán a felsoroltak és fel nem sorolt számos továbbiak interferenciája, kölcsönös viszonylataik szövevényes hálózata, hanem valamely egységes, nem tartalmi meghatározottságú, hanem bármely „nemzettudomány”-ra alkalmazható metodológiai elv, amely illetéknéppen tehát

¹ A kiválasztott és felvázolt hungarológiaelméleti jellemző jegyek és szempontok – többek között – a következő forrásokból lettek kiemelve: Kulcsár Szabó (2000), továbbá Görömbei (2000).

nem csupán „interdiszciplináris”, hanem „szupradiszciplináris” jellegű: az említett egyes tudományágak fölé emelkedve meghatározza illetékességüket, illetékességük mértékét, jellegét, körét és arányát: melyiktől mire várhatunk feleletet, melyek tényszerűségük, tudományos prognózisaik ellenőrizhetőségének ismérvei, hogy ötvöződhetnek részeredményeik egységes nemzetismeretté, mi az a tárgy, amely felé a nemzetismeret tudományos művelése konvergál; ez már lényegesen több annál, mint amikor – például – a magyar őshaza történész kutatói a nyelvtudománnyal és a zenetudománnyal szövetkeznek céljuk elérése, vagy más esetben a régészetet a művészettörténettel valamely lelet azonosítására és besorolására. A hungarológiának mint tudománynak a tárgya tehát elvileg a magyarságra vonatkozó ismeretek summája is: az egyes magyar tárgyú tudományterületek összefüggésének komplex eredményei is: de ezenfelül, a tudományos megismerésnek inkább már céljaként, mint tárgyaként a nemzet történeti fejlődéséből vagy tudományosan rögzíthető egyéb adottságaiból levezethető jelenkori vagy jelenlegi helyzete, magatartása, szokásai, fejlődésének további esélyei. (Rákos 1983, 321–328)

Rákos Péter értelmezésében a „szupradiszciplináris” jelleg, továbbá a „magyarságra vonatkozó ismeretek summája” kitétel a hungarológia fogalmának integráns megközelítését jelenti, amelyben benne foglaltatik egy olyan dimenzió, mely elsősorban nem a tartalmi determinációk primátusát jelenti, hanem a részdiszciplinák fölé emelkedő és a kutatásban alkalmazható metodológiai elv fontosságára hívja fel a figyelmet. Mindez jelenünkben összekapcsolódik a reális nemzeti önismerettel és a magyarság identitástudatának megerősödésével, valamint a magyarság szellemi egészének integrációjával a fokozatosan változó európai kontextusban. Mivel a formálódó társadalmi körülmények között egész Európában a nemzettudományok megújulnak, a magyarságtudomány korszerűsödése objektív igényként is felmerül és ennek alapján értelmezhető.

Összegző kiadvány – új koncepció

A hungarológia tárgykörének pontosításában, értelmezésében és gyakorlati megnyilvánulásában fontos állomásnak tekinthető az 1991-ben megjelent *A magyarságtudomány kézikönyve* című összegző kiadvány. A kézikönyv alapkonceptiójából kiindulva:

a hungarológia, más szóval magyarságtudomány nem önálló tudományterület, hanem a tudományközi kapcsolatok egyik fontos, összetett megjelenési formája. A beletartozó tudományágak koronként és esetenként kisebb-nagyobb mértékben változtak, szinte minden elképzelés megfogalmazásakor cserélődtek. Ez a lehetőség ma is fennáll, és egy újabb tartalmi értelmezést nyújtva e könyv szerzői is élnek vele, amikor a magyarságtudományi alapismereteket összegezik. (Kósa szerk. 1991, 11)

A kötet összeállítójának és anyagának elvi kiindulópontja, hogy a világ különböző pontjain élő magyarokat a nyelv, az etnikai összetartozás tudata, továbbá a kulturális és történelmi tradíció köti össze és nem a gazdasági vagy állami élet. Ennek értelmében a hungarológia alapja a nyelvi-kulturális összetartozás és nem a mindenkori állapotoknak megfelelő államnemzet. A magyarságtudomány határai sem élesen elkülöníthetők, bár időben szemlélve a hungarológia fejlődését, a vele kapcsolatos közelmúlt történelme és a korabeli jelen bemutatása a kézikönyvben nincs képviselve. A könyv további szempontjának újszerűsége, hogy nem törekszik csak

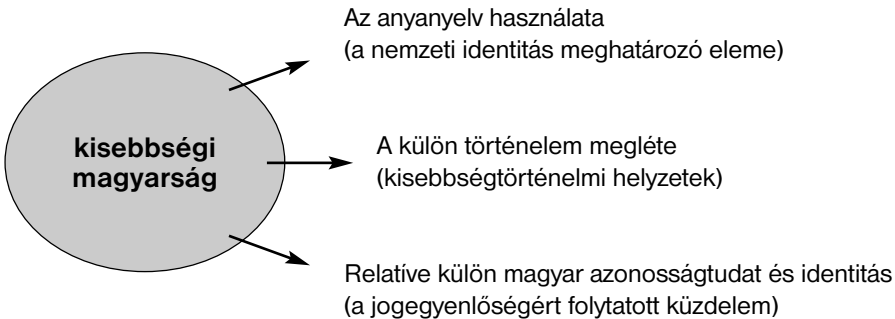
a nemzeti jelleg, az etnikus jellemzők feltétlen kiemelésére, mint az több hungarológia-interpretációban dominánsan megtalálható, hanem a közép-európai régióban élő magyarság történeti-kulturális beágyazottságára, önálló kultúrateremtő képességére is hangsúllyal figyel. Ez a kontextus nem csupán a hungarológiai törekvések bemutatásánál (Kiss Jenő), Magyarország történetének összefoglalásánál (Gergely András), a (magyar) irodalom és művészetek két fejezetben történő ismertetésénél (Kőszegi Péter, Szegedy-Maszák Mihály), a néprajz és folklór helyzetének feltérképezésénél (Kósa László, Szemerkenyi Ágnes) érvényesül.

A hungarológia kutatásának és oktatásának a feltételei, igényei, feladatai és funkciói a földrajzi tájak szerinti lehetőségekhez igazodtak az évek során, s ilyen értelemben az említett kézikönyv is eszerint különbözteti meg különböző hangsúllyal a legáltalánosabb ismérveket. Hozzá kell tennünk, hogy a magyarországi hungarológia-értelmezés (beleértve az egyes részeket és szakterületeket) az általános műveltség szerves részeként értelmezhető, melynek területei, oktatása és kutatása egyetemi, főiskolai és tudományos intézetek tanulmányi és kutatói programjaiban vannak konkrétan megfogalmazva, s bizonyos szinten hálózatot hoznak létre. Külön sajátos területet jelent a Magyarországgal szomszédos országokban a hungarológia interpretálása, ahol legtöbbször úgy oktatják és kutatják a hungarológiát, mint nemzetiségi-anyanyelvi tárgyat, amely elsősorban a nyelvre és az irodalomra korlátozódik, s melynek éppen ezért jelentős közösségi tudatformáló szerepe és funkciója van. Harmadrészt pedig megállapítható, hogy az anyaországtól földrajzilag távolabb eső európai országokban (például Svédország, Olaszország és más országok) és az amerikai, ausztráliai kontinensen történő hungarológiai tárgyak oktatásának kevésbé van nemzeti és anyanyelvi jellegük az előző két besoroláshoz képest. Az ilyen esetekben a kutatás és az oktatás színvonala és irányultsága is eltérő, azokat általában a hagyományok, a helyi feltételek és a személyi adottságok nagyban befolyásolják. Ebből következően mindhárom csoport igényeinek, szintjének megfelelő adekvát olvasói (befogadói) csoport is kialakult, melynek értelmében a hungarológia tárgyait kellő tartalmi elemekkel és metodikával szükséges oktatni. Azoknak a magyar származásúaknak, akik a magyar nyelvet elsajátítva a magyar történelmi múlttal és kultúrával már megismerkedtek, nyilvánvalóan más igényeik vannak, mint azoknak, akik anyanyelvi iskola nélkül nőttek fel, alpműveltségüket is más környezetben szerezték, vagy azoknak, akiknek tudásuk valamilyen okoknál fogva elhalványodott, de szeretnék azt feleleveníteni.

Az említett elvi szintű megkülönböztetés azért is fontos, mivel a magyarságtudomány Magyarországon az általános műveltség részét képezi, az egyes szakterületek oktatását és kutatását is beleértve. A határon túli kisebbségi közegben azonban – mint jeleztük – a hungarológia közösségi, tudatformáló szerepe jelentős, elsősorban anyanyelvi tárgykörként van jelen, jórészt leredukálódva a nyelvre és az irodalomra. Ez utóbbi szempont nem érvényesül az anyaországtól földrajzilag távolabb eső európai és tengeren túli országokban, ahol az oktatás és a kutatás irányultsága is eltérő a közép-európai értelmezésektől.

Újabb konkrét eredmények az integráció szintjén

A hungarológia jelenlegi helyzetének jellemzésében, jegyeinek feltárásában fontos szereppel bír az MTA Magyar Tudományosság külföldön Elnöki Bizottsága által 2008-ban kiadott tanulmánygyűjtemény (Fedinec szerk. 2008), melynek értékes előszavában (A nemzeti önismeret értékei) Görömbei András letisztult formában néven nevezi a hungarológiai kutatás jelenlegi meghatározó jegyeit, fogalmait és értékeit. A európai átrendeződés az utóbbi évtizedekben addig nem tapasztalt kihívások elé állította mind a közösségeket, mind az egyéneket, s az új történelmi helyzet egyértelműen megköveteli a korszerű önismeretet. Az önismeretnek fontos szerepe abban van, hogy az Európai Unióban kialakult újabb szellemi és szemléleti irányzatok hatással vannak a magyar kultúra integrációs törekvéseire, s közben lehetőséget adnak az egyes régiók specifikumainak és sajátosságainak a felmutatására. Ezzel lehetőség nyílik az egység és a sokféleség dialektikájának egyre határozottabbá válására, melynek szerepe, funkciója lehet egy differenciáltabb magyarsággép kialakulásában. A sajátosságok a kisebbségi magyarság egészének, valamint a nemzeti kisebbség anyanyelvhasználatának kérdéskörében is elvi szinten fejtik ki hatásukat:

A kisebbségi magyar alkotók egyénítő sajátossága főként azt jelenti, hogy műveikben a kisebbségi élet, lét és sors tapasztalatai örökítődnek meg, az alkotások közös jegye pedig az, hogy anyanyelven, azaz magyar nyelven íródtak. A meghatározó jegy és az egyénítő sajátosságok kisebbségi közegben erősítik egymást az identitáskeresés és a kisebbségi létértelmezés, valamint az önismeret tisztázásában. Ezek a különlegességek fontos egyedi és utánozhatatlan részeivé válhatnak/válnak a művészi (esztétikai) kifejezés szintjén és annak hatásértékében.

A tanulmánykötet négy nagyobb fejezetében (Identitáskonstrukciók, A nyelv mint szimbólum, Történelmi léthelyzetek, Az irodalom eszköztára) feltárt anyag arról tanúskodik, hogy a Kárpát-medencében a magyarság jelenünkben az anyaországon kívül hét országban létezik – mint nemzeti kisebbség. Magyarországgal szomszédos országokban élő nemzeti kisebbségekről van szó, amelyekben nagyrészt az évtizedek során a magyar nemzeti kisebbség programszerű felszámolása, pontosabban „*homogenitásának megszüntetése*” kapott hangsúlyt. A fokozatosan kialakuló új történelmi helyzetben a diktatúrát felváltotta a demokrácia, de a társadalmi-politikai rendszerváltás és az Európai Unió létrejötte közel sem oldotta

meg a szétszórt magyarság (nemzeti) gondjait. Ezért hangsúlyozza a kötet előszava, hogy a „korszerű nemzeti önismeretnek tehát a magyarság minden részére ki kell terjednie”. Ennek egyik fontos állomása a többszöri mellőzés és gyakori kirekesztés után, hogy 1990-ben az anyaországban állami és akadémiai szintre emelkedett a határon túli magyarsággal való következetesebb törődés, melynek következtében fokozatosan csökken az „állami identitások kultusza” és fokozatosan felerősödnek a regionális és az etnikai-nemzeti identitás különböző formái. A fokozatosan európaivá váló magyarság értéke a sajátosságai lehetnek, amelyeket „úgy kell megfogalmazni, hogy a magyar értékek az európai összefüggésekben is megmutatkozzanak. Önmagunkat az új idő kihívásaira adott korszerű válaszok révén is meg kell őriznünk, de jövőnk alapja a megőrzés és változás termékeny egysége lehet” (Fedinec szerk. 2008, 10).

A változás színtere az utóbbi években több szempontból is megmutatkozik. Bár az anyanyelv determináns tényező a kisebbségi magyarság nemzeti identitásának szempontjából, az ún. „nyelvi szétfejlődés” tényként kezelendő, ami azonban közel sem olyan veszélyes, mint a nyelvi leépülés, a nyelvi rendszer felszámolódása vagy a „nyelvi funkcionális tévesztés”.

Jogos megállapításoknak és elvárásoknak számítanak az alábbi kitételek a nemzeti kisebbségek anyanyelve használatának színterén:

- a nemzetiségi kisebbségek anyanyelve és annak használata az európai jogrend szerint legyen biztosítva;
- a magyar nyelvi ún. „szétfejlődés” a Kárpát-medencében jelenünkben hét országban változó szinten mutatkozik meg;
- a határon túli magyar közösségek „sajátos szavai” természetes jelenségek;
- a bilingvizmus ténye az, hogy különböző nyelvi hatásokat fogad be a magyar nyelv;
- a cél nem lehet a kölcsönszavak kiirtása, hanem a meglévő „közmagyar megfelelőik” elterjesztése.

A jövőt illetően további változást jelent a kisebbségi nemzeti identitás átértelmezett megfogalmazása, mely védelmet jelenthet a kisebbségi kiszolgáltatottság minden formája ellen. Ebben a vonatkozásban alapvető tényezőként tartható számon a kisebbségi magyarság külön történelme (kisebbségellenes intézkedések, kényszerítő rendelkezések és lépések a magyar nemzeti identitás feladására...). A magyar nemzeti identitás egyik leghivatottabb feltárója bizonyítottan az irodalom, mivel a külön élet és sors külön sajátos színeket adott a kultúra és művészet területén. Hasonlóképpen van ez a kisebbségi magyarság identitását illetően is, melynek közegében az önazonosság relatív változása tényként kezelendő, a megtartó értékek megőrzése és kibontakoztatása pedig fontos feladatnak számít. Az Európai Unióba belépő magyarság jelenében és jövőjében valójában külön hangsúlyt kap a kisebbségi történelem és az ebből adódó helyzet, mely külön színeket ad/adott a kultúra és a tudomány minden területén.

Az egyes kisebbségi magyar irodalmak történetét újra és újra megírják – állapítja meg Görömbei András. – Elfogadott tehát a kisebbségi magyar nemzeti identitás léte és sajátossága... A nemzeti kisebbségek irodalmának a külön számbavétele sohasem a magyar irodalomtól való elszakításra ösztönöz, hanem a magyar iroda-

lom egészében mutatja meg az egyes részek külön színét és értékét. Különleges figyelmet kapnak így a magyar nemzeti kisebbségek irodalmi, hiszen ha mindig csak a magyar irodalom egészét szemlélnénk, a kisebbségi magyar irodalmak értékeinek jó része említést sem kapna. (Fedinec szerk. 2008, 12)

Ha csupán a most érintett kérdésekre gondolunk, észrevehetjük, hogy az Európai Unióban mennyiben megváltozik a közép-európai nemzetek és nemzeti kisebbségek helyzetéről kialakított kép. Ezzel kapcsolatban – kiegészítésként – az identitás még két kiválasztott jellegzetes, egyben forrásértékű motívumát érintjük röviden, annál az oknál fogva, hogy befolyásoló hatásuk határozottan érezhető a hungarológia tartalmi kiteljesedésének kontextusában.

Nem fér hozzá kétség, hogy a tájélmény a magyar irodalom és művészet egyik legrégebb és leginkább meghatározó, az identitást jelző hagyományai közé tartozik, melyre számtalan példát lehet hozni Petőfi Sándor költeményeitől Tamási Áronig. A táj különleges szerepe nemcsak a lírában, hanem a prózában, a festészetben, zenében és további művészeti ágakban megfigyelhető, úgy is mint életszemlélet, gondolat és stílus művészi megjelenítése, vagy éppen úgy, mint az identitás keresésének szemléletes példája. A „forrás” fontosságának egyértelműsége szinte evidencia: a folklór (népköltészet) sokrétű és gazdag világából származó elemek különösen a gyűjtés és a feltárás után (a 19. század közepétől) a nemzeti identitás kifejezésének váltak fontos motívumaivá vagy éppen művészi-poétikai alkotórészeivé. A nemzetiségi (kisebbségi) identitástípus – hasonlóan az anyaországiéhoz – a (határon túli) magyarság irodalmában bontakozott ki fokozatosan, egyfajta rejtjeles nyelvet is képezve – a többségi nemzetétől eltérő önazonosság hordozásának egyik determináns forrásaként. A saját kultúrába való zárkózás attitűdje mellett persze megfigyelhető az is, hogy a kisebbségi alkotók gyakran az identitáskeresés motívumait multikulturális, sőt egyetemes színvonalra emelésének igényével tették a két világháború között és teszik ma is (Győry Dezső, Szenteleky Kornél, Fehér Ferenc, Sütő András, Kányádi Sándor, Tolnai Ottó, Tözsér Árpád).

A másik jellegzetes példánk azt az interdiszciplináris szándékmegvalósulást jelzi, amelynek elsődleges célja közép-európai kontextusban vizsgálni és láttatni a magyar kultúrát, művészetet és irodalmat. Bár Közép-Európa a maga nemében „virtuális tartomány”, mégis jogos az a feltevés, hogy az egyetemes vagy akár a magyar nézőpont is hiányos lenne szempontjai nélkül, mivel valójában léteznek közép-európai művészeti és tudományos kérdések, sőt léteznek az egyetemes stílusoknak közép-európai (regionális) variációi, melyeknek létrejöttében, fejlődésében meghatározó szerepük van a történelmi-társadalmi-politikai (és egyúttal természeti!) adottságokból fakadó sajátosságoknak. Tovább haladva: egyes irányzatok, műfajok és motívumok előfordulási gyakorisága hasonlóan (esetenként azonosnak) mondható a régió több országában. Ezek jegyében és ismeretében kimutatható a közép-európai nemzeti, kisebbségi (nemzetiségi) és regionális – olykor „kettős” – identitás, mely szinte kicsinyített mása lehetne Közép-Európa belső történetének.

Az identitásoknak – ebből a két példából is kellően kitűnhet – eltérő viszonyrendszerük van, mely különböző nézőpontokból szemlélhető, különböző hangsúlyokkal kezelhető és minősíthető. Fontos megjegyeznünk, hogy az eltérő identitástartalmak vizsgálatakor a lokalitás kiemelt szerepet kap.

Tudatában vagyunk, hogy több fontos, egyszerűnek látszó kérdéskör további felderítésre, pontosításra és értelmezésre vár. Milyen részei, elemei vannak az identitásfajtáknak és ezek közül melyek a legmeghatározóbbak az anyaországi és a határon túli (kisebbségi) magyarok számára? Mit jelent a kisebbségi mentalitás és a belőle fakadó viselkedésforma, a gondolkodás és az élethelyzetek ábrázolása az irodalomban? Természetesen összetettebb kérdések is megvilágításra várnak, melyek még további felismerések forrásai lehetnek. Mennyiben lehetséges jelenünkben az irodalom identitásképző és -megőrző szerepe? Melyek azok az összetevők, amelyek az irodalmi „egyetemesség” és „sajátosság” párhuzamaiban meghatározóak? Mennyire vállalhatnak szerepet az irodalmi kanonikus és kritikai attitűdök és egyben nyújthatnak alapot a kollektív identitásképző, -választó és -megőrző „értéktudatok” kialakulásában? Mik a nemzeti identitás és az interkulturális kommunikatív kompetencia lehetséges összetevői?

* * *

A kérdések tovább gyűrűzhetnek, újabb és újabb szempontokat vethetnek fel és adhatnak támpontokat a hungarológia fogalmának értelmezéséhez. Rövid lezárásként a hungarológia megújulásának néhány aspektusát említjük:

- A hungarológiának két megkülönböztethető irányultsága van: létezik egy ún. „belső” magyarságtudomány és annak országon belüli öröksége, és van olyan vonala, amely a külföld számára, a nemzetközi tudományos fórumokon a kultúratudományok kontextusában fejt ki hatását. A kulturális önmegértés és megértetés számára mindkettő fontos, mivel jó esetben összefüggnek egymással, egymásra épülnek. A hungarológiának így lehet meg a hazai és a nemzetközi pozíciója és egyben megismerésének és hatékonyságának esélye. Amennyiben divergens a kialakított kép, az értékrendek is eltérően nyilvánulnak meg. (Ebből a szempontból példaként lehet megemlíteni Kertész Imre művének kritikai értékelését, mivel ő magyarországi szakmai és olvasói körökben elismert írónak számít ugyan, de éppen e befogadói körök előzetes véleménye szerint [mint ahogy ezt annak idején többször megírták] nem ő látszott magyar díjazott esetén a Nobel-díj várományosának. Ebben az esetben is eltért egymástól a hazai és a külföldi kialakított kép az irodalmi érték milyenségéről, s a kiválasztásnál bizonyára művészetpolitikai szempontok és szerepet kaptak.)
- Az utóbbi évtizedben tovább mélyült és gazdagodott a hungarológia fogalmi tartalma, függetlenül attól, hogy a fogalom sokféle megközelítéséből és az elméleti igényű definíciós törekvésekből nem jött létre teljes körű szakmabeli közmegegyezés. A leginkább szembeötlő szemléleti változást a filológia kereteit kitégítő interdiszciplináris szempontok alkalmazása jelenti, valamint a magyar nyelv és magyar civilizáció külső kapcsolatrendszerének egybevető, összehasonlító (kontrasztív, komparatív, interkulturális, „*szupradiszciplináris*” – sic!) vizsgálata – különös módon a szomszédos kultúrákhoz, az európai kontextushoz és az egyetemes civilizációhoz viszonyított kötődéseiben. E kutatások eredményeit a magyar nyelv és kultúra egybevető vizsgálatára, illetve a magyar nyelv és irodalom recepciójára és kapcsolattörténetére irányuló gazdag hagyomány képviseli első-

sorban, s e nyelvközpontú tényezők egy tágabb hungarológiai horizonton a mindenkori adott kontextusok igényeihez igazodhatnak. Az összehasonlítás lehetősége fontos ismeretforrást jelent ebben az esetben is, mely befolyásolja az önazonosság változó értelmezését. A kulturális másság tapasztalata ugyanis részben átírhatja (a napi gyakorlatban is) az eddig kialakított saját kultúráképet, más paraméterekkel ruházhat fel normákat és értékeket. Az ilyen (interkulturális) tapasztalat azt is előidézheti, hogy az identitás kérdéskörét is újabb megvilágításban láthassuk és felismerjük, hogy a saját identitásunk is folytonos megújulásban (változásban) van, hogy nem statikus, hanem folyamatosan elmozduló képződmény.

- A hungarológia megújulása szervesen összefügg a magyarságkép formálódásával. A kérdés az, hogy a sokféle irányultságú, stílusát tekintve is különböző magyarságkép sokszínűségében képes-e szisztematikus „tudásformává” válni, amely alkalmas lesz arra is, hogy akár egy interdiszciplináris kooperáció, illetve egy kultúratudományi diskurzus problémáira és kérdéseire is adekvát válaszokat tudjon adni. Mindemellett – s ezt szükséges hangsúlyoznunk – a hungarológiának a legkomplexebb módon kell tudnia definiálnia a magyar identitást, beleértve a genetikus önismeret összetevőit és a magyarságtudomány által eddig felszínre hozott minden értéket.

Irodalom

- Alabán Ferenc (2012): *Hungarológia és önismeret*. Dunaszerdahely: Nap Kiadó.
- Béládi Miklós szerk. (1982): *A magyar irodalom története 1945–1975. IV. kötet. A határon túli irodalom*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Fedinec Csilla szerk. (2008): *Értékek, dimenziók a magyarságkutatásban*. Budapest: MTA.
- Görömbei András (2000): A magyarságtudomány útkeresései. *Hungarológia*, 2, Budapest.
- Görömbei András (2003): *Irodalom és nemzeti önismeret*. Budapest: Nap Kiadó.
- Kissné Papp Margit (2000): Áttekintés a hungarológia jelenlegi helyzetéről és a legfontosabb további feladatairól. *Hungarológia* 2. 1–2, Budapest.
- Kósa László szerk. (1991): *A magyarságtudomány kézikönyve*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kulcsár Szabó Ernő (2000): A (nemzeti) kultúra – mint változékony üzenetek metaforája. Avagy emlékműve-e önmagának a „hungarológia”? In *In honorem Tamás Attila*, Debrecen.
- Pomogáts Béla (2008): Érdekek védelmében. Az emigráció küldetéséről. *Vigília*, 5. sz.
- Rákos Péter (1983): Hungarológia: a dolog és a szó. In *A hungarológia régen és ma*. Budapest.
- Szűcs Tibor (2003): A hungarológia egysége a tanárképzésben. In Gremesberger László és Nádor Orsolya (szerk.): *A magyar mint idegen nyelv és a hungarológia oktatása az európai uniós csatlakozás jegyében*. Balassi Füzetek 1. szám, Budapest.

Egy sajátos tankönyvtípus, *A magyar orvosi nyelv tankönyve* nyelvszemlélete a nyelvi ideológiák tükrében¹

Ludányi Zsófia

Linguistic Aspect of a Special Education Resource 'The Textbook of Hungarian Medical Language' in the Mirror of Language Ideologies

Abstract

The subject of this paper is a special education resource called 'The Textbook of Hungarian Medical Language', which is written for medical students. The study examines how language ideologies appear in the textbook as well as what kind of views of language are expressed. The authors of the book include physicians and other natural scientists and a few professional linguists. The analysis proves that in this textbook the language is described in an eclectic way and the folk linguistic point of view plays a central role, therefore the textbook is not suitable as an up-to-date education resource.

Key words: medical language, language management, language ideologies, textbook analysis, educational linguistics

Kulcsszavak: orvosi nyelv, nyelvalkítás, nyelvi ideológiák, tankönyvelemzés, oktatásnyelvészet

1. Bevezetés

Jelen írás ahhoz az átfogó kutatáshoz kapcsolódik, amelynek célja a mai magyar orvosi nyelv sztenderdizációjára irányuló tevékenység elemzése. A kutatás a saját szaknyelvükre reflektáló orvosok metanyelvi diskurzusait vizsgálja nyelvideológiai szempontból (az eddigi eredményeket ld. Ludányi 2017a, Ludányi 2017b), figyelembe véve, hogy nemcsak a nyelv, hanem maga a nyelvről való gondolkodás sem lehet mentes ideológiai vonatkozásoktól mind a tudományos, mind a hétköznapi szinterein (Tolcsvai Nagy 2009). Jelen dolgozat az alkalmazott nyelvészeti kutatások azon meghatározó részterületéhez kíván kapcsolódni, amelyet oktatásnyelvészetnek nevezünk (educational linguistics, ld. Spolsky–Hult 2008). Az ilyen típusú kutatások a nyelvtudomány eredményeit hasznosítják egyes pedagógiai, oktatási jellegű kérdések feltárásában, megoldásában. A dolgozat tárgya egy speciális célokat szolgáló oktatási segédletnek, *A magyar orvosi nyelv tankönyvének* elemzése. Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a tankönyv milyen nyelvszemléletet közvetít, milyen nyelvi ideológiák érvényesülnek abban, s ezáltal hogyan alakítja az orvostanhallgatóknak a nyelvről való gondolkodását. Számolva azzal, hogy az orvosi nyelvalkító tevékenység egyik fő kérdésköre az idegen terminusok magyarítása, a tankönyv nyelvideológiai közül különösen az idegen szakszavak és köznyelvi szavak megítélésével kapcsolatosak állnak fókuszban.

¹ A tanulmány az egeri Eszterházy Károly Egyetemen 2017. november 7-én megrendezett Szövegek, módszerek, tananyagok c. oktatásnyelvészeti konferencián elhangzott előadás szerkesztett változata.

1.1. Nyelvi ideológiák

Tolcsvai Nagy Gábor (2009) két közegét különíti el a nyelvre adott magyar reflexióknak: a világról való ismeretek általános jellegű keretét; illetve a nyelvről, valamint a nyelv és a kultúra összefüggéseiről kidolgozott általános, európai ismeretek közeget. Ez utóbbi elsősorban nem tudományos, hanem a mindennapi tapasztalatokból kategorizálódó, gyakran sztereotipizálódó ismereteket tartalmaz. Ezek a közösségi, konvencionális ismeretek gyakran ideologikus formában mutatkoznak meg (Tolcsvai Nagy 2009, 66–67).

A nyelvi ideológiáknak többféle meghatározása lehetséges: tágabb értelemben véve minden nyelvvel kapcsolatos vélekedés, explicit metanyelvi diskurzus nyelvi ideológiának tekinthető (Laihonen 2009, 25–26), szűkebb értelemben azonban elsősorban azokat a – legtágabb értelemben vett – nyelvvel kapcsolatos gondolatokat, gondolatrendszereket jelentik, amelyeket gyakran használnak legitimáló, igazoló vagy magyarázó céllal (Lanstyák 2017). Dolgozatomban a nyelvi ideológiáknak az utóbbi, szűkebb értelmezéséből indulok ki, mivel – mint az eredményekből látni fogjuk – a tankönyv szövegében expliciten vagy impliciten megjelenő, nyelvvel kapcsolatos gondolatoknak, vélekedéseknek többnyire valóban az a céljuk, hogy magyarázatul szolgáljanak például egyes, az orvosi szaknyelvben előforduló nyelvi formák stigmatizálásához, más nyelvi formák előnyben való részésítéséhez stb.

A nyelvideológiai kutatásoknak alapvetően nem célja annak értékelése, hogy mennyire állnak összhangban az ideológiák a nyelvtudomány álláspontjával, mivel az ideológiák nem a valóság meghamisítását jelentik (Laihonen 2009, 26); a nyelvészeknek is vannak nyelvi ideológiáik (Gal 2002, 197), az egyes nyelvi jelenségeket is egy-egy ideológia felől nézve vizsgálják. A kérdés tehát, hogy az ideológiakutató álláspontja kritikai vagy neutrális legyen (erről ld. Woolard–Schiefelin 1994). Úgy vélem azonban, hogy bizonyos esetekben mégis szükség lehet a feltárt ideológiák értékelésére is, például tankönyvek, taneszközök vizsgálata esetén, hiszen az oktatásnak kiemelt szerepe van a tudatosult nyelvi vélekedések kialakításában (Domonkosi 2016). Ebből kiindulva jelen tanulmányban esetenként értékelem is az adott nyelvi ideológiát, s ha szükséges, javaslatot is teszek, hogy a tankönyvi szövegben meghúzódó nyelvi ideológia helyett milyen másikat volna célszerű érvényesíteni.

1.2. Az oktatás mint a közösségi nyelvi reflexiók színtere

Az iskolai keretek között folyó oktatást tekinthetjük a nyelvről való gondolkodás, a nyelvi tevékenységre való reflexió egyik legmeghatározóbb színterének. Különösen fontos szerepe van az iskolának a tudatosult nyelvi vélekedések kialakításában. Éppen ezért lényeges cél, hogy az oktatás, az oktatásban felhasznált taneszközök (tankönyvek) ideológiai meghatározottságát láthatóvá tegyük (Domonkosi 2016). Az oktatáson elsősorban a közoktatást kell érteni, az eddigi nyelvideológiai vizsgálatok is a közoktatásbeli tankönyvekre fókuszáltak (pl. Simon 2007; Simon 2015; Simon–Misad 2009; Domonkosi 2016).

Létezik azonban nyelvszemlélet-formáló tevékenység a közoktatáson túl is. Nem csupán a felsőoktatási intézmények bölcsészettudományi, pedagógusképző karain

foglalkoznak a hallgatók nyelvészeti stúdiumokkal. Kevésbé közismert, hogy egyéb (főleg természettudományos, műszaki) képzésekben is lehetőségük van a hallgatóknak (anyanyelvi) szaknyelvi kurzusokon részt venni, ahol nyelvhelyességi, stílusztikai, helyesírási ismereteket szerezhettek. Ilyen például a Szakmai nyelvművelés kurzus a Budapesti Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetemen (vö. Sturcz 2004, 195) és a Magyar orvosi nyelv kurzus a Semmelweis Egyetemen (Bősze 2004, 2005). A vizsgálatom tárgyát képező tankönyv ez utóbbi tantárgyhoz kapcsolódik.

2. A Magyar orvosi nyelv kurzus és tankönyve

2002 óta a Semmelweis Egyetem hallgatóinak lehetőségük van a Magyar orvosi nyelv című kurzus keretein belül ismereteket szerezni az orvosi nyelvről és helyesírásról (Bősze 2004, 2005). A tantárgy honlapján olvasható ismertető szerint e tárgy: „Az orvostudományi általános műveltség tárgya. A szaktárgyakat kiegészítő, minden orvos számára nélkülözhetetlen, általános ismereteket ad, hozzásegít az erkölcsös és a tudományos orvosláshoz.”² A kurzus során az alábbi témaköröket dolgozzák fel:

- Általános nyelvi ismeretek
- Az európai orvosi nyelv
- Magyar orvosi nyelv
- Tudományos közlemények és előadások
- Orvosi helyesírás és nyelvhelyesség

E tantárgyi tematikát teljes egészében lefedi a kurzushoz készült tankönyv, amely Bősze Péter szerkesztésében jelent meg 2009-ben *A magyar orvosi nyelv tankönyve* címmel. A sokféle témát feldolgozó, igényes kivitelezésű, gazdagon illusztrált felsőoktatási tankönyv szerzői gárdája is igen változatos, számos tudományterület képviselteti magát: az orvos, orvostörténész, nyelvész és nyelvművelő szerzők mellett fordító, sőt hivatásos író is akad (a nemrég elhunyt Jókai Anna az első fejezet szerzője, Jókai 2009). Azért szükséges említést tenni arról, hogy milyen szakterület képviselői írták az egyes fejezeteket, mert a nem nyelvész fejezetírók tollából származó szövegek – legyenek a szerzők saját szakmájukban kiemelkedő, nagy tekintélyű, nyelvi kérdések iránt érdeklődő tudósok – ennek megfelelően értelmezendők. A nyelvnek többféle megközelítésmódja lehetséges: szaktudományos és hétköznapi, Heltainé Nagy Erzsébet (2009) továbbá az úgynevezett kultikus szemléletmódot is ezek mellé sorolja egy harmadik lehetséges aspektusként. A vizsgált tankönyv esetében egyaránt találunk példákat a nyelv szaktudományos és népi szemléletére is, sőt a fejezetek végén található, főként íróktól származó nyelvi reflexiók alakjában még a kultikus megközelítésmód is megjelenik helyenként. A tankönyvben tehát a nyelvnek többféle szemlélete figyelhető meg. Feltehetőleg ezzel a könyv szerkesztője is tisztában van, erre utalhat az a tény, hogy az egyik alfejezet (Bősze 2009) címe – *Gondolatok a nyelvről és a magyar nyelvről: ahogy az orvos látja* (kiemelés tőlem – L. Zs.) – hangsúlyozza a szerző-szerkesztő nem nyelvész mivoltát. Ez a tény olyanformán is értelmezhető, hogy a szerző jelezni kívánja olvasóinak: a nyelvről való gondolkodása, megközelítésmódja eltérhet a nyelvészekétől.

Szerkezetét tekintve a tankönyv az alábbi négy fő fejezetre tagolódik:

² <http://www.orvosinyelv.hu/> (letöltés ideje: 2018. január 29.)

1. Parányi nyelvészet orvosoknak, biológusoknak (amit a nyelvről illik tudni)
2. Az orvosi szaknyelv története és jelene
3. Tudományos közlemények, könyvek, előadások
4. Nyelvhelyességi kérdések az orvosi irodalomban

Bár kétségkívül igen hasznos a tudományos közleményekről, előadásokról szóló 3. fejezet (talán az egyik legjobban megírt összefoglaló fejezet véleményem szerint), ez a témakör nem képezi vizsgálatom tárgyát, így a továbbiakban az 1. és a 4. témacsoport vizsgálatára helyezem a hangsúlyt, s a 2. (történeti) fejezetre is csak érintőlegesen utalok majd.

2.1. A vizsgált tankönyvfejezetek

A nyelvről való általános ismeretekről szóló 1. részből az alábbi két alfejezetet vizsgálok részletesen a tartomelemzés módszerével: *Gondolatok a nyelvről és a magyar nyelvről: ahogy az orvos látja* (Bösze Péter szülész-nőgyógyász tollából), illetve *A magyar szókinccs eredete, a szóalkotás módjai. Magyarítás, nyelvújítás* címűt (Buvári Márta nyelvművelő, fordító tollából). A 4., orvosi nyelvhelyességi kérdésekkel foglalkozó részből a *Fonákságok a klinikai és a kísérletes orvostudomány szaknyelvében* című alfejezetet választottam (a szerző Mitsányi Attila orvos, fiziológus). A vizsgált fejezetek kiválasztásakor fontos szempont volt, hogy különböző szerzőktől származzanak, továbbá hogy az orvosi nyelvet más-más aspektusból vizsgálják. Tematikáját tekintve a kiválasztott három fejezetből csak egy (a klinikai és kísérletes orvostudomány szaknyelvét tárgyaló) foglalkozik kifejezetten nyelvhelyességi kérdésekkel, a másik kettőnek a célja általánosabb: alapvető (orvosi) nyelvi ismeretek közvetítése, valamint a nyelvtudomány egyik részterülete, a lexikológia fontosabb eredményeinek átfogó bemutatása. Noha e kettő nem kimondottan nyelvhelyességi témákkal foglalkozik, mégis – mint látni fogjuk – ugyanaz a nyelvhelyességi szemlélet jelenik meg ezekben is, ugyanazok a nyelvi, nyelvhelyességi ideológiák érvényesülnek, mint a konkrét nyelvhelyességi kérdésekkel foglalkozó fejezetben. A tartomelemzés során feltárt nyelvi ideológiák csoportosításában, felcímkezésében Lanstyák István (2017) kategorizációjára támaszkodtam.

3. Nyelvi ideológiák a tankönyvben

3.1. A nyelvi változásokkal és a nyelvek értékével kapcsolatos ideológiák

A mindennapi (laikusi) nyelvművelésben közkeletű az az elképzelés, hogy a magyar nyelv veszélyben van. Ez a meggyőződés több helyen megjelenik a tankönyvben, kiegészülve azzal, hogy a magyar orvosi szaknyelvet is kedvezőtlen hatások érik, s ezáltal veszélyeztetik azt. A nyelvi damnificizmus ideológiája (Lanstyák 2017, 18) explicit módon verbalizálódik a nyelvről szóló általános bevezető részben azáltal, hogy a szerző „Nyelvünket veszélyeztető hatások” alcímmel összefoglalja a kedvezőtlennek ítélt nyelvi vagy társadalmi változásokat, úgymint: az angol szavak nagy mennyiségben történő átvétele, a fogyasztói társadalom térhódítása, egyéb kedvezőtlen társadalmi változások, a magyar nyelv használati színtereinek szűkülése (Bösze 2009, 32–33). Ugyanitt az angol nyelvi hatás egyik következményeként

nem csupán az angol szavak „túlzott beépülése” jelenik meg mint lehetséges veszélyforrás, hanem az angolos mondatszerkesztési formák, szóalaktani és hangtani módosulások, ami a nyelvi dilaborizmus (Lanstyák 2017, 19) ideológiájának érvényesülését mutatja; e meggyőződés láttatja ugyanis a nyelvtani kontaktushatást még a szókészletinél is veszélyesebbnek.

A fentiekből egyenesen adódik, hogy a tankönyv alapvető szemlélete az, hogy a magyar nyelvre, a magyar orvosi nyelvre leselkedő veszélyek miatt természetesen szükség van a nyelv védelmére (nyelvi protektivizmus, Lanstyák 2017, 37) és a nyelvi folyamatokba való tudatos beavatkozásra (nyelvi intervencionizmus, Lanstyák 2017, 25). Mind a bevezető fejezetben (Bősze 2009), mind a lexikológiai témájú fejezetben (Buvári 2009) reflektálnak azonban a szerzők a nyelvművelés, nyelvalkítás szükségességéről szóló vitákra, I. [1], [2] példa, utalva egyéb, a tankönyv szemléletével ellenkező ideológiákra (például: nyelvi deskriptivizmus, intaktizmus [Lanstyák 2017, 19; 24]).

[1] Néhány nyelvész érveket sorakoztat a nyelv művelésének szükségességére ellen, főként az idegen szavakra vonatkoztatva (Bősze 2009, 35).

[2] Ma több nyelvész, nyelvművelő [...] azt hangoztatja, hogy nem kell harcolni az idegen szavak ellen (Buvári 2009, 67).

Különösen a magyar nyelvről szóló bevezető fejezetben (Bősze 2009) jelenik meg többször az az elgondolás, hogy a világ azon nyelvei, amelyek történetileg a legelsőek közül valók, különleges értéket képviselnek (nyelvi primordializmus, Lanstyák 2017, 34). A magyar nyelv rokonságának, a nyelvcsaládoknak a tárgyalásakor állapítja meg a szerző (Benkő 1999-et idézve), hogy „a magyar nyelv egyike az ősnyelveknek” (Bősze 2009, 31). Egy későbbi alfejezetben, amikor az idegen szavak „szükségtelen használatának okai”-t ismerteti a fejezetről, ismét előkerül a nyelvi primordializmus ideológiája: amikor az idegen szavak gyakori használatát „idegenmájmolás”-nak nevezi: „...jó lenne, ha minden magyar emberben tudatosulna, hogy semmivel sem vagyunk alábbvalók, kevesebbek, mint bármely más nemzet, és hogy a magyar nyelv a világ egyik legősibb nyelve” (Bősze 2009, 34). A primordializmus ideológiája a nemzettudat erősítését, a nemzeti büszkeség felkeltését szolgálja. Hasonló célokat szolgál a nyelvi szingularizmus eszméje (Lanstyák 2017, 37), amely csak implicit módon jelenik meg azáltal, hogy a fejezet végén – tipográfiailag is elkülönítve, színes keretben – a Sir John Bowringnak tulajdonított, magyar nyelvet dicsőítő sorokat³ olvashatjuk, melyeket gyakran szokás idézni különösen a moz-

³ „A magyar nyelv eredete nagyon messzire megy vissza. Rendkívül különleges módon fejlődött, és struktúrája visszanyúlik arra az időre, mikor még a jelenleg Európában beszélt nyelvek nem léteztek. Egy olyan nyelv, mely szilárdan és határozottan fejlesztette magát, matematikai logikával, harmonikus összeilleszkedéssel, ruganyos és erős hangzatokkal. Az angol ember büszke lehet anyanyelvére, mely az emberiség történelmére és múltjára utal. Az eredetén meglátszik az a különböző nemzetektől származó réteg, melynek összességéből kialakult. Ezzel szemben a magyar nyelv egy tömör kődarab, mely a viharok a legcsekélyebb karcolást sem hagyták. Nem olyan, mint egy naptár, mely a korról változik. Nincs szüksége senkire, nem kölcsönöz, s nem von vissza, nem ad és nem vesz el senkitől. Ez a nyelv a legrégebb, a legdicsőségesebb monumentje egy nemzeti egyeduralomnak és szellemi függetlenségnek. Amit a tudósok nem tudnak megoldani, elhanyagolják, úgy a nyelvutatókban, mint a régészetben. Az egyiptomi templomok mennyezete, mely egyetlen szikladarabból készült, megmagyarázhatatlan. Senki sem tudja, honnan származik, melyik helységből hozták ezt a furcsa, bámulatos tömeget. Hogyan szállították, és emelték fel a templom tetejére. A magyar nyelv eredete ennél sokkal csodálatosabb fenomén. Aki megoldja, isteni titkot fog analizálni, és a titok első tézise: Kezdetben vala

galmi, illetve a mindennapi nyelvművelés szinterein (a nyelvművelés szintereiről ld. Heltainé Nagy 2007). Ez a tipográfiai megoldás a tankönyv egészére jellemző: az egyes fejezetek végén – ha egyébként sok üres hely maradna az utolsó oldalon – mindig valamilyen hasonló tartalmú, a magyar nyelvet dicsőítő idézet olvashatunk (pl. Kosztolányi Dezsőtől, Bessenyei Györgytől, Illyés Gyulától, József Attilától – vagyis többnyire írói nyelvi reflexiókat).

3.2. Nyelvhelyességi ideológiák az idegen szavak megítélésében

„Szükségtelennek tartjuk az idegen szavak használatát, amikor azok magyar szavakkal is tökéletesen helyettesíthetők” (Bősze 2009, 34) – olvashatjuk a tankönyv bevezető fejezetében az állásfoglalást, amely a tankönyv számos (többféle szerzőtől származó) fejezetében is visszaköszön. Az a – régebbi korok nyelvművelői felfogását tükröző – meggyőződés jelenik meg itt is (és még sok helyütt), amely a nyelvi formákat aszerint osztályozza, hogy azokra „szükség van-e” vagy sem, vagyis úgy tartja, hogy léteznek a nyelvben szükségtelen formák. Az egymás mellett élő, azonos jelentésű változatok nem mindegyike szükséges, vannak köztük fölösleges nyelvi formák is, jelen esetben a szöveg írója ugyanannak a fogalomnak az idegen eredetű és magyar megfelelője közül itéli fölöslegesnek az előbbit (nyelvi neccesszizmus, Lanstyák 2017, 30). Az, hogy a nyelvi neccesszizmus eszméje éppen az idegen szavakkal kapcsolatban jelenik meg, egyértelműen a nyelvi purizmus megnyilvánulása. A szöveg írója nem tesz említést arról, hogy hol, mikor, milyen kommunikációs helyzetben tartja szükségtelennek az idegen szavak használatát, noha valóban vannak olyan helyzetek, ahol szükségtelen, sőt kifejezetten káros a túlzott idegenszó-használat, gondoljunk csak az orvos–beteg kommunikációra, a közérthető betegájékoztatásra. Az idézett szövegben azonban kifejtetlen marad, milyen szituációban tartja a szerző „helyesebbnek” a magyar megfelelőt; csupán-csak általánosan megfogalmazott értékítéletet olvashatunk: a használat kontextusától függetlenül tartja a belső keletkezésű szavakat jobbnak, helyesebbnek, mint az idegeneket, ami a nyelvi purizmus ideológiájának jelenlétére utal.

A nyelvről való hétköznapi diskurzusokban gyakorta megjelenik az a vélekedés, hogy az idegen szavak azért is veszélyesek, mert kiszorítják a nyelvből a magyar megfelelőjüket. Visszatérő gondolat ez a tankönyv több vizsgált fejezetében is ([3], [4] – a kiemelések tőlem származnak):

- [3] Az idegen szavak szükségtelen alkalmazása a magyarok helyett a magyar nyelv rovására megy: **kiszoríthatja** szavainkat, olyannyira, hogy azokat el is felejthetjük. [...] Az *információ* szó például több magyar szót tesz feleslegessé (Bősze 2009, 34).
- [4] Az idegen szavak is gazdagíthatják szókincsünket, ha hangzásban belesimulnak, és **nem szorítanak** ki régi magyar szavakat (Buvári 2009, 67).

Természetesen valóban léteznek olyan nyelvi változások, amelyek során az egyik nyelvi forma a másik hatására eltűnik a nyelvi rendszerből, a nyelvi extrudizmus ide-

---

az Ige és az Ige Istennél vala és az Ige maga vala az Isten.” (Idézi Bősze 2009, 37. Az idézet eredetéről részletesen ld. Nyest.hu 2012; Bánhegyi 2004.)

ológiája (Lanstyák 2017, 22) azonban ezeket a változásokat kivétel nélkül kedvezőtlen nyelvi változásnak látta. Ez az értékítélet fogalmazódik meg mindkét idézett szövegrészben: a túlzott idegenszó-használat a magyar nyelv „rovására megy” [3]. A [4] példában is megjelennek az értékszempontok: az idegen szavakat aszerint osztályozza a szerző, hogy gazdagítják avagy szegényítik-e a magyar nyelvet. A látásmódot megengedőbb szemlélet – az idegen szavaknak csak egy része „fölösleges”, vannak köztük „szükségesek” is – valójában ugyanolyan purista indíttatású, mint az előző idézet.

A nyelvről szóló bevezető fejezetben a szerző meg is indokolja, miért javasolja a belső keletkezésű szavak használatát a „fölösleges” idegen szavak helyett: „Anyanyelvünk kellőképpen csiszolt, szógazdasága szinte felmérhetetlen, nem szorul idegen segítségre” (Bősze 2009, 35). A nyelvi szufficientizmusnak nevezett meggyőződés (Lanstyák 2017, 38) explicit módon verbalizálódik ebben a szövegrészben.

Az idegen szavak használatának megítélésében számos nyelvhelyességi ideológia jelenik meg. Ezek – Lanstyák (2010, 58) szerint – konkrét nyelvhelyességi értékítéletek indoklására, legitimálására szolgálnak. A vizsgált fejezetek mindegyikében találtam arra példát, hogy a szerzők az általuk kerülendőnek ítélt nyelvi formák (idegen terminusok) és az azokat használó beszélők erkölcsisége között konstruál ok-okozati kapcsolatot (nyelvi moralizmus, Lanstyák 2010a). „Az idegen szavak gyakori, szükségtelen használatának fontosabb okai: figyelmetlenség, idegenmajmolás, félműveltség, másként gondolkodás, rosszul értelmezett európaiaság” (Bősze 2009, 34). Ez az állítás a gyakori idegenszó-használatot és bizonyos, erkölcsileg elítélhető, pontosabban: elítélendőnek láttatott tulajdonságot hoz egymással összefüggésbe. A fejezetíró a figyelmetlenségen feltehetőleg a lazább, oldottabb, hétköznapi nyelvhasználatot érti, amely kevésbé tudatos, kevesebb önfegyelmel jár, így az idegen szavakat sem kerüli, ha azok történetesen hamarabb jutnak a beszélő eszébe, mint a belső keletkezésűek. Itt a nyelvi laxizmus ideológiája érvényesül (Lanstyák 2017, 27). Amikor a gyakori idegenszó-használat indítékaként az idegenmajmolást tekintjük, amögött pedig implicit módon a nyelvi patriotizmus ideológiája bújkol meg, azt sugallva, hogy bizonyos szavak használata majdhogynem hazafiatlan tett, függetlenül a közlés tartalmától (Lanstyák 2017, 32). Amikor a szerző az idegen szavak használatában a beszélő félműveltségének (műveletlenségének) bizonyítékát látja, a nyelvi doktrína meggyőződését érvényesíti (Lanstyák 2017, 20).

Ugyanez a gondolat jelenik meg a tankönyv nyelvhelyességi fejezetében (Mitsányi 2009, 307), amikor a szerző az orvosi szlengben használt angol szavakat kárhóztatja (pl. *uptake* a *bemenet* helyett), azt pedig „kifejezetten visszatetsző”-nek tartja, ha az angol megfelelőhöz magyar képzőt társít a nyelvhasználó: *rilíz* (< angol *release* 'felszabadít'). Maga a szerző is tisztában van ezeknek a szavaknak lazább, bizalmasabb stílusértékével, hiszen utal rá, hogy e nyelvi formák „az esetek egy részében a laboratóriumokban használatos tolvajnyelvből [szlengből]” származnak, de „[u]gyanez hallgatóság előtt viszont inkább nyelvi tunyaság vagy sokszor a mondanivaló hiányának tudálékos leplezése a bennfentesség látszatának keltésével” (Mitsányi 2009, 307). A moralista ideológia érvényesül itt is, amikor olyan negatív tulajdonságokat kapcsol össze a hibásnak gondolt nyelvi formákkal, mint a

tudálékoskodás és a bennfenteskedés. A nyelvi gazdaságosságra való törekvést (ti. hogy a beszélő zsargonszavakat használ, mert hamarabb jönnek a szájára) pedig – a nyelvi lenizmus (Lanstyák 2017, 28) ideológiáját érvényesítve – pusztán „nyelvi tunyaság”-nak bélyegzi.

3.3. A nyelvi eszközök kontextuális meghatározottságával kapcsolatos ideológiák

A részletesen megvizsgált fejezetek mindegyikére általában az a szemlélet jellemző, hogy az egyes, kerülendőnek ítélt nyelvi formákat (többnyire az idegen köznyelvi és szaknyelvi szavakat) általában, önnön jogukon, kontextusuktól függetlenül helytelennek ítélnék. A nyelvi autonomizmus ideológiája (Lanstyák 2017, 17–18) nyilvánul meg ezekben az esetekben; az az elgondolás, hogy az egyes nyelvi formákat nyelvhelyességi szempontból meg lehet ítélni szövegösszefüggésre, beszédhelyzetre való tekintet nélkül. Lássunk erre néhány példát.

- [5] Nem is tudatosul bennünk, hogy az idegen kifejezések túlzott használatával, az idegen szerkezeti formákkal önkéntelenül is nehezítjük a kölcsönös megértést, a zökkenőmentes gondolatcserét (Bósze 2009, 34).

A fejezetíró azzal indokolja az idegen szavak hibáztatását, hogy azok a kölcsönös megértést nehezítik. Az elhangzás kontextusára azonban nem utal, nem derül ki a szövegből, hogy milyen helyzetben nehezítik a kölcsönös megértést az idegen szavak, noha ilyen helyzetek valóban adódhatnak, például az orvos–beteg kommunikációban. Míg más esetben, amikor a kommunikáció szimmetrikus, vagyis a szakma képviselői kommunikálnak egymással, előfordulhat, hogy éppen a bevett, a szakmai nyelv szokás által szentesített idegen terminusok segítik elő a könnyebb megértést.

- [6] Mihez kezdünk akkor, ha megjelenik szakterületünkön egy új fogalom? Először is próbáljuk meg elfelejteni az idegen elnevezést, mélyedjünk el a fogalom tartalmában, és gondoljuk meg, hogyan neveznénk azt természetes magyar észjárással (Buvári 2009, 68).
- [7] Az újításhoz bátorság, ötletesség, esetleg egy kis utánajárás, böngészés is szükséges. Ha ezt nem is, azt azonban mindenki megteheti, hogy ügyel arra, hogy amit csak tud, magyarul mondjon (Buvári 2009, 69).

Hasonlóan kifejtetlen marad a kontextuális meghatározottság a szókincstani fejezetben is [6], [7]: a szerző magától értetődőnek állítja be, hogy új fogalom megjelenésekor feltétlenül magyar megfelelőt kell neki találni, s arról sem tudunk meg semmit, miért kellene mindenkinek ügyelnie arra, hogy a belső keletkezésű szavakat részesítse előnyben az idegen eredetűekhez képest.

- [8] Ha van magyar megfelelő vagy találóan magyarított szókinálat, akkor azzal élni kell, és ez az elvárás egyáltalán nem purizmus (Mitsányi 2009, 307).

A nyelvhelyességi fejezetben olvasható ez a szövegrészlet, amely paradox módon – azáltal, hogy direkt módon utal a purizmus eszméjére, tagadva azt – éppen ennek az ideológiának a megnyilvánulása. Hiszen itt sem derül ki, hogy mi-

lyen helyzetben kell élni a magyar megfelelőekkel, nem indokolja tehát semmi más a belső keletkezésű szavak előnyben részesítését az idegenekkel szemben, mint az, hogy az előbbieket eredendően, kontextusfüggetlenül jobbnak, helyesebbnek tartja a fejezet írója, mint az utóbbiakat.

Elvétve azonban történik utalás a konkrét beszédhelyzetre, például a közérthető betegtájékoztatásnak jogos igényére (Buvári 2009, 67); vagy az orvos szakemberek laboratóriumi kommunikációjára az *uptake* és a *rilízis* zsargonszavak kapcsán (Mitsányi 2009, 307) – e szavak használatát „hallgatóság előtt” javasolja kerülni a szerző, a szövegkörnyezetből arra lehet következtetni, hogy a belső, nem nyilvánosságának szánt szakmai kommunikációban kevésbé tartja kerüendőnek.

4. Összefoglalás: a tankönyv nyelvszemlélete

A tartalomelemzés eredményei alapján megállapíthatjuk, hogy *A magyar orvosi nyelv tankönyvének* vizsgált fejezeteiben a hagyományos nyelv művelői szemlélet jellemző. E szemléleten azt a felfogást értem, amelyet az akadémiai nyelv művelés meghatározó kiadványa, az 1980-as években megjelent *Nyelv művelő kézikönyv* képvisel (ennek kritikáját ld. Lanstyák 2010b). E szemlélet a mai nyelvtudományban már idejétmúltnak számít, de a közgondolkodásban máig igen erőteljesen tartja magát (némi leegyszerűsítve jelenik meg benne); különösen ahhoz a – tipikusan értelmiségi – hagyománykörhöz kötődik, amely a nyelvvel való tudatos törődést kiemelt feladatának tartja (erről ld. Heltainé Nagy 2007, 18). A tankönyvben megjelenő ideológiák (a magyar nyelv veszélyeztetettsége, különleges, egyedi mivolta) kétségkívül a szerzőknek a magyar nyelvhez való közeli viszonyát, anyanyelvszeretetét tükrözik, így kapcsolódva az említett értelmiségi hagyománykörhöz. A tankönyv kiemelt jelentőséget tulajdonít a magyar anyanyelvű tudományos képzés és tudományos ismeretterjesztés támogatásának, vagyis az egyik meghatározó szaknyelvtervezési ideológia a vernakularizáció (összhangban az Akadémia elődjének, a Magyar Tudós Társaságnak a célkitűzéseivel). Ez az – egyébként helyes elhelyezkedés azonban sajátos módon összefonódik a purizmus ideológiájával, amely az orvosi nyelvben (és a köznyelvben) megtalálható idegen szavak elleni küzdelemben nyilvánul meg. A purizmus tágabb értelmezésének tekinthető az a fajta nyelvhelyességi szemlélet is, amely az egyes nyelvi formák „helyességét”, adekvátságát azok kontextusa nélküli ítéli meg, s amely a tankönyvben számos helyen felfedezhető (más néven: nyelvi autonomizmus).

Összességében elmondhatjuk, hogy maga a tény, miszerint a magyarországi felsőoktatás egyes természettudományi szakjain, például az orvosi képzésben egyáltalán létezik anyanyelvi, szaknyelvi ismeretátadás, mindenképpen üdvözlendő. Hasonlóképpen egyedülálló és dicséretes az is, hogy mindehhez tankönyv is született, amelynek számos praktikus, a gyakorlatban is jól használható ismeretet ad át (ilyen például a tudományos közlemények írásáról szóló 3. nagy fejezet, vagy pedig az orvosi helyesírás legfontosabb tudnivalóit részletesen összefoglaló írás [Bősze–Laczkó 2009]). Jelen kutatás eredményei viszont arra utalnak, hogy a tankönyv eklektikus nyelv szemlélete – amelyben túlnyomórészt a nyelv népi megközelítésmódja dominál a „nyelvészeti”, szaktudományos szemlélet rovására – nem tekinthető korszerűnek, mivel elmúlt korok mára már meghaladott felfogását örökíti

tovább. A nyelv másféle szemlélete magától értetődően abból adódik, hogy a szerzők között sok orvos vagy egyéb természettudományos szakember szerepel, s csak kevés nyelvész; ez utóbbiak is többnyire azokat a fejezeteket írták, amelyek történeti jellegűek (pl. helyesírás-történet, a magyar orvosi nyelv története [Keszler 2009a, 2009b] vagy az akadémiai (szak)nyelvművelés története [Kiss 2009]), ilyenformán – témájukból adódóan – kevésbé képesek közvetíteni a nyelvtudomány álláspontját az egyes nyelvi jelenségekkel, nyelvi változásokkal kapcsolatban. A nyelv mibenlétere, általános jellemzőire, a nyelvi változásokra, nyelvertervezési kérdésekre éppen azok a fejezetek reflektálnak (explicit vagy implicit módon), amelyek saját szakterületükön minden bizonnyal kiváló, de nem nyelvész szakemberek tollából származnak. Ennek köszönhetően – bár helyenként érezhető az igyekezet a nyelvészeti szakirodalom megismerésére – ezek a fejezetek jó szándékú, nyelvi kérdések iránt érdeklődő, de mégis csak laikus szerzők metanyelvi vélekedéseinek tekinthetők, s egy másfajta, régebbi felfogást tükröző szemlélettel, a nyelvről való hétköznapi, nyelvészetiileg strukturálatlan gondolkodásmóddal azonosíthatók (Domonkosi 2007, 141). Márpedig – tekintve a tankönyvek szemléletformáló hatását – nagyon nem szerencsés, ha a bennük tárgyalt ismeretanyag korszerűtlen szemléletet tükröz, mivel így a tankönyv sem töltheti be megfelelően a funkcióját (Simon 2007). Úgy vélem, jelen formájában *A Magyar orvosi nyelv tankönyve* – sok hasznos ismeretanyaga ellenére – a nyelvről való korszerű, nyelvészetiileg megalapozott tudásanyag orvostanhallgatóknak való közvetítésére összességében nem alkalmas. Egy majdani, átdolgozott kiadásban – már ha van rá mód – alapvető szemléletváltásra lenne szükség, más ideológiákat kellene érvényesíteni, leginkább a nyelvi szituacionizmus elgondolását (Lanstyák 2017, 37), miszerint az egyes nyelvi formák helyénvalóságát csak az adott beszédhelyzetben lehet adekvát módon megítélni. Vagyis más nyelvi formák alkalmazására van szükség a szaktudományos orvosi kommunikációban, és más formákat célszerű használni az orvos–beteg kommunikációban, az orvostudományi ismeretterjesztésben stb. A purista szemléletmód, a vele kézen fogva járó moralista ideológiák és általában a bemutatott, hagyományosan standardista diskurzusokban előforduló elgondolások helyett célszerűbb volna olyan ideológiákat érvényesíteni, amelyek a nyelvi változatosságot pozitívan láttatják (pl. nyelvi pluralizmus, Lanstyák 2017, 33), s összességében toleránsabb, kevésbé sztenderdközpontú szemléletet képviselnek.

A hivatkozott tankönyvfejezetek

Bősze Péter szerk. (2009): *A magyar orvosi nyelv tankönyve*. Budapest: Medicina Kiadó.

Bősze Péter (2009): *Gondolatok a nyelvről és a magyar nyelvről: ahogy az orvos látja*. In Bősze szerk., 25–37.

Bősze Péter – Laczkó Krisztina (2009): *Helyesírási megfontolások az orvosi nyelvben*. In Bősze szerk., 325–392.

Buvári Márta (2009): *A magyar szókinccs eredete, a szóalkotás módjai*. In Bősze szerk., 65–69.

Jókai Anna (2009): *Nyelvművészet, nyelvbűvészet*. In Bősze szerk., 21–24.

Keszler Borbála (2009a): *A magyar helyesírás története*. In Bősze szerk., 39–48.

Keszler Borbála (2009b): *A magyar orvosi nyelv története*. In Bősze szerk., 87–118.

Kiss Jenő (2009): *A magyar nyelv ügye és a Magyar Tudományos Akadémia (különös tekintettel a szaknyelvekre)*. In Bősze szerk., 49–64.

Mitsányi Attila (2009): *Fonákságok a klinikai és a kísérletes orvostudomány szaknyelvében*. In Bősze szerk., 305–308.

Irodalom

Bánhegyi Zsolt (2004): Sir John Bowring, a magyar nyelv és irodalom barátja. *Magyar Tudomány*, új folyam 50/4, 481–486.

Benkő Loránd (1999): *Nemzet és anyanyelv*. Budapest: Osiris Kiadó.

Borbély Anna – Vančoné Kremmer Ildikó – Hattyár Helga szerk. (2009): *Nyelvideológiák, attitűdök és sztereotípiák. 15. Élőnyelvi Konferencia, Párkány (Szlovákia), 2008. szeptember 4–6*. Budapest–Dunaszerdahely–Nyitra: Tinta Könyvkiadó – MTA Nyelvtudományi Intézet – Gramma Nyelvi Iroda – Konstantin Filozófus Egyetem Közép-európai Tanulmányok Kara.

Bősze Péter (2004): A „Magyar orvosi nyelv”: új tantárgy a Semmelweis Egyetem Általános Orvosi Karán és a Doktori Iskolában. *Magyar Orvosi Nyelv*, 4/1, 2–4.

Bősze Péter (2005): A „Magyar orvosi nyelv”: egy éledő új tantárgy a Semmelweis Egyetem Általános Orvosi Karán és a Doktori Iskolában. *Magyar Orvosi Nyelv*, 5/2, 2–6.

Domonkosi Ágnes (2007): Nyelvi babonák és sztereotípiák. A helyes és a helytelen a népi nyelvészeti szemléletben. In Domonkosi–Lanstyák–Posgay szerk., 13–26.

Domonkosi Ágnes (2016): Nyelvi ideológia és nyelvszemlélet a kísérleti magyar nyelvi tankönyvekben. In *Acta Academiae Paedagogicae Agriensis. Nova Series Tom. XLIII. Sectio Linguistica Hungarica*. Szerk. Lőrincz Gábor – Lőrincz Julianna. Eger: EKF Liceum Kiadó, 38–54.

Domonkosi Ágnes – Lanstyák István – Posgay Ildikó szerk. (2007): *Műhelytanulmányok a nyelv műveléséről*. Dunaszerdahely–Budapest: Gramma Nyelvi Iroda – Tinta Könyvkiadó.

Heltainé Nagy Erzsébet (2007): A nyelv művelés fogalma és térrénumai. In Domonkosi–Lanstyák–Posgay szerk., 141–153.

Heltainé Nagy Erzsébet (2009): Értéktulajdonítások a nyelvi vélekedésekben. In Borbély–Vančoné Kremmer–Hattyár szerk., 87–94.

Laihonen, Petteri (2009): *Language Ideologies in the Romanian Banat: Analysis of Interviews and Academic Writings among the Hungarians and Germans*. Jyväskylä Studies in Humanities 119. Jyväskylä: University of Jyväskylä.

Lanstyák István (2010): A moralizmus mint nyelvhelyességi ideológia. In *Utazás a magyar nyelv körül. Írások Kontra Miklós tiszteletére*. Szerk. Cserniczkó István – Fedinec Csilla – Tarnóczy Mariann – Vančoné Kremmer Ildikó. Budapest: Tinta Könyvkiadó, 58–67.

Lanstyák István (2010b): Nyelvhelyesség és nyelvi ideológia. In *Hungarológia a szlovák kultúra kontextusában*. Szerk. Beke Zsolt – Lanstyák István – Misad Katalin. Pozsony/Bra-tislava: Stimul, 117–145.

Lanstyák István (2017): *Nyelvi ideológiák (általános tudnivalók és fogalomtár)*. (2017. 05. 31-ei verzió.) Online: http://web.unideb.hu/~tkis/li_nyelvideologiai_fogalomtar2.pdf (2018. 01. 31.)

Ludányi Zsófia (2017a): Nyelvi ideológiák napjaink orvosi szaknyelvi sztenderdizációs tevékenységében. In *A nyelv közösségi perspektívája III. konferenciakötete*. Nagyvárad: Partiumi Keresztény Egyetem. Megjelenés alatt.

Ludányi Zsófia (2017b): Idegen szavakkal és nyelvi formákkal kapcsolatos nyelvi ideológiák vizsgálata orvosok és orvostanhallgatók nyelvről szóló vélekedéseiben. In *A MANYE XXVI. kongresszusának kötete*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem. Megjelenés alatt.

Nyest.hu 2012 = [elhe taifin, Et Al] (2012): Mit mondott Sir John Bowring a magyar nyelvről?

Online: <https://www.nyest.hu/hirek/mit-mondott-sir-john-browning-a-magyar-nyelvro> (2012. 01. 31.)

Simon Szabolcs (2007): Purizmus az anyanyelvi nevelésben. In Domonkosi–Lanstyák–Posgay szerk., 219–229.

Simon Szabolcs – Misad Katalin (2009): Nyelvi ideológiák és nyelvhelyességi babonák egy szlovákiaimagyaryelv-tankönyvben. *Eruditio – Educatio*, 4/4, 61–68.

Simon Szabolcs (2015): Ideológia a tankönyvekben és a tantervekben. *Eruditio – Educatio*, 10/1, 71–80.

Spolsky, Bernard – Hult, Francis M. (2008): *The Handbook of Educational Linguistics*. Blackwell.

Sturcz Zoltán (2004): Egy tantárgytörténeti epizód a magyar nyelvhelyesség és stílus oktatásából. *Hungarológiai Évkönyv*, 5/1, 190–197.

Tolcsvai Nagy Gábor (2009): Ideologikus nyelvészeti sztereotípiák a magyar nyelvről. In Borbély – Vančóné Kremmer – Hattyár szerk., 75–85.

Woolard, Kathryn A. – Schieffelin, Bambi B. (1994): Language Ideology. *Annual Review of Anthropology*, 23, 55–82.

Csehszlovák–szír kapcsolatok a hidegháború első felében, és ezek tükröződése a korabeli sajtóban

Pataki Tamás

Czechoslovak-Syrian Relations and their Media Image During the First Half of the Cold War

Abstract

The study summarizes the relationship between Syria and Czechoslovakia. It investigates the most important events in the Middle East country at the time of the Cold War including general diplomacy contacts as well as some specific arms trafficking between these countries. Besides the analysis of the Czechoslovak-Syrian relationship in the context of the Cold War, we explore and show the media appearance of these relations as well, and we show how colourfully some of the main events appeared in the Czech, Slovak and Hungarian language press.

Key words:

Czechoslovakia, Syria, Cold War, Middle East, arms trafficking, diplomacy, decolonization

Kulcsszavak:

Csehszlovákia, Szíria, hidegháború, Közel-Kelet, diplomácia, dekolonizáció, fegyverkereskedelem

A csehszlovák–szovjet–szír kapcsolatok kezdetei

Az első diplomáciai kapcsolatok Csehszlovákia és Szíria (pontosabban az elődje) között még az 1920-as években kezdődtek, amikor csehszlovák konzulátust hoztak létre Szíriában, melynek elsősorban az volt a feladata, hogy támogassa a különböző kölcsönös kereskedelmi kapcsolatokat. Az első világháború után a Közel-Keleten mandátumterületeket hoztak létre az Ottomán Birodalom „romjain”, amelyeket a britek és a franciák ideiglenesen megosztottak egymás között (bővebben a témáról: Guy-Rose-Alain 1978, 142; Hinnebusch 2006, 134–150). Szíria Libanonnal együtt francia mandátumterület lett és egyúttal a csehszlovák termékek egyik legnagyobb felvásárlója is a Közel-Keleten. A második világháború alatt ezek a kapcsolatok nagyrészt megszakadtak, és csak az 1950-es évektől kezdtek megújulni. Fontos momentum volt viszont, hogy 1942-ben az emigráns csehszlovák kormány elismerte az ekkor még francia mandátumnak számító Szíriát (Šrom-Vokatý 1975, 197).

A hidegháború korai szakaszában (különféle tényezők eredőjeként) G. A. Nasz-szer egyfajta közvetítővé vált több arab ország és a Szovjetunió között. 1955. október 20-án Szíria és Egyiptom katonai szövetséget kötöttek. A megállapodás részben azért jött létre, mert a szír katonatisztek nyomást akartak gyakorolni a kor-

mányra, azt remélve, hogy a szövetség segítségével szovjet fegyvereket szerezhetnek. Amikor Szaúd-Arábia aláírta a saját katonai szövetségét Egyiptommal, a kétoldalú egyezmény a háromoldalú paktum részévé lett.

G. A. Nasszernek személyesen nagy szerepe volt abban, hogy 1956 januárjában segítette létrehozni a Szíria és Csehszlovákia közötti fegyveregyezményt. A fegyverek kiközvetítésére a szíriai belső konfliktusokra hivatkozva, valamint Egyiptom közbenjárásával került sor. Egyes szovjet diplomaták később így kommentálták Nasszer szerepét: „Nasszer lett a híd, amelyen az arab vezetők az irányunkba mozdultak.” Szovjet részről a Szíriába való fegyvereladás kiváló lehetőséget teremtett Ny. Sz. Hruscsovnak arra, hogy megkísérelje a Nyugat által felhúzott „sáncrendszer átugrását”. Hruscsov törekvései, köztük hangsúlyosan az angol–amerikai érdekelt-ségű Bagdadi Paktum létrehozásának megghiúsítására tett lépései, nagyban hozzájárultak Hruscsov vezetői pozícióinak elfogadásához (a Bagdadi Paktumról bővebben lásd: Hajdú 1958, 238–241; Vajda 2015, 58).

1955 szeptemberében mintegy 150 millió dollár értékben viszonylag korszerű fegyverek érkeztek a Szovjetunióból – csehszlovák közvetítéssel – Egyiptomba. Ez volt a legelső eset, hogy szovjet nehézfegyverek a keleti blokk országából az afrikai kontinensre jutottak, és ezzel elkezdődött egy olyan folyamat, melynek eredményeként a Szovjetunió és rajta keresztül Csehszlovákia a fejlődő országok egyik fontos fegyverszállítójává vált. Nasszer az egyezmény által megszilárdította vezető pozícióját az arab világban. 1958-ban így tudta megalapítani az Egyesült Arab Köztársaságot, Szíria és a Jemeni Királyság bevonásával, ami az arab nacionalizmus eszméinek egyik kicsúcsosodása volt.¹

A csehszlovák–szír fegyverüzlet részletei

A diplomáciai kapcsolatok újabb, intenzívebb fokára 1947-ben lépett a két ország, amikor Szíria elnyerte függetlenségét. A második világháború alatt megszakadt kapcsolatokat meglehetősen gyorsan megújították, és az első Csehszlovákiából származó szállítmányok már 1948-ban eljutottak Szíriába. Az ekkor megkötött csehszlovák–szír külkereskedelmi üzlet értéke 39,5 millió csehszlovák korona volt (Šrom–Vokatý 1975, 197). Ennek ellenére az ekkor még jelentős francia és brit befolyás, valamint az egymást váltó katonai diktatúrák nem a legmegfelelőbb környezetet jelentették ahhoz, hogy a kölcsönösen termékeny kapcsolatok kiteljesedhessenek. A változás 1954 februárjában kezdődött, amikor az akkor regnáló Nyugat-barát Adib Sisakli miniszterelnököt puccs útján leváltották (Šrom–Vokatý 1975, 197). A puccsban a Baath Párton kívül részt vett a Szíriai Kommunista Párt is, továbbá iraki támogatásról is hallani lehetett. Az új kormány, amely alapjáraton Nyugat-ellenes volt, Nasszeren keresztül kezdett el közeledni a keleti blokkhoz.

1955-ben Szíria hivatalosan (bár titokban) Csehszlovákiához fordult, hogy Egyiptomhoz hasonlóan fegyvereket vásároljon. Viliam Široký miniszterelnök az alábbiakkal magyarázata a nemzetközi helyzet állását:

¹ Bővebben ld. July 18, 1955 Background paper prepared by the head of the Near and Middle East desk at the Soviet Foreign Office, G.T. Zaitsev, for Dimitri Shpilov, before his trip to Cairo. Online: <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/112283.pdf> (Letöltve: 2017.01.25. Fordítás: Pataki Tamás)

Rendíthetetlenül tovább haladunk a szocializmus építésének és a világbéke megvédésének az útján. Azonkívül amint az utóbbi napok közleményeiből látható, a nyugati hatalmak továbbra is folytatják széles alapokra fektetett intrikáikat a Közel- és Közép-Kelet szabad országai ellen. Törekvésüket most főleg Szíria ellen összpontosítják, Irak uralkodó köreit is felhasználva, amely a Bagdadi Paktum tagja. (Új Szó, 1956. december 2., 336. szám)

A csehszlovák diplomácia mindezt a következőkkel egészítette ki:

A Csehszlovák Köztársaság kormánya napjainkban rendkívüli fontosságot tulajdonít nemcsak a szocialista államok, hanem a békéért harcoló minden egyes állam egy-egy, felzárkóztatása és a velük való szoros együttműködés kérdésének. Ezért [a Csehszlovák Köztársaság kormánya] minden erejéből arra fog törekedni, hogy állandóan szilárdítsa ezt az egységet, még jobban elmélyítse és fejlessze ezekkel az államokkal az általános együttműködés és barátság kapcsolatait, főként az olyan államokkal, mint India, Egyiptom, Indonézia, Szíria, Burma, Afganisztán és mások. (Idézi: Štefanský 2012, 91)

1955 márciusában Damaszkuszban megnyitották a csehszlovák nagykövetséget, és ugyanezen év nyarán már szír delegáció érkezett a keleti blokk országába, hogy megújítsa a kétoldalú kapcsolatokat. 1955–1957 között tehát csúcsra járt a két ország közötti politikai kapcsolatkeresés. A diplomáciai kapcsolatok felvételéről az egyetlen szlovákiai magyar nyelvű napilap, az Új Szó is beszámolt:

A Csehszlovákiában tartózkodó szíriai parlamenti küldöttség július 31-én a délelőtti órákban megtekintette Prágát. A külföldi vendégek ellátogattak a prágai Várba, és megismerkedtek a főváros történelmi helyeivel és emlékműveivel. Délben a küldöttség tagjai ebéden vettek részt, amelyet Zdeněk Fierlinger, a Nemzetgyűlés elnöke rendezett tiszteletükre. Az ebéden jelen voltak: dr. Dionysius Polansky, Jozef Való, Anežka Hodinová-Spurná, Andrej Žiak, a Nemzetgyűlés alelnökei és a Nemzetgyűlési Iroda vezető dolgozói. A délutáni órákban a szíriai parlamenti küldöttség tagjai megtekintették a Vítkov-hegyi Klement Gottwald mauzóleumot, ahol koszorút helyeztek el. A küldöttség tagjai később Słapyba mentek. A słapyi vízierőmű vezető dolgozóinak kíséretében megtekintették ezt a hatalmas létesítményt és a villanyerőművet. (Új Szó, 1955. augusztus 2., 184. szám)

A kölcsönös barátkozás mellett a szíriai vendégek nyíltan érdeklődtek a keleti blokk energiaipara iránt. Csehszlovák oldalon bizonyosan tudták, hogy miután a Nyugat visszakozott az Asszuáni-gát megépítésének finanszírozásától, Egyiptomban Nasszer a szovjetekhez fordult, akik az anyagi támogatás mellett szakértői segítséget is ígértek az arab ipari forradalom kiindulási pontjának szánt vízierőmű megépítéséhez. A küldöttségek által lebonyolított fegyveregyezményről a sajtó természetesen nem közölt hírt, bár az eseményről a Rudé Právo központi cseh napilap július 31-én kiadott egy rövid közlést. Ebben leszögezik, hogy szír delegáció fog érkezni Csehszlovákiába, amelynek a programját nem közölték. Ugyanebből a lapból megtudható az is, hogy előtte a szír delegátus Moszkvában volt, valószínűleg azért, hogy a szovjet vezetőkkel egyeztessenek a fegyvereladásokkal kapcsolatban (Rudé Právo, 1955. július 31.). A Rudé Právo meglepően bő hírközlést adott az eseményről, ráadásul azt a címlapon szerepeltette. Azt sem felejtette el megemlí-

teni, hogy a küldöttség tagjai megkóstolták a nagyszerű pilzeni söröket (Rudé Právo, 1955. augusztus 2.).

A gyárlátogatások és a delegáció valódi szándékait jól szemlélteti az alábbi primér forrás, amelyet 1955. június 15-én írt Hasszan Tuhami, az egyiptomi hírszerzés vezetője. Ebben feljegyzi a szovjet nagykövet és Nasszer megbeszélését:

Ha a Szovjetuniótól megkapjuk a fegyvereket, azzal kellene érvelnünk a Nyugat előtt, hogy ezt egy fél-kereskedelmi megállapodás szerint kell értelmezni. Ez a Szovjetunió egyik legnagyobb problémája, mert nem akar úgy tetszelegni, mint egy hidegháborús szuperhatalom, aki arra bátorít [más nemzeteket], hogy fegyverezzék fel magukat a háborúra. Ha ez így van, akkor a személyes becslésem az, hogy ez az eljárás három vagy négy hónapot fog igénybe venni, ha Egyiptom azonnal elkezd cselekedni – ez alkalomból látogatást kell tenni majd a szovjet gyárakban, hogy Egyiptom eldönthesse, milyen fegyvereket vásárolna majd a jövőben. Később kell megállapodnunk az árákról a Szovjetunióval.²

A forrás rámutat a szovjet fegyvereladások pszichológiájára, valamint arra, hogy miért volt fontos Csehszlovákia szerepe ebben az ügyben. A „fél-kereskedelmi” egyezményen túl a Csehszlovákián keresztüli eladások sokkal könnyebben tálalhatónak tűntek a Nyugat felé. A forrás által megállapítható, hogy a szír delegáció is az egyiptomi mintát követte, ugyanis két évvel később, 1957 decemberében Prágában járt Khalid Al-Azmem szír honvédelmi miniszter is, aki a hivatalos információk szerint „világháborús német trófeák iránt” érdeklődött (Zídek–Sieber 2009, 225; Vajda 2014, 165–166).

A titokban megkötött csehszlovák–szír egyezmény 45 tank és 12 rohamlőveg eladásáról szólt, amire 1955 júniusában Csehszlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottsága is rábólintott (Zídek 2002, 523–567, 539). Szíria a fegyverszállítmányokat az egyiptomi minta alapján kérte, azaz a fegyverek mellett megfelelő kiképzést is kértek azok használatára. 1956 és 1958 között Csehszlovákia és Szíria összesen hat egyezményt kötött különböző „speciális anyagok” eladásáról, összesen 410 millió csehszlovák korona értékben. A szállítmányokból az első években a Szovjetunió is kivette a maga részét. A fegyverüzletek egyúttal megnyitották az utat különböző kereskedelmi kapcsolatok megélénkülésének a civil szférából is. 1955–1960 között Csehszlovákia kiépített a szíriai Homsz városában egy olajfinomítót, egy cukor- és egy cipőgyárat (Zídek–Sieber 2007, 270–275).

Minderről az Új Szó így számolt be:

Csehszlovákia cukorgyári berendezést szállít Szíriának. A Technoexport csehszlovák külkereskedelmi vállalat e napokban megegyezést kötött a szíriai Sapic Sugar and Agriculture Product Industries Corporation cukorgyári társasággal a damaszki új cukorgyár felépítésére. A cukorgyárat 1958 őszén akarják üzembe helyezni és 600 tonna cukorrépát fog feldolgozni 24 óra alatt. A cukorgyár berendezését csehszlovák szakemberek szerelik fel. Ez már a második cukorgyár, melyet Csehszlovákia a háború után Szíriának szállít. Az 1947–48. években a szíriai Homs városban csehszlovák munkások és technikusok által felszerelt cukorgyárban szerzett jó tapasztalatok alapján határozta el a szíriai Sapic társaság, hogy erős külföldi verseny ellenére ismét

² June 15, 1955 Intelligence Brief Submitted by Hassan Tuhami, Head of the Intelligence Branch at the President's Office, to Gamal Abd al-Nasser. Online: <http://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/112262.pdf> (Letöltve: 2017.01.25. Fordítás: Pataki Tamás)

Csehszlovákiából rendeli meg az új cukorgyár berendezését. (Új Szó, 1956. december 30., 358. szám)

Igen, az a tény, hogy ilyen hatalmas megrendelést kaptunk, mint a szíriai Homs város mellett épülő kőolajfinomító építése, csak öregbíti nehéziparunk jó hírnevét [...] Annak ellenére, hogy a Közel-Keleten már régen megvoltak a feltételek a hatalmas kőolajipar kiépítéséhez, Szíria iparilag még ma is nagyon elmaradott ország. Nagyon kevés szakemberük van, így jólesett nekik, mikor felajánlottuk, hogy mi nemcsak termelési berendezéseket, hanem a mellékberendezéseket is felépítjük. A legnagyobb tartálytól kezdve a legutolsó székig, íróasztalig, diszpécserberendezésig mindent itt készítünk részükre, sőt arra is köteleztük magunkat, hogy a termeléshez legszükségesebb szakembereket is mi fogjuk betanítani. (Új Szó, 1958. május 30., 148. szám)

A gazdasági kapcsolatok élénkülése mellett említést érdemel még a szuezi válság okozta hatásnak egy másik, kevésbé ismert formája is:

Egyiptomi és szíriai diákok jönnek a csehszlovák főiskolákra – Az egyiptomi angol-francia agresszió következtében az egyiptomi diákok elhagyják az angol és francia főiskolákat. A csehszlovák kormány, mely már a múlt év augusztusában nyolc ösztöndíjas helyet biztosított egyiptomi diákok számára, elhatározta, hogy további 17 egyiptomi diákot vesz fel a csehszlovákiai főiskolákra, azok közül, akik elutaztak Angliából és Franciaországból. Kairói hírek szerint az egyiptomi iskolaügyi miniszter elfogadta ezt az ajánlatot. A csehszlovák kormány 20 ösztöndíjas helyet ajánlott fel a szíriai diákoknak. A szíriai kormány is elfogadta a felkínált helyeket. (Új Szó, 1956. december 6., 340. szám)

Amikor 1958-ban Szíria egyesült Egyiptommal, és létrejött az Egyesült Arab Köztársaság, a diplomáciai kapcsolatok Csehszlovákiával egy időre befagytak. A csehszlovák nagykövetséget felszámolták, viszont 1959. február 22-én Damaszkuszban megalakult a főkonzulátus. Amikor aztán 1961-ben Szíria újra független lett, ismét kölcsönösen nagykövetségek nyíltak Damaszkuszban és Prágában (Zídek–Sieber 2009, 227).

A két ország közötti diplomáciai kapcsolatok további javulása 1964-től kezdődött. 1966-ban egy újabb katonai puccs után a Baath Párt (vagy teljesebb nevén: Arab Szocialista Baath Párt) került hatalomra, és a kapcsolatok virágzásnak indulnak. A szír miniszterelnök, Jusuf Zuayyin (Zuajen vagy Zuwajjín) 1966 végén egy népes delegáció élén Prágába érkezett, ahol különböző beruházási lehetőségek mellett bizonyos járművásárlásról is szó esett. Az eseményről az Új Szó így számolt be:

Dr. Jusuf Zuajen, Szíria miniszterelnöke hazánkban. Szívélyes fogadtatás a prágai repülőtéren. Megkezdődtek a csehszlovák-szíriai tárgyalások. (ČTK) – Dr. Jusuf Zuajen, a Szíriai Arab Köztársaság Minisztertanácsának elnöke a Csehszlovák Szocialista Köztársaság kormányának meghívására tegnap kíséretével hivatalos látogatásra Csehszlovákiába érkezett. A vendégeket Jozef Lenárt miniszterelnök, Josef Smrkovský miniszter, a Központi Vízügyi Igazgatóság elnöke, dr. Antonín Gregor, a külügyminiszter első helyettese, Ludvík Černý, Prága főpolgármestere, valamint politikai és közéletünk további vezetői fogadták a ruzynei repülőtéren. Az ünnepélyes fogadtatáson Szabet Arisz, a Szíriai Arab Köztársaság nagykövete, a nagykövetség beosztottjai s a prágai diplomáciai testület tagjai is jelen voltak. A vendégek repülőgépe röviddel 11 óra után szállt le a repülőtérré. A Szíriai Arab Köztársaság miniszterelnökét és kíséretét a jelenlevők szívélyesen üdvözölték. Utána dr. Jusuf Zuajen Jozef

Lenárt kíséretében szemlét tartott a felsorakozott díszőrség fölött. Ezt követően pionírok virágcsokrokat nyújtottak át a szíriai vendégeknek. A csehszlovákiai főiskolákon tanuló szíriai diákok lelkesen üdvözölték miniszterelnököket és kíséretének tagjait. Jozef Lenárt a repülőtéren mondott beszédében többek között hangsúlyozta, hogy Csehszlovákia és Szíria népe egyaránt szívós küzdelmet folytat az imperializmus s a kolonializmus ellen, egyaránt eltökélten száll sikra a földkerekség minden népének szabadságért s a világbéke megőrzéséért. Örömmel tölt el bennünket – mondotta beszéde befeljegyző részében –, hogy elfogadták meghívásunkat. Hazánkban alkalmuk lesz meggyőződni népünk szorgalmáról és munkájának eredményeiről. Meggyőződésem, hogy e látogatás és a sorra kerülő tanácskozások jelentősen hozzájárulnak népeink barátságának megszilárdításához és elmélyítéséhez. Dr. Juszuf Zuajen válaszbeszédében megköszönte a szívélyes fogadtatást. Hangsúlyozta, hogy örömmel látogat e baráti országba. Tolmácsolta a szíriai nép szívélyes üdvözleteit, majd kifejezte azt a meggyőződését, hogy a jövőben még szorosabb lesz a két ország baráti együttműködése. (Új Szó, 1966. november 25., 325. szám)

Az 1967-es arab–izraeli háború után Szíria Csehszlovákia harmadik legnagyobb gazdasági partnere lett a térségben. Szíriának is volt Csehszlovákia felé exportja, bár az eladott áru értéke messze elmaradt a vett javak árától. Szíria fő exporttermékei elsősorban a pamut, gyapjú, árpa, lencse, bőr, olaj és a különböző egzotikus fák voltak.

Csehszlovák–szír fegyverüzletek (1955–1967)

1955 áprilisában szíriai tisztviselők, G. A. Nasszer fegyverkezésén felbuzdulva, Csehszlovákiához fordultak, hogy különböző (ahogy a hivatalos kommunikék írták) „világháborús német trófeákat” vegyenek. Eredetileg Hummel SdKfz 165 típusú önjáró lövegek iránt érdeklődtek, ezzel azonban Csehszlovákia nem rendelkezett. Helyette sikeresen megkötött néhány üzlet Panzer III és Panzer IV harckocsik eladásáról. 1955 májusában Szíria aláírta a szerződést 12 db Panzer III, továbbá 45 db Panzer IV ügyében, valamint e harckocsik alkatrészeiről, összesen 5,1 millió csehszlovák korona értékben (Zidek 2002, 523–567).

1955. szeptember 7-én a szír fegyveres erők általános vezérkari főnöke felkereste a damaszkuszi csehszlovák nagykövetséget, és kifejezte érdeklődését további katonai eszközök iránt, amiért cserébe szír pamutot kínált. Érdeklődésének középpontjában a T-34/85-ös tankok, SD-100 rohamlöveg (a SzU-100 rohamlöveg csehszlovák licenzben gyártott változata), 85 mm-es légvédelmi ágyúk és Tatra 111-es teherautók álltak (Zidek 2002, 523–567). Ekkor már a „világháborús trófeakon” túl korszerűbb dolgokat is szerettek volna venni a szírek (mint pl. páncélozott csapatszállító járműveket), amiket végül is szovjet raktárakból adtak el Csehszlovákia közvetítésével. Összességében az üzlet 97 millió csehszlovák korona értékben kötött meg, 30% deviza és 70% pamut mint ellenérték formájában. Az összeg nagyobbik része, mintegy 82 millió korona, Csehszlovákiának jutott (Brož 2010, 126–127).

1956 elején a szíriai elnök, Sukri el-Kuatli, az egyiptomi Nasszer elnök közvetítésével újabb fegyverek vásárlását szorgalmazta Csehszlovákiától. Szíria ugyanakkor kérte, hogy a fegyvereladás mellett, egyiptomi minta alapján, Csehszlovákia segítse szír vadászpilóták és technikusok kiképzését is (Wanner 2006, 186–187).

A csehszlovákiai sajtóban a különböző fegyvereladások utáni kutatás arra a kö-

vetkeztetésre vezethet, hogy ezek a folyamatok legtöbbször rejtve, a felszín alatt működtek. Egy-két kivétellel alig találtam olyan cikket, amely Csehszlovákiát Szíriával kapcsolatban fegyverekkel hozná összefüggésbe. Az adott korban ilyen volt egy 1957. májusi cikk, amelynek egy részlete így szól:

A fegyverek? – mondotta a honvédelmi miniszter ki sem mondott kérdésekre. Évek óta folyton kértünk fegyvereket a nyugati hatalmaktól, de nem kaptunk. Végül azután attól vásároltuk őket, aki kész volt szállítani. De leszögezzük és a tapasztalat is megmutatta, hogy nem szándékunk e fegyvereket senki ellen sem támadásra felhasználni. Csak a függetlenségünket, a határainkat és az államunk létét akarjuk megvédelmezni. (Új Szó, 1957. május 27., 146. szám)

1958-ig Csehszlovákia és Szíria között több hasonló fegyverüzlet kötöttet, és az első kettőből a Szovjetunió is kivette a részét. Az üzletek értéke nagyjából 410 millió korona volt. A szállítmányokat hitelre vették, melynek törlesztését Szuez után 4 évvel kitölték.

Mindeközben jól megfigyelhető a két ország elhidegülése a fegyvereladásokon keresztül. G. A. Nasszer kommunistaüldözése nyomán „megfagytak” a kapcsolatok Moszkvával és ebből következően Csehszlovákiával is. A következő üzletre ezután csak 1962 júliusában került sor mintegy 44,3 millió korona értékben. A teherautók vétele mellett elsősorban olyan fegyverekhez használatos munkaeszközökről volt szó, amelyek lőszer ellenőrzését és fegyverjavításokat tettek lehetővé (Zidek 2002, 539–540).

Ugyan a különböző katonai, hadi eszközök és felszerelések megnövelhették az arab országok önbizalmát, korántsem volt magától értetődő ezen eszközök megfelelő használata. Ebből kifolyólag számos különféle képzésre került sor Szíriában és Egyiptomban is, ahol többek között pilóták felkészítésére is sor került csehszlovák szakemberek által. Összességében azonban jellemző volt, hogy a magasabb szaktudást igénylő fegyverrendszerek használatának készsége meghaladta a helyi katonai szervek képzettségét (Brož 2010, 127).

1963 nyarán Szíria érdeklődni kezdett 20 darab csehszlovák L-29 repülő (közismert nevén: Delfin) iránt, amely egy kétszemélyes sugárhajtású katonai oktató és kiképző, valamint könnyű támadógép volt. A CSKP Központi Bizottsága rá is bólintott a 120 millió csehszlovák korona értékű repülőgépek leszállítására, amire 1963 őszén került sor, amikor is Csehszlovákia Szíriának eladott 20 darab L-29-es repülőgépet, valamint MiG-15-ös vadászgépbe való tartalék hajtóműveket, illetve T-34-es tankok különböző alkatrészeit. Az üzlet tényleges értéke végül 65,5 millió csehszlovák koronára rúgott. Ugyanakkor a fentiek felül aláírtak egy további szerződést is újabb 34,3 millió korona értékű, „nem technológiai jellegű berendezésekről”, egy képzési központról és egyéb létesítményekről, amelyek a hadsereg hatékonyságát voltak hivatottak növelni. A megállapodások 2%-os kamatú hitelkezelettről szóltak, melynek visszafizetését 1964 és 1970 között kellett teljesíteni. Szíria ugyanakkor már 1964-ben a hitel visszafizetésének elhalasztását kérte, így azt kitölték az 1965 és 1970 közötti időszakra.

1967 májusában Bohumír Lomský honvédelmi miniszter vezetésével csehszlovák katonai delegáció tartózkodott Szíriában, ahol ekkor egyre jobban kiéleződött a helyzet Izraellel. A delegáció távozása után három héttel tört ki az úgynevezett

hatnapos háború Izrael ellen, amelyben a szembenálló arab országok, Egyiptom, Jordánia, Szíria és Irak súlyos vereséget szenvedtek (Zídek–Sieber 2009, 278–280). A vesztes háború után Václav Pleskot csehszlovák követ érkezett Szíriába, aki a szír miniszterelnök, Zuajen számára 7,2 millió korona értékű katonai támogatást kínált, valamint átadta a Csehszlovák Vöröskereszt 150 ezer koronás segélycsomagjait (Brož 2010, 228–230).

Fegyverüzletek Háfez el-Aszád „megjelenése” és hatalomra jutása elején (1967–1974)

Háfez el-Aszád, aki 1966-tól Szíria védelmi minisztere volt, 1967 októberében Csehszlovákiába érkezett, és nagy érdeklődést mutatott a katonai felszerelések iránt. Aszád, hogy biztosítsa a saját és a Baath Párt hatalmát, nagy vehemenciával tárgyalt, és szinte kérdőre vonta Csehszlovákiát, hogy az előző megállapodások szellemében támogassa országa ügyét. Aszád be akarta biztosítani, hogy az egyezményben foglalt általánosnak mondható kellékeken, illetve a Topas és Skot típusú páncélozott szállító harcjárműveken túl új típusú T-54-es tankok eladását is biztosítsák. A csehszlovák vezetés a szíriai kérést mintegy 2,4 millió angol font értékben volt kész teljesíteni (Zídek–Sieber 2009, 281).

A prágai tavasz és az azt követező normalizáció elején a két ország politikai kapcsolatai stagnáltak – a stagnáció viszont a fegyverek és hadiipari cikkek eladását nem érintette. A kapcsolatok új szintre emelése 1968-ban következett be, amikor Csehszlovákia Kommunista Pártja és a Szíriai Baath Párt felvették a kapcsolatot. 1971 áprilisában (akkor már Háfez el-Aszád hatalma alatt) a Baath Párt küldöttsége, élén Chaddám külügyminiszterrel, részt vett a Gustáv Husák hatalmát megszilárdító XIV. kongresszuson (Šrom–Vokatý 1975, 197).

Újabb szír vonatkozású fegyveregyezményt a csehszlovák kormány legközelebb 1968. december 28-án hagyott jóvá. A csehszlovák külkereskedelmi minisztérium megbízottja, František Langer és a szíriai védelmi minisztérium egyik vezetője, Loius Dakar 1969. január 25-én alá is irták azt a szerződést, amely révén Szíria különböző haditechnikai eszközökhöz jutott 77 millió korona értékben, amelyet 3%-os kamattal mellett a szír fél 1970 és 1976 között volt hivatott törleszteni (Vyhlídal 2010, 56–57).

A „gyümölcsöző” csehszlovák–szír fegyverüzleteket az sem zavarta meg, hogy Szíriában 1970 novemberében Háfez el-Aszád katonai államcsíny révén magához ragadta a hatalmat. Ellenkezőleg, ezután további szerződések aláírására került sor. 1970 novemberében aláírtak egy újabb hitelszerződést 230 db T-55-ös tank és 20 db L-29-es repülőgép megvételéről, amelyeket 1971-ben szállítottak le. Fontos állomás volt Csehszlovákia és Szíria kapcsolatában az említett harci eszközök pilótáinak, szakembereinek kiképzése. Ezekre már korábban is volt példa, azonban 1972 során már arról is megállapodott a két fél, hogy a Homsz városában létrejövő katonai főiskolára csehszlovákiai szakembereket, mérnököket és tanárokat fognak meghívni.

Az 1973-as Jóm Kippúr-i háborúban Szíria, a kezdeti sikerek után súlyos vereséget szenvedett Izraeltől. Még a háború alatt moszkvai nyomásra 103 db T-55-ös tankot és 12 db MiG-21-es vadászgépet, valamint Maljutka típusú páncéltörő rakétákat és azok tartozékait „ajándékozták” Szíriának (feltehetőleg moszkvai nyomásra) mintegy 193 millió korona értékben.

Egy 1974. november 20-án kötött csehszlovák-szír hitelszerződés alapján Csehszlovákia újabb 165 db tankot, különböző hadi berendezéseket, harckocsikat és katonai személygépkocsikat küldött Szíriába. Csehszlovákia ezen felül kivette a részét a Jóm Kippúr-i háborúban megkárosodott szíriai infrastruktúra és berendezések javításából is (Zidek-Sieber 2009, 283-284).

Csehszlovák-szír kapcsolatok a hidegháború második felében

Szíriában 1970 novemberében Háfez el-Aszád védelmi miniszter került hatalomra, amit egészen 2000-ben bekövetkezett haláláig gyakorolt. Talán nem túlzás azt állítani, hogy Aszád személye által Szíria Moszkva legjelentősebb stratégiai partnere lett Közel-Keleten. Ennek köszönhetően Szíria Csehszlovákia számára is az egyik első számú partnerré vált a régióban. Erről tanúskodnak egek mellett az ekkor megélenkülő diplomáciai kapcsolatok és a különböző szíriai delegátusok látogatása is (Zidek-Sieber 2009, 282).

1974 márciusában ismét szíriai küldöttség érkezett Prágába. Ezúttal a tervezési miniszter vezetésével gazdasági delegátus érkezett a fővárosba (ld. Filip 1978). A látogatásról az Új Szó így számolt be:

Szíriai küldöttség érkezett Prágába (ČSTK) – Szíriai gazdasági kormányküldöttség érkezett vasárnap Prágába, amelyet Musztafa Halládzs, a Szíriai Arab Köztársaság tervezésügyi minisztere vezet. A hivatalos látogatás célja Csehszlovákia részvételi lehetőségének a megvitatása bizonyos ipari üzemek felépítésében, a 3. szíriai ötéves tervidőszak keretében. A szíriai minisztert tegnap fogadta Andrej Barčák mérnök, szövetségi külkereskedelmi miniszter. (Új Szó, 1974. március 26., 72. szám)

1974 júliusában Andrej Barčák külkereskedelmi miniszter viszonzta a látogatást, immár ő utazott Szíriába, ahol ott-tartózkodása alatt aláírta egy újabb csehszlovák-szír gazdasági megállapodást (ld. Filip 1978). Mivel Szíria a régióban a szegényebb országok közé tartozott, ezért a megállapodás különleges állami hitel formájában valósult meg. Ezek felhasználása olyan nagyberuházási befektetéseket érintett, mint például higiéniai kerámiatermékek gyártására létesülő nagyüzem vagy cukorgyárak felépítése Homszban és Damaszkuszban. Ezek mellett Csehszlovákia olyan eszközöket is szállított Szíriába, amelyek az olajfinomítás, a modern rádiótechnika és a gumiipar számára nélkülözhetetlenek voltak. Ezekről tanúskodik az Új Szó alábbi cikke:

Magasba törő emberek: Ahány gyárkéményt csak Csehszlovákiában építenek, azt mind a Termostav dolgozói építik. De nemcsak nálunk, hanem a Szovjetunióban, Szíriában, Lengyelországban, a Német Demokratikus Köztársaságban, Magyarországon, Kubában, Egyiptomban is építenek. Ha most minden kémény egymás mellett állna – kéményerdőt látnánk. A Termostav a kéményeken kívül, hőerőműveket, nagyolvasztókat, cukorgyárakat, dohány szárítókat, olajfinomítókat is épít. Nemrégiben a köztársaság elnöke az üzem dolgozóit Munkaérdemrenddel tüntette ki... (Új Szó, 1967. augusztus 13., 222. szám)

A cikk egyben rámutat arra is, hogy a kapcsolatok ilyen jellegű megnyilvánulása kiváló lehetőség volt a csehszlovák ipar, illetve a szocialista világrend reklámozása szempontjából (Vajda 2016). A további szállítmányok között nagy arányban voltak

Tatra teherautók. Az Izrael ellen folytatott Jóm Kippúr-i háború után, 1974 novemberében a csehszlovák kormány delegátusa, Lubomír Štrougal miniszterelnök és Bohuslav Chňoupek külügyminiszter vezetésével ismét Szíriába utazott, ahol újabb, az előzőekhez hasonló jellegű eladásokról állapodtak meg (Filip 1978, 185–186).

A csehszlovák–szír kapcsolatok kicsúcsosodása 1975 szeptemberére tehető, amikor is Csehszlovákiába érkezett Háfez el-Aszád szíriai elnök. Az Új Szó korabeli cikke jól mutatja a két ország akkori jó kapcsolatát: a himnuszok lejátszása, a zászlók felhúzója és a „kölcsonös barátság” hangoztatása mind-mind erre utalhat:

A vendégeket szívélyes, lelkes fogadtatásban részesítették a prágai dolgozók, a fiatalok és a Csehszlovákiában élő szíriai polgárok és főiskolai hallgatók. A két ország fegfelső párt- és állami képviselői azután gépkocsikba ültek, és a prágai várba hajtottak. Háfez Asszádöt és Gustáv Husákot útközben a CSSZSZK fővárosának lakossága üdvözölte a prágai várig, a küldöttség székhelyéig, ahol a CSSZSZK elnökének zászlaján kívül felvonták a Szíriai Arab Köztársaság állami zászlaját is. A várudvaron felsorakozott a várórség díszegysége. Felhangzott a Szíriai Arab Köztársaság himnuszja, majd Háfez Asszád és Gustáv Husák elvonult a felsorakozott egység előtt, és a vezető személyiségeink kíséretében rezidenciájába távozott. (Új Szó, 1975. szeptember 9., 212. szám)

A „Csehszlovákiában élő Szíriai polgárok és főiskolai hallgatók” rész jól mutatja, hogy a kapcsolatok már az élet egyéb, polgári szegmenseiben is kapcsolatokat építettek ki a két ország életében.

Az ekkori tárgyalások középpontjában újabb hitelfelvetelek álltak, valamint szó esett újabb, a korábbiakhoz hasonló „speciális berendezések és szállítmányok” leszállításáról (Zidek–Sieber 2009, 285). Ezen felül a két ország kereskedelmi, gazdasági és technológiai együttműködésről is megállapodott ekkor (Filip 1978).

A következő években már csehszlovák részről is a legmagasabb vezetők mentek Szíriába. A köztársasági elnök és egyben pártfőtitkár, Gustáv Husák elsősorban politikai támogatásáról biztosította Szíriát (Zidek–Sieber 2009, 287). Husák elnök szavai mögött az a tény húzódott meg, hogy a hidegháború (akkor még nem sejtett) vége felé a szocialista tábor közel-keleti barátai egyre kevésbé voltak képesek eleget tenni pénzügyi vállalásaiknak. A hidegháború végén, az 1980-as évek második felében a csehszlovák politika már intenzíven foglalkozott azzal, hogy miképpen hajthatná be a fejlődő országokba kihelyezett hiteleit. Ennek érdekében számos delegációt küldtek az érintett országokba, de ezek (kevés kivétellel) kudarcot vallottak. Néhány esetben sikerült a nem törlesztett hiteleket kölajszállításra konvertálni, és így kiegyenlíteni a tartozást. A hitelek nagyságát jelzi, hogy 1989 végére a tartozások mintegy 900 millió dollárnak feleltek meg (Zidek–Sieber 2009, 289).

Felhasznált sajtóforrások:

Új Szó, 1958. február 13., 44. szám

Új Szó, 1949. április 9., 15. szám

Magyar Távirati Iroda, Külföldi-Belföldi Hírek, 1949. március 30.

Magyar Távirati Iroda, Külföldi-Belföldi Hírek, 1949. június 8.

Új Szó, 1950. november 4., 255. szám

Új Szó, 1951. december 5., 285. szám

Új Szó, 1951. december 7., 287. szám
 Új Szó, 1954. február 28., 51. szám
 Rudé Právo, 1954. február 28.
 Új Szó, 1957. május 27., 146. szám
 Új Szó, 1957. május 27., 146. szám
 Új Szó, 1959. augusztus 25., 235. szám
 Új Szó, 1961. október 1., 273. szám
 Új Szó, 1963. június 29., 177. szám
 Új Szó, 1966. március 3., 61. szám
 Új Szó, 1967. június 1., 149. szám
 Új Szó, 1967. június 12., 160. szám
 Új Szó, 1967. augusztus 8., 217. szám
 Új Szó, 1969. március 6., 55. szám
 Új Szó, 1969. március 6., 55. szám
 Új Szó, 1956. december 2., 336. szám
 Új Szó, 1955. augusztus 2., 184. szám
 Rudé Právo, 1955. július 31.
 Rudé Právo, 1955. augusztus 2.
 Új Szó, 1956. december 6., 340. szám
 Új Szó, 1958. május 30., 148. szám
 Új Szó, 1956. december 30., 358. szám
 Új Szó, 1974. március 26., 72. szám
 Új Szó, 1967. augusztus 13., 222. szám
 Új Szó, 1975. szeptember 9., 212. szám
 Új Szó, 1957. május 27., 146. szám
 A Hét, 1984. november 30., 49. szám
 Új Szó, 1966. november 25., 325. szám
 Új Szó, 1956. december 6., 340. szám
 Dunántúli Napló, 1971. október 2., 232. szám

Irodalom

Benke József (2001): *Az arab országok története II.* Debrecen: Alexandra.
 Brož, Ivan (2010): *Arabsko-izraelské války 1948–1973.* Praha: Epoque.
 Csicsmann László (2008): *Iszlám és demokrácia a Közel-Keleten és Észak-Afrikában.* Budapest: Dialóg Campus Kiadó.
 Filip, Jiří (1978): *Institut zahraničního obchodu. Syrská arabská republika.* Praha: Pressfoto.
 Fischer Ferenc (2005): *A kétpólusú világ 1945–1989.* Budapest: Dialóg Campus Kiadó.
 Germuska Pál (2010): *Vörös arzenál.* Budapest: Argumentum Kiadó.
 Goldschmidt, Arthur (1997): *A Közel-Kelet rövid története.* Budapest: Maecenas.
 Guy, Hermet – Rose, Richard – Alain, Rouquié (1978): *Elections without Choice. Publications Committee on Political Sociology.* London: Macmillan.
 Hajdú Gyula (1958): *Nemzetközi szerződések gyűjteménye 1945–1958.* Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó.
 Hinnebusch, Raymond (2006): *Syria Revolution from above.* London – New York: Routledge.
 Lugosi Győző (1994): Gamal Abdel Nasszer. XX. századi portrék 3. *Rubicon*, V. évf., 7. sz. 31–34.
 McHugo, John (2015): *Syria: A History of the Last Hundred Years.* New York: The New Press.

- Morris, Benny (2001): *Righteous Victims: A History of the Zionist-Arab Conflict, 1881–2001*. New York: Vintage Books.
- Nohlen, Dieter – Grotz, Florian – Hartmann, Christof (2001): *Elections in Asia and the Pacific: A Data Handbook: Volume I: Middle East, Central Asia, and South Asia*. Oxford: Oxford University Press.
- Pataki Tamás (2015): *1955-ös Csehszlovák-egyiptomi fegyvervásárlási szerződés körülményei és hatásai a korai hidegháborúban*. Szakdolgozat. Komárom: Selye János Egyetem.
- Petruf, Pavol (2007): *Československá zahraničná politika 1945–1992*. Bratislava: Historický ústav SAV.
- Šrom, Vladimír – Vokatý, J. S. (1975): *Syrská arabská republika*. Praha: Svoboda.
- Štefanský, Michal (2012): *Slovensko 1955–1962*. Bratislava: Vojenský historický ústav.
- Vajda, Barnabas (2014): *Czechoslovakia, decolonization and some 'materiales de guerra': Yearbook No 35 of the International Society for History Didactics*. Wochenschau Verlag, Germany, 165–175.
- Vajda Barnabás (2015): *Hidegháború es európai integráció – Régi és új szempontok a 20. század második felének történeti értelmezéséhez*. Komárom: Selye János Egyetem Tanárképző Kara (Monographiae Comaromienses 16).
- Vajda, Barnabas et al. (2016): *Forms of Political and Media Propaganda in Central Europe, Czecho-Slovakia and Hungary (1938–1968)*. Komárom: Selye János Egyetem Tanárképző Kara.
- Vajda Barnabás (2017): *A csehszlovákiai ideológiai harc természetéről (1948–1989) O karaktere ideologického ťaženia v Československu (1948–1989)*. Komárom: Selye János Egyetem Tanárképző Kara (Monographiae Comaromienses 21).
- Vajda, Barnabás ed. (2017): *Bibliography of New Cold War History*. Budapest: Cold War History Research Center. Online:
http://www.coldwar.hu/html/en/bibliographies/Bib_new_cw_hist/Bibliogr_Gen_CW_history_CWHRC_2017.pdf [2018.01.31.]
- Vyhlídal, Milan (2010): *Československá pomoc při výstavbě vojenského školství v arabském světě v letech 1948–1989*. Magisterská diplomová práce. Brno: Masarykova univerzita, Filozofická fakulta, Historický ústav. Vedoucí práce: doc. PhDr. Václav Vondrášek, CSc.
- Wanner, Jan (2006): *Bitva o Suez. Studená válka, druhý arabsko-izraelský konflikt a britsko-francouzská intervence v Egyptě*. Praha: Libri.
- Zídek, Petr (2002): *Vývoz zbraní z Československa do zemí třetího světa v letech 1948–1962. Historie a vojenství, 3/2002, 523–567.*
- Zídek, Petr (2006): *Československo a francouzská Afrika 1948–1968*. Praha: Libri.
- Zídek, Petr – Sieber, Karel (2007): *Československo a subsaharská Afrika v letech 1948–1989*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů.
- Zídek, Petr – Sieber, Karel (2009): *Československo a Blízký východ v letech 1948–1989*. Praha: Ústav mezinárodních vztahů.

Petőfi Sándor szerepe a kassáki (ön)értelmezésben

Suhajda Péter

Sándor Petőfi's Role in the Self-Interpretation of Lajos Kassák

Abstract

The great artist and organizer of the Hungarian avant-garde literature and painting, Lajos Kassák was said to be a constructivist creator. His principle was the act of desemiotisation, which means the elimination of signification, and particularly sets the basic course of a constructive person's life. Kassák's critical studies or essays on his lyrical paragon Sándor Petőfi become confessions of a self-made man's avant-garde thinking. According to Kassák, Petőfi was not only the most famous romantic poet of the 19th century, but he regarded his favourite writer as a real expressionist who could accomplish the idea of desemiotisation along his art and life.

Key words:

desemiotisation, constructivism, self-interpretation, essay, confession

Kulcsszavak:

deszemiotizáció, konstruktivizmus, önértelmezés, esszé, vallomás

*„Ő volt a költő – úgy, ahogyan a költők csak a szerelmesek
és lázadók fantáziavilágában élnek, és ő volt az az ember,
aki minden kívülről történelemért is felelősséggel tartozik magának.”*

Kassák Lajos

Az önazonosság és egyértelműség szigorú követelménye Kassák Lajos konstruktivizmusának alapelve, a matematikai pontosságra törekvő avantgárd izmus különböző megnyilvánulásainak – irányzattól, költői hitvallásból már-már sajátos létfilozófiává nemesülő – legnagyobb közös osztója. A „2 x 2 józanságának” súlyos parancsát hangsúlyozó retorika ugyanúgy belekódolt a szerző irodalmi szövegeibe, mint ahogyan benne rejlik képzőművészeti alkotásainak megszerkesztettségében és a különféle szerzőkről szóló értekezéseinek eszmeifuttatásaiban is.

Az avantgárd művész kritikái már nem csupán az általánosságok elvi szintjén, hanem konkrét példák kiemelésével világítják meg a deszemiotizáció eljárásának kassáki „apoteózisát”, elveszítve lassanként egyszerű kritikai karakterüket: sokkal inkább esszékké lesznek, értelmezési „kísérletekké” – erőteljes vallomásos jelleggel. Nem csupán Kassák „elődeivel” és „kortársaival”¹ kapcsolatos (sajátságos) véleményét tükrözik e munkák, s nem is csak ars poeticájának (ön)igazolásai, hanem lenyomatai a szerző konstruktivista munkásságának, e dinamikus alakulástörténetnek. Petőfi Sándorról írt esszéi például az állandóan változásban lévő elme szellemi önéletrajzának állomásaiént értelmezhetők, s így kerülnek közeli kapcsolatba az

¹ A két kifejezés utalás a *Csavargók, alkotók* című 1975-ös tanulmánykötet harmadik részére (*Elődök, kortársak*), amely olyan szerzőkről szóló írásokat tartalmaz, akik valamilyen módon hatottak Kassákra.

Egy ember élete című regényciklus bizonyos részleteivel, amelyek pedig sok esetben kétségtelenül hasonlatossá válnak e tanulmányokhoz (stílusukban és mondanivalójukban egyaránt).

Kassák már fiatal lakatosként megismerkedett Petőfi költészetével. Ám a példaképről megrajzolt véleménye több szempontból is – szándékosan – rendhagyó és formabontó. Hogyha egy társadalmi szerepet vállaló avantgárd művész az 1900-as évek első felében megnyilvánult Petőfi kapcsán, annak bizonyára megvoltak a megfelelő és megszokott kliséi. A romantikus előd és a modern szerző viszonya adott protokoll alapján volt csak elképzelhető – egyértelműen előítéletek irányították. Erre utal Kassák *Petőfi Sándor* című írásában, amikor – látszólag önmagát is meglepve – így fogalmaz:

Másutt és más alkalomból már írtam Petőfiről, de csak annyit, hogy milyen körülmények között jutottam hozzá verseihez, és hogyan hatottak rám az ismerkedés első pillanataiban. Nemcsak azok előtt, akiknek elmondtam, hanem a magam számára is furcsának tűntek „kritikai” megjegyzéseim. Fiatal vasmunkás voltam, akít a szocialista egyesületek neveltek valamennyire emberré, a fanatizmusig hevítve élt bennem az osztályom iránti szolidaritás és az uralkodó osztály elleni gyűlölet – s csodálatosképpen Petőfi versei közül nem *Az apostol* politikai lázongása, keserű mártíromsága ragadta meg nyíladozó érzéseimet és felszabaduló fantáziámat, hanem a *János vitéz* történetének különös mesevilága, optimista életderűje, hangjának népszerű naivsága, színeinek vadvirág-tarkasága.

S azt bizonyítandó, hogy mennyire meg kellett felelnie egy ifjú szocialistának a korabeli elvárásoknak, így folytatja az elkezdett mentegetőzést:

Majdnem szégyeltem magam önmagam előtt, majdnem hazudnom kellett azok előtt, akiknek első észrevételeimet elmondtam. Így magyarázkodtam: Az apostolban lefestett szomorúságot és nyomorúságot túlságosan ismerem ahhoz, hogy érzelmileg meghatódjak, és értelmileg felvilágosultabbá váljak tőle. Az apostol története nem mond nekem újat, nem csigázza föl bennem a kíváncsiságot, és nem indít el semerre.

Kassák 1936-os szövege nem más, mint a jelenbéli konstruktivista filozófia ügyes retorikával történő visszaigazolása – a távoli múltban. Amikor még nem volt művész, aktivista sem, nem sétált el Párizsba, igazából Adyt sem ismerte, KASSÁK LAJOS nem létezett, legfeljebb Kasiként. Ellenben (jól láthatóan) szavainak erejével kívánja bizonyítani, hogy már ekkor is különbözött társaitól, tanulatlan, ám tudatos ifjúként az újszerűt, a különlegeset kereste, nem fogadott el semmiféle sémát – a szerinte ideális alkotó későbbi alaptulajdonságai tehát már az ifjú legényben is jelen voltak. Ezt erősíti meg Petőfi elbeszélő költeményének elismerő méltatásával:

A *János vitéz* azonban felrázott fizikai fáradtságomból, szárnyra segítette gondolataimat, és a fantáziák világából úgy tekintettem vissza mindennapi életemre, mint valami elátkozott pokolra, ahol több mint húsz esztendeig sinylődtem, ahonnan mindig kiszabadulni akartam, de semmi pozitív célt, megvalósításra érdemes ideált nem láttam magam előtt. S most egyszerre terveim lettek, s ezeket a terveimet nemcsak megvalósíthatónak, hanem a megvalósításra érdemesnek is éreztem.²

A sematikus szemlélet egy jelenbe rögzült állapot statikus beállítása, biztonsági

² Az eddig külön nem jelzett, Petőfiről szóló idézetek forrása: Kassák 1975, 125.

játék, a már ismert tényezők (monoton) ismétlése, lehetetlen kimozdulni belőle. Viszont az előfeltevésektől eltérő, újszerű viszonyulás jövői természetű, dinamikus, hiszen tervek létrehozására és cselekvésre ösztönöz. Az előbbivel ellentétben tehát igazi hatással van a befogadójára.

A „másutt és más alkalomból” irt szöveg valószínűleg az *Egy ember élete* (1927). Ennek *Kamaszévek* című részében hasonlóan vallomásos módon, regényes formában meséli el Petőfivel való első találkozásának történetét. Egy rokon kislány, plátói szerelme, Róza (becenevén Rozka) ajánlotta neki a költő műveit, Lajkinak is ő nevezte el barátját (Kassák 1983, 173):

Egy este azt mondta:

- Valakitől kaptam egy könyvet, Lajki, nagyon szép, s neked is elhoztam.
  - Köll a fenének – mondtam. – Egy könyvet már olvastam, de abban se volt semmi.
  - Ezek a Petőfi költeményei. Olvasd el, majd meglátod, milyen szépeket mond. Az ember úgy érzi, a saját érzései vannak beleírva ezekbe a versekbe.
- Vastag könyv volt, sűrűn telenyomatva, nagyon nehezen fanyalodtam rá, hogy átvegyem. (Kassák 1983, 218)

A Petőfi költészetére, világára való ráhangolódás egy hosszabb folyamat eredménye volt, több fontos állomással:

Másnap este, hogy a Fasor egyik padján várakoztam rá [Rózára – S. P.], elővettem a Petőfi-könyvet, és olvasgatni kezdtem. Nem mondhattam volna, hogy valami nagyon érdekelték ezek a dolgok. De aztán találtam köztük egészen rövid verseket, s ezek valóban nagyon komoly és okos dolgok voltak. Elolvastam és gondolkoztam fölöttük. Igaza volt a lánynak, ezek olyanok, mintha csak az ember saját maga gondolta volna ki őket. És biztosan, ha sokat gondolkodna az ember, ki is gondolhatná az ilyesmiket. (Kassák 1983, 218–219)

Mindezek ellenére reakciója még nem szakad el a „hivatalos” társadalmi (és politikai) követelményektől, éppen úgy nyilatkozik kis barátnőjének az élményről, ahogyan az egy ifjú és önérzetes, ám átlagos gyári vasmunkástól elvárható: „- Okos ember volt ez a Petőfi – mondtam a lánynak. – Ha ilyesféle emberek dolgoznának a telepen, akkor bizonyára sikerülne a sztrájkot megcsinálni. És győznénk is.” (Kassák 1983, 219)

Az első katarzis, a nagy gondolatokkal való azonosulás csirái még mindig szociális (szocialista) alapokon nyilvánulnak meg, viszont a következő idézetben már érzékelhető a változtatni akarás általánosabb, személyes igénye is:

Éjjel a többiek már aludtak, én ébren ide-oda vergődtem az ágyban. A könyvben állandóan találtam olvasnivalót, voltak benne dolgok, amiket csak sokszori olvasás után szerettem meg. Ilyen versek voltak a *Kutyák* és a *Farkasok dala*. Így még so-hase láttam példázva a kapitalisták és a munkások sorsát, nagyon megindítottak és felizgattak. Éreztem, hogy a farkasok vére van bennem, szerettem volna valahová a piacra kiállni a szenvedéseimmel, üvöltöni, hogy fellázadjon az egész elnyomott világ.

Majd jön a lényeg – a következő bekezdésben:

A lázongó ember, aki egyre inkább kifejlődött belőlem, a saját érzéseit és gondolatait találta meg ezekben az írásokban, s olvasásuk közben még jobban megerősödött

azokban. Ez a hasznos elszántság, ez az ösztönösből egyre inkább tudatosává vált lázongás egészen betöltötte életemnek ezt a szakaszát. (Kassák 1983, 219)

S csak ezek után történhet meg a Petőfiről szóló esszében is felemlgetett „szakadás” – a *János vitéz* „meglepo” fordulata:

Egy este rászántam magam, hogy elolvasom az *Apostolt* [sic!]. A többiek már aludtak, gyertyavilágnál olvastam, hideg volt, s ez a történet is olyan nyomorúságos és unalmas volt, hogy majd megfagytam. Nem tudtam megérteni, mit találhattak ebben szépnek és elragadóknak. Gyerekkoromban voltam egy vándor panoptikumban, nagyon nem tetszettek ezek a rémes viaszfigurák, s most tisztán visszajött ez az érzésem. Ez az *Apostol* egyáltalán nem volt érdekes vagy okos ember, csak járt a szája, s én úgy éreztem, mintha nem is ő, hanem más beszélne helyette, olyan volt, mint azok a panoptikumi alakok, s valami olyan szagot is éreztem, ami az elfojtott gyertya után marad vissza.

De ha már újra benne voltam ebben a könyvben, nem akartam félretenni, amíg a többi hosszú dolgot is meg nem ismerem. Reggel a *János vitézt* vettem elő. Ez szép dolog, s a legjobban tetszett eddigi olvasmányaim közül. Igaz, hogy ez nem egy közönséges történet, de hiszen én nem is közönséges, hanem nagyszerű dolgokat kerestem. (Kassák 1983, 226–227)

S végül következhet a szép összegzés egy „forrásértékű” hasonlatban: „A János vitéz történetére úgy gondoltam vissza, mint mikor az ember hosszú hánykolódás után a tiszta folyóban megfürdik.” Majd pedig az átlagostól való – szigorúan leszögezett – elhatárolódásra adott, közvetlen környezettől érkező reakció lejegyzésében: „A barátaim kinevettek. Nem értették meg, hogy egy szocialistának hogyan tetszhetik jobban a *János vitéz*, mint az *Apostol*.” (Kassák 1983, 227) Ez utóbbi (a megformált párhuzam tanúsága szerint) panoptikumszerű, főszereplője amolyan viaszfigura – nem élő alak, hiába jelent(het)te a huszadik század elején a szocialista gondolkodás egyik legfőbb alapját, mint a legnagyobb költői elődre való önigazoló hivatkozási pont. Minden bizonnyal Kassák ifjú kortársai (mint közösség) képesek voltak egyé válni Szilveszter karakterével, ám az avantgárd későbbi alkotója már itt is kívülállóként határozta meg saját létét, akit nem érdekelnek a kész válaszok, mert mindenképpen és mindenben az újszerűséget kívánja. Így tehát ugyanúgy meglepte véleményformálásával társait, mint ahogyan rá, a szocialistára, azoknál különös(ebb) hatással volt a *János vitéz*. Már korán (lényegében a kezdőpont szűk közelében) új alapokra helyezte Petőfivel való viszonyát, s bár később is többször értekezett társadalmi nézőpontból a híres elődről, mégsem ez adja a vele való azonosulni tudás legfőbb bázisát, hanem a szerző egyedisége, dinamizmusa, újító lendülete.

Érdekes, Kassákra később talán kevésbé jellemző vetülete eme példaképekresésnek, hogy egyszer fizikailag is megpróbált Petőfivé (s egyben egy költői babérokkal már rendelkező, „népszavás” szomszédjává) válni szellemi bolyongásában, egyik tévútján, bevallása szerint: „Elhatároztam, hogy Petőfihez hasonlóan kecskeszakállt növesztek, és a hajamat hátrafésülöm, mint a szomszéd.” (Kassák 1983, 241) Tökéletesen idegen megoldás ez a későbbi Kassáktól: csupa felszín és külsőség... Nagy kár, hogy nem maradt fent fotó ebből a korszakból. A frizura- és szakállváltás pillanatnyira persze sikeresnek bizonyult, amennyiben az ifjú Lajki képi értelemben is elhatárolódhatott a szocialista tömegtől, mégis ku-

darca ítélt vállalkozás volt, hiszen új attribútumai által tagja lett egy másik „akolnak” – a költők közösségének. Igaz, ekkor még vágyott arra, hogy ebbe a csoportba tartozzon. Később megszabadult szakállától (viszont a hosszú, hátrafésült haj, egyre inkább megkopva bár, haláláig megmaradt). S talán az sem csoda, hogy húszas évekbeli önéletrrásában már önkritikával és némi iróniával emlékezik vissza akkori tréfás fizimiskájára:

Ezért az új frizuráskodásért a barátaim és a családom is kinevetett. Ez nem sokáig tartott, s ha ezentúl a barátaimmal valahová elmentem, mindig kisült rólam, hogy költő vagyok, s így csakhamar megkülönböztetett alak lettem az egész Váci úton. Igaz, hogy ez a megkülönböztetés néha abban nyilatkozott meg, hogy a gyerekek rám kiabáltak, hogy „Krisztuska”, meg hogy „Hosszú haj, rövid ész”. Ezek a csúfólódások nem izgattak. Csak a bolondokat és a nagy embereket szokták csúfolni. Azzal tisztában voltam, hogy bolond nem vagyok. (Kassák 1983, 241)

Tehát nem marad más, szerényen csak „nagy embernek” (igaz, csupán Váci útinak) nyilvánítja az ifjú, első lépéseit próbálgató költőkezdeményt, korai önmagát – ha lehetséges hinni visszaemlékező szavainak. A „nagy emberek” viszont semmiféle tömegnek sem lehetnek a tagjai, éppen ezért kiemelkedők.

Az újszerűség és a dinamizmus igénye mondható a legfontosabb alapelvnek, amelyet Kassák elvart más alkotóktól, s természetesen önmagától. (A szocialista, forradalmi, társadalmi összefüggések kihangsúlyozása, megtalálása ebből a nézőpontból, s mindenféle műfajú szövegei alapján másodlagos tényezőnek tűnik.) Petőfi többnyire megfelelt a kívülállás kassáki követelményeinek, meglepetéseket okozó, különleges alkotónak tartotta, ám nem mindenben: *Az apostolt* például nem gondolta életszerűnek (s így őszintének), ezt pedig a viaszábu-párhuzam teszi nyomatékossá az *Egy ember élete* című regényében. Eme kis botlása ellenére letagadhatatlan Petőfi hatása és elindító szerepe Kassák költői pályáján, annak fejlődésében. 1936-os esszéjében szinte igazi expresszionistaként jelenik meg:

Tudomásul vehetem mindazt, amit eddig elmondtak feőle, de végül is úgy kell elindulnom versei sűrűjében, mintha idegen tájon felfedező útra indulnék, bele kell magam élnem, ahogyan ő beleélte magát mindenbe, ami versre ihlette. Mert nem az a költő volt ő, aki megverselte a világ jelenségeit, nem transzponált és nem stilizált, nem megmutatta költészete tárgyát, hanem kifejezte azt. (Kassák 1975, 126)

Petőfi példaértékű előd volt Kassák szemében, s kezdetben – természetesen – társadalmi elveit próbálta meg alátámasztani a romantikus művek olvasása és megértése által.³ Ám a húszas évek konstruktivista paradigmaváltása, a deszemio-

³ Arról nem is beszélve, hogy a „legkorábbi” Kassák, a zöngék és próbálkozások ifjú kísérletezője, még a versírás mikéntjét is Petőfittől szerette volna ellesni, igen furcsa módszerrel (amely a későbbi avantgárd alkotónál persze zsákutcának bizonyult): „Napokon keresztül órák hosszat ültem a Petőfi könyve előtt, és tanulmányoztam, hogy hogyan csinálta ő a verseket. Azt hittem, valami fortélyra van a dolognak, s arra előbb rá kell jönnöm. Nem lehet ördögi dolog, hiszen úgy forrtak bennem az érzések, csak le kellene írni. Úgy kezdtem meg, hogy rövid dolgokat kiírtam a könyvből, és itt-ott egy sort tettem a sorok közé, amit én találtam ki. A végére is olyan szavakat tettem, mint Petőfi. Már tudtam, hogy ezeket a szavakat rímeknek hívják. Egyáltalán nem ment olyan könnyen a dolog, mint ahogyan elgondoltam. Egész éjszaka elspekuláltam, s alig tudtam három-négy sort közéírni a kis versbe.” (Kassák 1983, 227) Talán nem véletlen, hogy később undorral fordult el a rímek fájdalmas kényszerétől. Az egyértelműség és őszinteség filozófiájának kialakítását ilyen és ehhez hasonló személyes természetű élmények is elősegíthették.

tizáció létfilozófiai elvé való átalakítása örök nyomot hagyott gondolkodásában, s a későbbiekben is megmaradt (annak ellenére, hogy voltak még váltások pályája során), egészen a haláláig (illetve azon is túl, követői munkásságában). Ennek a gondolatnak tette legfontosabb kiindulási alapjává Petőfit: „Az ő számára költőnek lenni olyan tökéletes életforma volt, ahogyan a fa számára a fa, tenger számára a tenger, hegy számára a hegy a legtökéletesebb életforma.” (Kassák 1975, 126) Leegyszerűsítve a tautológia alakzatára: Petőfi nem más, mint Petőfi (matematikai-lag: Petőfi = Petőfi). Túltekintve minden stílusesszüközön, szociális (vagy szocialista) vonatkozason: Petőfi egy önmagával tökéletesen azonos költő, ember – autentikus létmegnyilvánulás – volt. S ebben különbözött s különbözik mindenki másától.

Kassák két összehasonlítást tesz esszéjében. Az elsőben politikai szempontok alapján veti össze példaképét annak kortársaival:

A valóban nyugati értelemben haladni akaró csoportok, úgy a nemesi származású írók és doktrínerek, mint néhány vármegye népe Kossuthban, Táncsicsban és Petőfiben látták a forradalmi szellem megtestesülését. Az egyik lateiner, a másik paraszti, a harmadik kispolgári ivadék volt, és így osztályhelyzetüknél, felülről meghatározott életformájuknál fogva is mintha eleve magukba hordták volna a kezdeményező és irányító szerepre való kijelölésüket.

A párhuzamok tartalmazznak ugyan társadalmi vonásokat, viszont a két „ellenfél” gyengeségei inkább személyiségükből adódnak (mindkettő esetében egy-egy „de” ellentétet kifejező kötőszóval csökkenti a kijelölt közszereplők nagyságát: felsorolja azok kiemelendő jó tulajdonságait, majd semlegesíti ezeket az ellentétes mellérendelő mondat második, záró tagjával): „Kossuth kitűnő szónok, maga idejében páratlan organizátor, de ahogyan a történelemkutatók kiderítették, gyöngye karakterű, a népre támaszkodó és a nemességnek udvarló személyiség volt.” Táncsics pedig „Büszkén vallotta magát a nép apostolának, kétségtelen, hogy egész szívvel a népet akarta képviselni, de aki közelebbről megnézte, az észrevette, hogy egész különös, rebellis lényében inkább csak a nép keserű fájdalma és tehetetlen gyámtalansága tükröződött meg.” Petőfi tekintélye ezek mellett (vagy inkább velük szemben) megingathatatlan önazonosságában keresendő: „Hármut közül egyedül Petőfi volt az, aki összezavarhatatlanul otthon volt önmagánál, se jobbra, se balra nem ingadozott, sorsszerű életvonalon futott előre.” Nem is fontos ebből a szempontból az, hogy miféle politikai színeket öltöttek fel ők hárman – a lényeg, hogy mekkora mértékben ragaszkodtak kijelölt elveikhez, tehát milyen emberek voltak. Kassák szemében Petőfi az abszolút győztes és igaz(i) politikus, mert egyedül ő felelt meg szigorú elvárásainak. Őszinte volt és igaz, népiessége nem manír, hanem a nép formát öltő hangja: az önmagával azonos költő egyben egy nagyobb egység egészének kifejezője is – így a metonimikus jelölés, a színekdoché is szerepet kap a tautológia mellett. Ahogyan méltató írásában kifejti: „Nem népies költő, mint amilyenek közvetlen elődei s mint néhányan generációs társai közül. Ő egy a nép közül, s versei nem a népről szólnak, hanem maga a nép szólal meg általuk.” Hatalmas különbség: mert nem ugyanaz, hogyha egy alkotás valamiről szól – vagy pedig önmagában válik a testet öltött önálló létezővé. A deszemiótizáció megvalósulása ez. Petőfi piedesztálra emelése – különös módon – nem mentes egyféle romantikus pátoztól sem (talán a harmincas évek fordulata sejtethető meg benne?). Mintha a

következő (lépcsőzetesen építkező) sorokban egyrészt feléledne némi zsenikultusz: „Senki sem nevezhetné kulturálatlanak, de verseire nem a kultúriz, hanem a nyers erő, a szabadon asszociáló fantázia és az ösztönös megnyilatkozás a jellemző.” Másrészt előkerül egy allegória (mi több, ősi toposz): „Nem átmenet a múltból a jelenbe, fellépésével egy új ág sarjadt ki a magyar költészet fáján, s gazdag áradással születő versei ezen a tájon még sohasem [sic!] látott, tavaszi élettől átszíneződött virágok.” Harmadrészt pedig mitikussá emelkedik a Petőfiről alkotott kép: „A magyar kultúra új rétegződése ez, a kőkorszak után elkövetkezett érc-korszak, témában és formában, emberi magatartásban és nyelvi kifejezésben olyan elemek keverődtek költészetünkbe, amelyek nemcsak felgazdagították azt, hanem egészében újjá alakították.” A leírás csúcspontját a példakép újszerűségének kijelölése, leszögezése – tehát dinamikus létének magasztalása – jelenti: „Petőfi nem más költő volt, mint elődei, hanem új költő, szó szerint: korszakalkotó egyéniség.”⁴

A szöveg második összehasonlítása immáron költészeti szempontú, s nem más-sal, mint két nagy romantikussal „ütközteti” kedvencét, aki (természetesen) föléljük kerekedik e precízen megkonstruált elvi rendszerben: „Fentebb, a világosabb értelmezés kedvéért, Petőfit a politika területén Kossuth és Táncsics mellé állítottam, most, hasonló szándékkal, a költészet területén Vörösmarty és Arany mellé helyezem. Különös jelenség, hogy életútjának mindkét oldalán magától adódik ez az együttes. De ott is és itt is csak arra jó ez a csoportegység, hogy megmutassa Petőfi elrendelés szerint való különállását.” Kassák elismeri érvelésében mindkét szerző hatalmasságát. Ám így jellemzi példaképe mentorát:

Vörösmarty sem szakadást, sem kitérést nem jelent költészetünk fejlődésvonalaiban. Az elszegényedett nemesi család sarja, piaristák növendéke és arisztokraták nevelője, nem a kitörő lázak jegyeivel, nem a gerjedelmek pattanásaival, hanem az önkínzás borújával homlokán kezdett bele a férfikor küzdelmeibe. Nem a hirtelen lendületek titánja, nem az eszmék apostola, hanem a kétségek áldozata és a nűanszok művésze volt. Mindenekfelett művész, olyan, amilyen Magyarországon még talán senki előtte.

Később: „Passzív, de mégis tömör, férfias líra, és ez a tömörség, férfiaság az, ami Vörösmarty nagy jelentőségét meghatározza és értékeit elfogadtatja a népiesség korszakában is.” Kassák érvelése a népi jellegből indul ki (tehát Petőfiből, aki korábbi vélekedése szerint maga a nép...), s a hű barátról is ebben az értelemben nyilatkozik: „Arany, bárha testtel, lélekkel Petőfi mellé állt, imádta költészetét, helyeselte irodalmi és politikai elveit – a maga egészében szintén nem nevezhető a nép költőjének.” Érdekes megállapítás így önmagában, de a kassáki jellemzés bővebben is kifejti: „Származása szerint pedig nyugodtan nevezhetnők annak, ha a származás maradék nélkül meghatározná az ember fejlődését. Arany kisemmizett paraszt szülőktől származott, de nem a nyomorúságok fészkeiből közvetlenül, hanem nagy kerülővel, könyveken, magyar és idegen művek olvasásán át jutott el a saját költészetéig.” A szemlélet szigorú és kizárólagos – az lehet csupán a nép költője, aki annak örömeiből és fájdalmaiból közvetlenül táplálkozott, s nem áll(hat) fent kiváltságaként a származás ősi előjoga. (Igaz, Petőfi is korának híres iskoláiban

⁴ A Kossuthal és Táncsicsal való összehasonlítás, a népiességről szóló fejtegetés, illetve a hosszú jellemzés idézeteinek forráshelye: Kassák 1975, 128–129.

tanulta a poézist.) S mi jellemezte Aranyt? Kassák szerint nem éppen a dinamizmus, s ebben még a *Szózat* költőjénél is alacsonyabb polcra kerül: „Nem élt végzetes büntudatban, mint Vörösmarty, de nem is erjedt és forrt a nyilvánosság előtt, mint Petőfi. Kontemplatív természet volt, nézelődött és látott, s amit látott, azt másnak is meg tudta mutatni a költészet formanyelvén, majdnem közvetlenül ható életté varázsolta a művészet síkján.” És íme a nagy különbség: „Ő a népet ugyanúgy, mint a tájat költészete tárgyául fogta fel, nem azonosult vele, hanem szemsugarainak fényével, mint egy különös reflektorral megvilágította.” Nem csekély érdem, de nem is az, amit a konstruktivista elvár az ideális művésztől. Bár voltak Aranyknak kétségtelen eredményei is: „Kívül állt, ha jobban tetszik, felette állt a dolgoknak és jelenségeknek, azért is balladáiban érte el formaalkotó képességének legmagasabb csúcását. Lira van ezekben a versekben (művészet líra nélkül el sem képzelhető), de ez nem a szenvedélyek, hanem a leleplezés, az újjá munkálás jóérzésének lírája.” S végül az összegzés: „Vörösmarty igazánból [sic!] csak a népies költészettel találta meg az érintkezést, Arany már együtt élt a néppel, akiből származott, de akit csak mint neki való objektumot, témát emelt be költészetébe.” Viszont az is egyértelmű, hogy Kassák népiességről szóló fejtegetései, hogyha nem is félrevezető, ám másodrendű információk pusztán. A lényeg nem ebben rejtezik elsősorban, mint ahogyan a népiesség régi, művészeti-irodalmi problematikáját sem akadémikus értelemben kell vizsgálni vele kapcsolatban:

Persze ez nem meggondolás, hanem természet dolga. Viszont, ha Aranyknak ilyen volt a természete, magától értetődik, hogy ez a természet nem lehetett azonos a forrongó nép természetével (mint ahogyan azonos volt vele Petőfi érzésvilága, robbanó indulatossága), és ezért Arany költészetének jelentősége nem korszaknyitó újszerűségében van (nem is az), hanem formai tökélyében. Népi, amennyiben a népről ír, különben a legszigorúbb mértékkel mérhető – arisztokrata művész.

A fenti mondatokból előformálódó gondolat ismételten az azonosság kérdésköre felé fordítja a tekintetet, s igen távolra taszítja a külsínytől. Mert nem az a kérdés, hogy formai szempontból népies-e a költő – Kassákokat nem ezek a kérdések foglalkoztatták igazából (amennyiben persze nem kellett védekeznie tradíciórombolásai miatt) –, hanem hogy része-e a nép egészének, azonos-e önmagában azzal: „Petőfi csakugyan mint csodagyermek áll a két kiérett kortárs között. Vörösmartyt, de még inkább Aranyt megérintette a vihar, idővel és lassan magával sodorta őket...” Itt újból kirajzolódik egy romantikusan archaikus toposz, amely az önonazonosság bizonyító erejű retorikájának képi, legfőbb érveket felvonultató síkján helyezkedik el: „...Petőfi azonban maga volt a vihar, a forrongás táplálója és kifejeződése. Embersége csakúgy szétválaszthatatlan a néptől, mint költészete a forradalomtól.” Majd kitér több Petőfi-költeményre, köztük az önéletrajzi regényében már említett *A farkasok dalára*, amelyet idéz is, elmondva, hogy mitől lesz benne a forradalom költője önonazonossá: „Nem témát versel meg ebben a költeményében, beleéli magát tárgyába, és belőle szól, mintha kietlen sorsára eszmélt volna a tárgy, és maga szólalna meg. Ez a beleélni tudás Petőfi legkülönösebb emberi tulajdonsága és legnagyobb költői erénye.” A szerző tehát egygyé válik művével, az alkotó önnön alkotása anyagává lesz. A sorok lényegi mondandója ugyanaz, mint amiről *A korszerű művészet él* című korábbi (1925-ös) munkájában értekezett Michelangelóval „vi-

tázva” (Kassák–Pán 2003, 15) – s amit a „Toldi írójához” elküldött híres vers értékelésénél, annak citálása után, a Petőfi-esszé részlete is megerősít: „Mennyire tesztet ölt ebben a lélek, mennyire kozmikus és egyben kötötten anyagszerű ez a négy sor. [...] Nem a megmunkáltsága gyönyörködtet, hanem hogy olyannak született ez a mű, amilyen. Törvény szerint való, és maga is törvényt magasztosult. Beteljesítette önmagát. Ennyi a művészet célja, s csak társadalmi vonatkozásban egyéb, más a rendeltetése.” Szembetűnő, hogy a művész és a művészet tökéletes öazonosságának elvét (a tulajdonképpeni deszemiotizációt) mindenképpen fölé helyezi más irányú mondanivalóknak, még a társadalmi jellegű céloknak is.

Persze a nagy költő azért mégsem válhatott l'art pour l'art szimbolistává – másodlagos tényező gyanánt Kassák visszaemeli diskurzusába a szociális tartalmakat: „Petőfi egyáltalában nem nevezhető az elefántcsonttorony örének – költészetében tehát nemcsak a primer művészi célt, de a szekunder társadalmi rendeltetést is megkülönböztetetten figyelembe kell venni. Hiszen ő maga állítja fel ezt a követelést a henyé formalizmussal és felelőtlen hangulatlírával szemben.” Amiben pedig igazából megelőzte két kortársát, az egyediségéből adódó nívója, hogy képes volt – velük ellentétben – kiindulóponttá válni (Kassák számára kétségtelenül): „Vörösmarty és Arany egy korszak formai beteljesedését hozta, Petőfi kiszabadította magát a legnemesebb tradíciók alól is, és az új élet új színei és formái harsantak fel kamaszos fiatalságának egészségében és zabolátlanságában.” Mindezek ellenére különös megállapítást tesz a Petőfi személyiségét övező ellentétekről, illetve „kettős énjé”-ről – amelynek legfőbb karaktervonása: „Egészséges fiatalságának forradalmi ereje és erkölcsi fölfogásának merev dogmatizmusa.” Igaz, némi elemző fejtegetés után a látszólagos zavar feloldódni látszik:

Csupa ellentmondást foglal magában ez az életvonal, és mégis, ha végigtekintünk az éveken, meg kell állapítanunk, hogy ezek az ellentétek nem is igazi ellentétek. Petőfi életfelfogásának és költészetének differenciálódása tagadhatatlanul bekövetkezett. Ingerlékenysége érzékenységgé finomul, retorikus pátozását egyre inkább átszövik a jelen megismerésének és a jövő iránti kétségek száalai. Világképe mind gazdagabb lesz, az ellentétek kiéleződnek, de egyben felfoghatóbbakká is válnak. A két párhuzamos vonal, izgatott kedély és merev erkölcsi fölfogás időnként eltér egymástól, azután újból közeledik egymáshoz, majdnem eggyé válnak.

Majd pedig – amolyan izgalmas kitérőként – a költő „érmességéről” és „nativitásáról” is elmélkedik egy sort (idézve a *Szeptember végén* részleteit), hogy végül csipkelődő kijelentést tehessen Petőfi szerelmi életéről, kilépve a textusok adta merev keretek közül (s egyben megformázva a forradalmár férfi mítoszának kisszerű ellenpontját): „Ugyanolyan vakká és gyámoltalanná lett, akár a legkispolgáribb férjecske. Már-már odaképzeltük lábára a posztópapucsot és fejére a hímzett hálósipkát.”⁵ (Kassák 1975, 138) Viszont az is biztos, hogy éppen ez a Janus-arcúság teszi izgalmassá az életmű vizsgálatát: „Szenvedett a szenvedőkkel, és örült az örvendezőkkel. Háborgó ellenség volt, és érzelmes jóbarát. A forradalom viharmadara

⁵ A Petőfi Irodalmi Múzeumban valóban megtekinthető Petőfi háziasapkája... Megjegyzendő továbbá, hogy a citált Petőfi-költemény formája megegyezik az első nagy Kassák-ciklus, az *Éposz Wagner maszkjában* nyitó darabjának verselésével. (Talán nem véletlenül. S mindenképpen arra utal, hogy a szabadversek elszánt prófétája képes volt költeményeit formába önteni – hogyha persze akarta.)

volt, és a szűk családi élet gondjaival bibelődő apa. Nem lehet tehát egy szemponttal közeledni hozzá, és nem lehet sima, egyenes úton végigkövetni, mint az olyan valakit, aki kitervelt rendben s mintegy szűkre fogott kömederben futja le életét.” (Kassák 1975, 126)

A *farkasok dala* című Petőfi-vers többszöri felemlegetése érdekes kontraszt felé fordíthatja a figyelmet (visszatérve a nagyszerűség kiemelt vezérelvéhez). Az a tény, hogy a szöveg ekkora hatással volt Kassákra, mindenképpen a költemény megszólaló „tárgyában” keresendő: amely nem is egy lírai én, hanem a (kevésbé) lírai „mi” – így egyenesen a deperszonalizálódó avantgárd kórusok kollektív megszólalójára emlékeztet, s egyben a művészi, társadalmi és politikai tartalmakat együttesen hordozó manifesztumok kinyilvánítóira. Viszont Kassák esszéi, kritikái (s életrajzi regénye), amelyekben a híres költemény fontosságát, rá gyakorolt hatását egyaránt kiemeli, mérhetetlenül személyes jellegűek, a többes számú beszélőnek nyoma sincs bennük, sokkal inkább a költőinek mondható szubjektum (ön)értékeléseinek nevezhetők e művek. Ahogyan az a Petőfiről írt munkájából is kiténik. Kassák elméleti szövegei lehetnek tehát kórusokat idéző, többes szám első személyű avantgárd kiáltványok; vagy szubjektív, olykor lírai mélységű, egyes szám első személyű vallomások esszék, amelyek olykor jócskán eltávolodnak az objektív kritikáktól, s még inkább a tanulmányoktól, közeledve és hasonlóvá válva viszont egy harmadik kassáki műfajhoz, az önéletrajzi regényhez. Mindkét elméleti szöveg-típus bírhat persze társadalmi, művészeti, filozófiai vagy akár programadó tartalmakkal. Viszont azért vál(hat)nak a sokat értékelt avantgárd kiáltványoknál érdekesebbé Kassák esszéi (vagy akár biográfikus regényei), mert feltűnik bennük a deszemiotizációs-tautologikus jelölésfolyamat egy újabb tényezője: a befogadó. Az avantgárd alkotásokban elszemélytelenedő megszólaló ezekben visszaalakul igazi olvasóvá, akinek célja az olvasottakkal való teljes azonosulás. Petőfi tautologikus értelemben Petőfi, aki tökéletesen egy a művel, amelyet alkotott (hibái ellenére), s ily módon mindenében önmaga, ráadásul úgy, hogy metonimikusan ebbe a konstellációba még a nép (s így a szociális dimenzió) is beleértendő. Mi több, általános mintaként is értékelhető a nagy költő működése (ezzel lesz még teljesebb az egység, ahol a művész nem csupán önmagával, de magával az emberrel is meg egyező létvalóság): „Sokan és sokszor szóltak már Petőfi példaadó emberségéről, de ez alkalommal is ki kell hangsúlyozni, mert enélkül sok minden értékét veszítheti előttünk. De nem általában egész életformája és annak minden oldaláról jelentkező pillanatnyi megnyilvánulása előttem a példaadó, hanem elsősorban etikai magatartása és az igazságosság elvéhez tűzön-vízen keresztül való ragaszkodása.” Persze Vörösmarty és Arany lehet valamennyire deszemiotizált önmaga e kassáki rendszerben, de az általánosabb népi tényező már nem működőképes az esetükben: „Az eddig elmondottakból világosan kiténik, hogy Petőfit én kora gyermekének, a negyvenes évek magasztos jelenségének, önkifejező és társadalmi szolgálatot teljesítő költőnek tartom, mint senkit jobban körülötte.” És Kassák még magasabbra emelkedik e jelölő dialektikában, s végül olyan kijelentést tesz, amely által visszavonhatatlanul Petőfi mellett teszi le a szavazatát: „Vörösmarty és Arany örökre belém írták lelküket, búsongásuk [sic!] nem idegen a számomra – de Petőfivel olykor majdnem egynek érzem magam. Lenyűgöz expresszív lírájával, és felszabadít emberi

példaadásával.”⁶ Ezek szerint a művészet – kassági konstruktivista értelmezésében – valóban csak abban az esetben működőképes, hogyha az alkotó és alkotás (jelölt, jelölő stb.) tautologikus egységéhez annak befogadója is hozzátartozik: amennyiben tehát Petőfi nem egyszerűen Petőfivel egyenlő, de Kassákkal is. Az azonossá válás vagy éppen az elkülönbözödés felismerésének szubjektív szellemi útja az, amelynek segítségével Kassák (elméletirői és kritikusai pályája folyamán) más művészeket megmért és értékelt. A konstruktivizmus létparancsolattá nemesített elve tehát idővel a kassági elemzések biztos és állandó módszerévé lett.

Kéziratos előadásában, amelyet *Petőfi halálának 100 éves évfordulójára*⁷ írt (1948), már sokkal inkább előtérbe kerül a társadalmi szemlélet, hiszen legfőbb célja eme (szintén romantikát idéző) szöveggel az volt, hogy Petőfin keresztül összekösse a művészeket a költő jelentőségét újra felfedező munkássággal – a szellemi építkezés nagy programjában (egy kiemelkedő, ám rövid történelmi korban, a második világháborút követő aktív esztendőben):

De nemcsak az írókat és művészeket kötelezik a száz esztendő tapasztalatai, hanem a munkásosztályt is, amely felismerte Petőfi jelentőségét, magáévá tette eszméit, és követendő példaképet látott benne. A magyar munkásság még megközelítőleg sem teljesítette be hivatását, ha a múltban teljes erejével nekiállt a téves eszmék és káros gyakorlat megsemmisítésének, ma ugyanolyan eltökélten oda kell állnia az építéshez, aminek az elvégzése elsősorban őrá vár és az ő odaadó készsége nélkül elvégezhetetlen. Az ő kötelessége, hogy öröködjön a pillanatnyi eredmények fölött, s mint azonos eredetű és azonos érdekű társakkal kezdet fogjon kialakulóban lévő új szellemi életünk képviselőivel és továbbfejlesztőivel.

Az előadás zárlatában, a szöveg tetőpontján feltárulkozik a megszólaló én, és nemes összefogásra serkenti egyrészt a korábban felsorolt társadalmi szereplőket, másrészt – kiterjesztve a gondolatot – minden magyart: „Szeretném, ha a százéves fordulónak ezen a meghitt, szép óráján a munkásság segítségével mi, írók és művészek, Petőfi ivadékai elszakíthatatlan egységbe fonódnánk össze a sokat szenvedett s végre a fejlődés és szabadság útjára lépett magyar néppel.”

Az érvelés legeleje viszont ugyanazokon az alapokon nyugszik, mint csaknem egy évtizeddel korábbi esszéje. Első bekezdésében összefoglalja az őt ért hatásokat, fejlődését, illetve első találkozásait Petőfi költészetével:

Több mint negyven évvel ezelőtt lapoztam bele először Petőfi verseskönyvébe. Mindjárt meg kell említenem, ez volt az első könyv, aminek hozzáálltam elolvasásához. Tizennyolc éves voltam, és majdnem analfabéta. Vegetatív életet éltem, dolgoztam, ettem, aludtam s megint dolgoztam, mint annak idején mindazok a munkások, akiket magukba fogadtak a gyárak, a gépi erőre berendezett üzemek, kihasználták erejüket, egészségüket, s végül is szétmorzszolták és fölemésztették őket. Azt hittük, a gyárfalakon túl, a nyomorúságos proletárlakásokon kívül semmi egyéb nincs a világon. Magam is ezek közé a mesterségesen megsüketítették és megvakítottak közé tartoztam mindaddig, míg Petőfi költeményeivel össze nem hozott a véletlen. Szórol szóra, sorról sorra ástam bele magam a könyvbe, s lassan észrevettem, kapuk nyílnak meg előttem, s egy tág látóhatárú, növényekkel, emberekkel benépesített, vágyakat hevítő, reményeket beteljesítő világ tárulkozik ki előttem.

⁶ A Vörösmarty- és Arany-összehasonlítások idézeteinek forrása: Kassák 1975, 130–135.

⁷ A következő három bekezdés külön nem jelzett idézeteinek lelőhelye: Kassák 1975, 140–143.

Majd itt is annak léttel teltségéről és példaadó karakteréről, továbbá a költészettel való, éppen kialakuló saját(ságos) kapcsolatáról szól, s arról, hogyan serkentette követőjét – amolyan barátként – a hős példa dinamikus életvitelre: „Vendégül látott magánál, engem, a fiatal munkást, s én észrevehettem benne a követésre méltó mintaképet. Nem a sikerei, hanem a harci kedve, elszánt igazságszeretete ragadtak magukkal, és nem utolsósorban a szabadság utáni vágya, ami emberségének felülmúlhatatlan erénye, költői hírének halhatatlansága.” A részlet (s az egész beszéd) már nem egyszerűen a korábban felvázolt Petőfi-jelenségről mesél, hanem annak továbbéléséről (örök üzenetéről). A sikerek nem lehettek érdekesek Kassák számára, hiszen a múlthoz tartoznak – a követés viszont tettekre ösztönöz. A nagy költő „szabadság utáni vágya” és „emberségének felülmúlhatatlan erénye” már az utókor elé támasztott, jövői természetű elvárások.

A példakép hosszú (és a korábbiakhoz hasonló) méltatása érdekes módon úgy hat egy idő után, mintha Kassák nem is Petőfiről, de önmagáról vallana – és saját életrajzából idézne harmadik személyben (úgy tűnik, az előddel való teljes azonosulás már-már nem egyszerű retorika, de valóban lehetséges megoldás):

A magyar történelemben nem is találhatnák szebb mintaképet Petőfinél, akinek korántsem volt rózsás a sorsa, akit szidalmaztak és gúnyoltak, s aki kiolthatatlan szenvedéllyel arra készült föl, hogy áttörje, átverekedje magát minden akadályon. Tudjuk, nem szívesen fogadták maguk közé a politikusok és az írók sem. Bűn lenne tőlünk elhallgatni jogos keserveit, kudarcait, hiszen ő éppen abban volt nagy, hogy nem hajlította meg gerincét a hatalmasok előtt, és nem kímélte az előjogok haszonélvezőit s az irodalom berkeiben lármázó szajkókat. Nem szolgált ki senkit, az elnyomott és tudatlanságban tartott népet sem, mert hiszen ő, a nép fia, egy az elnyomottak és kisémmizettek közül, nagyon jól tudta, hogy a népet nem isteníteni kell, hanem tudatosítani kell benne sorsát. És segítségére kell lenni, hogy felemelkedhessék igényeiben és harcra kész legyen a társadalmi változtatásokra, ami az ő embertelen helyzetének megváltoztatását jelenti.

Plasztikus arckép és egyben önarckép az idézett jellemzés, mindkettejük azonos szellemi útjának és emelkedésének találó leírása, s még ennél is több: nagyívű érveléssel alátámasztott kiállítás az önmagát folyamatosan fejlesztő, tudatos, ezért teljes mértékben önazonos (így rendíthetetlen) ember konstruktív életvitelével.

Irodalom

Kassák Lajos (2003): *A korszerű művészet él.* In Kassák Lajos – Pán Imre: *Izmosok. A modern művészeti irányok története.* Budapest: Napvilág Kiadó, 9–28.

Kassák Lajos (1983): *Kamaszévek.* In Uő: *Egy ember élete I.* Budapest: Magvető Könyvkiadó, 139–296.

Kassák Lajos (1975): *Petőfi halálának 100 éves évfordulójára (Kiskőrös, 1948).* In Uő: *Csavargók, alkotók. Válogatott irodalmi tanulmányok.* Budapest: Magvető Könyvkiadó, 140–143.

Kassák Lajos (1975): *Petőfi Sándor.* In Uő: *Csavargók, alkotók. Válogatott irodalmi tanulmányok.* Budapest: Magvető Könyvkiadó, 125–140.

„Nézz körül! Ezt a világot Sterne teremtette” Találkozási pontok a *Karnevál* és a *Tristram Shandy* között

Kurucz Anikó

„Look around! Sterne created this world”. *Carnival’s* References to *Tristram Shandy*

Abstract

Hamvas Béla’s *Carnival (Karnevál)*, written between 1948 and 1951, was published in 1985. This novel, called the “catalogue of fate”, “inventar of mankind” is filled with a lot of allusions and references to literary and philosophical traditions. *Tristram Shandy* is one of the most important texts that reverberates throughout *Carnival*. Both *Tristram Shandy* and *Carnival* can be considered a non-conventional novel in their usage of the technique of digressions creating metafiction and intertextuality. In the essayistic dialogues of *Carnival*, in curtain lectures, conversations between protagonist Mihály Bormester and the spiritual agent (the voice) permanently divert into endless interruptions and self-reflexive comments. The paper aims to examine these metanarrative strategies and investigate intertextual relationships in novels. The other purpose of the paper is to focus on the influence of Sterne’s *hobby-horse* (manic obsession) on *Carnival’s monomania*, delineating the absurdity of subjectivity.

Key words:

metanarration, interruption, digression, hobby-horse, dialogue

Kulcsszavak:

metanarráció, félbeszakítás, kitérő, vesszőparipa, dialógus

Intertextusok és világirodalmi előzmények

Textuális párhuzamok feltárása, explicit jelenléte önmagában is legitimálja műalkotások összetartozását, ám nyilvánvalóan az irodalomtörténet által megrajzolt térkép nem kizárólagos alapja a szövegek egymásba játszásának. A művek közötti párbeszédet az olvasó önértésének saját, a filológusi megismeréstől különböző applikációs rendje is előteremtheti. A *Karnevál* és a *Tristram Shandy* esetében azonban az intertextusok és utalások olyan szándékos, strukturált működtetéséről van szó, hogy felismerésük korántsem aleatorikus: egy valóban genetikusan-motivikus összefüggésrendszerbe ágyazódva egyértelműen kimutatható a Hamvas által amúgy sem titkolt kapcsolat. Utalok itt naplófeljegyzéseire, regénykommentárjaira, a 20. század első évtizedeiben a Nyugatban megjelent, az újabb angolszász regény poétikai sajátosságait tematizáló recenzióira, kritikáira és könyvismertetőire (Huxleyről, Powysről, D. H. Lawrence-ről) – amelyek egy hagyománytörténeti ív megrajzolásakor szinte kivétel nélkül említik Sterne-t – vagy a *Karnevál* metanarratív függönybeszélgetéseire, s nem utolsósorban saját regényteóriai munkájára, a *Regényelméleti fragmentumra*.

Forrásainak számbavételekor a karneváli-szatirikus hagyomány Rabelais-től Gogolig és Dosztojevszkijig ívelő vonulata éppúgy fellelhető, mint ahogy belátható, Ham-

vas milyen sok szállal kötődik a modern regényhagyomány bizonyos tendenciáihoz. A nyelvi virtuozitás és a katarézisek alkalmazásában Joyce „ördögnyelvének” hatása érezhető (naplójában a Joyce-trükkökről, mint követendő narratív mintáról ír), s regényvilágának többek között Huxleyével való rokonsága is megmutatkozik. *A Pont és ellenpont* némely részlete¹ teljesen egybehangzó a *Karnevál* elbeszélőjének zenei gondolataival, a zenei megszerkesztettséget és szólamozást a regény kompozicionális elveként segítségül hívó meglátásokkal, reflexiókkal, vagy említhetjük *A pénzhamisítók*at, ahol *A fuga művészete* válik explicit módon is az elbeszélő immanens poétikájának maximájává.² Žmegač ezzel kapcsolatban megjegyzi, hogy Gide elbeszélője elfelejti, hogy „a fuga struktúrája a hangzások valódi egyidejűségén alapul, míg a nyelvi szöveg szimultanitása elvben csak szuggerált lehet” (Žmegač 1996, 166), valójában csak fabuláris sorok párhuzamos elmesélésére kerülhet sor. A Gide és Huxley által is proklamált polifón megszerkesztettség poétikai rendjét vallja a *Karnevál* főhőse, Bormester Mihály is. Az egyik függönybeszélgetésben számot ad az ügyvivőnek egy dédelgetett, de megvalósíthatatlan elbeszélés-tervéről, mely egyetlen pillanatot bontana fel és örökítene meg a maga megszámlálhatatlan szinkron történéssel. Más helyütt pedig, saját megkettőződött életútjának a közreadásban fölmerülő technikai nehézségeivel szembesít, mely vagy a produkció oldaláról (az elbeszélőnek egy szája van), vagy a recepció oldaláról (a két oszlopsorba szedett, a duplikációt tipográfiaailag is reprezentáló elbeszélést egyszerre kellene olvasni) lehetetleníteni el a műveletet. Ugyanakkor az autentikusság és szimultaneizmus szuggesztívójának megvalósulásaiként értelmezhetjük a *Karnevál* „erjedései” szövegrészeit, amikor is a különböző tudatok heterogén alapszavait és szólamait olvassuk egymás mellett az értelmi kapcsolat felfedezésének legkisebb reménye nélkül. Talán nem véletlen, hogy mivel a fabuláris történet keretei, illetve a hagyományos elbeszéléstechnika nem alkalmasak (a zenei értelemben vett, s nem a Bahtyin által kidolgozott jelentésű) polifónia vágyott reprezentálására, ezért a regények intellektualizáló, irodalmiságukat tárgyá tevő fejtegetéseiben találkozunk a tudatáramlás egyidejűségét kognitív tapasztalattá rendezni akaró szándékkal.

A *Karnevál* maga kínálja fel explicit intertextusok és gazdag allúziók formájában inspiratív forrásait, a hatástörténeti összefüggések megállapításakor így alkalmat és felületet kapunk a regény saját prózapoétikai és narrációs-figuratív eljárásainak feltérképezéséhez. Az értekező részekben (tétélesen, címében) megidézett irodalmi-bölcseleti, kultúrtörténeti hagyomány egyszerre megelevenedik, de egyúttal át is rendeződik egy nem konvencionális világotlátás határai között.

Hamvas regénytörténeti arcképcsarnokába részben azok a szerzők kerültek, akiket a modern narratológia is „egy vonalba” tartozónak lát. A hatástörténet nonlineáris útjaira kiváló példa lehet Melvyn New tanulmánya (New 1988, 1031 – 1055), melyben Proust Sterne-re gyakorolt hatását vizsgálja. Ennek játékos értelmében

¹ „...azok a hihetetlen Diabelli-variációk! Gondolatok és érzések egész sora, egytől egyig szerves kapcsolatban áll egy nevenséges kis keringő dallamával. Tedd át regénybe. Hogyan? A hirtelen átmenetek elég könnyen megoldhatók. Csak megfelelő számú szereplő és párhuzamos, de ellenpontos cselekményszálak kellene hozzá. Míg Jones őli a feleségét, Smith gyerekkocsit tologat a parkban. Váltogasd a témákat.” (Huxley 1983, 394–395)

² Vö. „Értsék meg: olyasmint szeretnék csinálni – mondja Édouard –, mint *A fuga művészete*. S nem tudom belátni, hogy ami lehetséges a muzsikában, miért ne volna lehetséges az irodalomban?” (Gide 1981, 189)

Hamvas-nyomok keresésére is vállalkozhatnánk a *shandyánus narratíva* útvesztőiben. Ez a fajta játék, vagyis amikor egy időben későbbi szöveg teremtette utólagos elvárásokkal közelítünk korábbi alkotáshoz, egyszerre minősülhet idegen mintákkal történő megfejtésnek és önkényes behatolásnak, egyúttal pedig újabb értelemtulajdonítást lehetővé tevő, produktív belátásokat is kiérlelő újraolvasásnak.

A *Tristram Shandy* máig tartó, egymásnak feszülő értelmezései a regény recepciójának kulturálisan is kódolt ítéleteit, töréspontjait mutatják, azt, hogy egy mű akár koronként változó recepciói között diszkontinuitás is megfigyelhető. Szerb Antal mutat rá erre: „Csakugyan, ha a XIX. századi realizmus felől nézzük, Sterne pl. Fieldinghez viszonyítva sajnálatos eltévelyedés. De ha Proust felől, a XX. századi regény felől nézzük, Sterne új fejezetet a regény történetében.” (Szerb 1989, 372) Ilyen távlatot kínáló hatástörténeti összefüggés nem adott a *Karnevál* esetében, hiszen nem áll rendelkezésünkre a megírással egykorú fogadtatástörténet. Mindez közvetve a Hamvas-recepciónak, pontosabban Hamvas elmaradt recepciójának vakfoltjaira is ráirányíthatja a figyelmet, amennyiben egyetértünk Thomka Beáta 1986-os esszéjének kritikai megállapításával (Thomka 1986, 1038–1044), mely a háború utáni magyar regény alakulástörténetében határozottan módosító értékűnek tartja a csaknem negyven év késéssel megjelent *Karnevált*. Természetesen a határozott igenlés a módosításra és nem egy lehetséges felülírásra vonatkozik, annál is inkább, mivel nem lehet semmissé vagy semlegessé tenni a kiadásig eltelt hosszú időt a maga poétikai hagyományával, s ebből adódóan az olyan irányú kritikai számonkérésnek sincs létjogosultsága, mely a posztmodern regény prózapoétikája felől közelít a regényhez az előzményre bukkanó tettenérés vagy pedig a hiányaira éppen az új vonatkozásában rámutató elmarasztalás szándékával. A tisztos, ideológiáktól és mindkét oldali elfogultságtól mentes újragondolás kötelességet ró az írástudóra, s itt valóban nem feltétlenül az elhallgatás, elhallgattatás, negligálás miértjeinek feltárása az elsődlegesen körvonalazandó problématerület. 1985-ben Balassa Péter éppen ennek a visszatekintés („mi lett volna, ha?”) által jövődölt ígéretnek és reménynek bevált(hat)atlanságát hangsúlyozza, egyértelműen kudarcként és bukásként könyvelve el a *Karnevált* (Balassa 1985, 7). Előrevívó, ha Balassa Péter *Szomorú üdvözlését* nagyon is komolyan vesszük, mert a hamvasi szövegvilág teleologikus rendjében felismerni vélt (sértettségéből fakadó) monologikusság és dogmatizmus, azaz éppen az elbeszélő-gondolkodó által ígért sokszólamúságnak a *hiánya* válnak olyan hívószavakká, amelyek nagyon is jól példázzák a kritika Hamvassal szemben leggyakrabban hangoztatott fenntartásait. Ezeket mind rokonítja az a fajta filológusi odafütlelés, amely a hangban, Hamvas hangjában retorikusságot és az apodikció kéréllhetetlenségét, kinyilatkoztatásszerű szólamokat vél kizárólag hallani. Egy másfajta, más előjelű „füllelspoétikával” az egyébként (f)elismert és tettenérhető apodikciónak az alétheia-szerű (szóval megnyitó és szónak megnyíló) megnyilatkozást állítom szembe, melynek hatására az igen–nem dialektikája és oppozicionális kimértsége megszűnik, a szöveg-szövet szétnyílik. Jelen tanulmány felvetése szerint éppen a több regiszterben, diszciplinában is érvényes jelentéssel bíró *dialogikusság* lehet a *Karnevál* függönybeszélgetéseinek teorémáit, az olvasóra kikacsintó kommunikatív aktusokat és a modern szubjektum önmeghatározásának kísérletét leíró konceptus még akkor is, ha a narratívák önismétlő kiüttlansága (körkörösége) a megszólíthatóságra, s így a dialogikus érintkezésre való képtelenséget sugallja.

Molnár Gábor Tamás a – Viktor Žmegač által felvázolt – *noétikus* és *pszichogrammatikus* megszólalást, tehát a 19. századi klasszikus elbeszélő művészetet a modern regény irányába elmozdító *anarratív* szerkezet mindegyikét felismerni véli a *Tristram Shandy*-ben (Molnár é. n.). A noétikus, értekező jelleg, valamint a metanarráció, az elbeszélő önreflexív vonatkozásai, az írás természetének boncolgatása egyfelől, s Sterne szereplőinek vég nélküli előadásai, a tudat finom rezdülései igazolják e feltevését, s ebben az összevetésben mindez a *Karneválra* is igaz, ráadásul hatványozottabban és fokozottabban. Csányi Erzsébet *A regény öntudatában* felhívja a figyelmet az önreflexió metanarráció archetipikus mivoltára, amelyet a 18. század invenciózus és intenzív autoreferenciális vonatkozásrendszere is mozgósít (Csányi 1996, 16), s ilyen értelemben a metatextualitás nem a posztmodern próza megkülönböztető prózapoeitika specifikuma, bár paradigmatickussá a 20. század 70-es éveitől válik. A saját artistikumára reflektáló, „önlátó és önláttató” (Csányi 1996, 12) hagyomány poetológiai parabázisának posztmodern aktualizálásáról van szó. Hoványi Márton parabázis-tanulmányában (Hoványi 2013, 502–509) a fogalomtörténeti út felgöngyölítésével arra a jelentésalakulásra hívja fel a figyelmet, amely az eredeti metrikai sajátosságnak (Hoványi 2013, 502–504) poétikai specifikumait és jelentéspotenciálját örökíti tovább az újkomédia prológusában, a szatírában és a retorika *digressiójában*. A *kilépésnek* és a *kitérésnek* ez az akciója tehát kezdettől tartalmaz ironikus, aktualizáló, a saját drámavilágra vagy szövegvilágra reflektáló, s ilyen értelemben a fikció illúzióját megtörő elemeket. Ebből adódóan az önreflexió és a kapcsolatteremtés nem feltétlenül, de indokolt módon szervesen összefonódnak, a kapcsolattartás funkcionálását az önbejelentés igénye teremti. Hoványi Márton megjegyzi Tristram történetmondásának kényszerpályáiról: „Meglehet, hogy a parabasis regénybeli megnyilvánulása ez.” (Hoványi 2013, 507) A *Karnevál* ebbe a Sterne által is játékba hozott metatextuális hagyományba illeszkedik tudatosan. A *noétikus megszólalást* a függönybeszélgetések egyébként tipográfiaileg is elkülönülő *parole interieurjeinek*, tulajdonképpen a regény esszébetéteinek megszólalásmódja mintázza, a *tudatáramlást* pedig – amelyre egyébként Hamvas is hivatkozik az angol regényekről szóló írásaiban – a cselekményes rész elbeszélte világának „erjedéses” részei, szimultán szövegei, „impresszionista tűzijátékai” és a zárójelzés (a másik kimondatlan gondolatainak egyidejű közlése, illetve a tudat elszólásai) aktusa teszi plasztikussá.

Hamvas 30-as évekbeli kritikáiban, majd a függönybeszélgetések esszébetéteiben azokat a műveket jelöli ki a regény műfajának megújítójaként, amelyek az *anarratív* elbeszélőtechnikát alkalmazzák vagy az önreflexió, vagy a pszichogramszerű narráció révén.

Metanarratívák

A *Tristram Shandy* inspiratív jelenlétére több helyen is utal a *Karnevál* függönybeszélgetéseiben az elbeszélő, leggyakrabban annak a gondolatnak a vonzaskörzetében, amely az egymás melletti *el-beszélést* tematizálja: „Sterne tudta, igen, Sterne sokat tudott. Ő ezeket a véleményeket vesszőparipáknak hívta. Az öreg Shandy és Trim ezredes és doktor Slop, kolosszális menaszéria. Csupa szeren-

csétlen bolond, a józanság örületében élő lárva, egy se mer lerészegedni az imaginációtól, vagyis értelmesen élni. Bravó!" (Hamvas 2005a, 389).

Ami a tagolódás mikéntjét illeti, a *Tristram Shandy*ben az olvasó kompetenciáját, de türelmét bizonyosan próbára tevő megszakítottsággal szemben a *Karnevál* regényszövege a teljes átláthatóság rendjébe öltözik. A függönybeszélgetések, azaz a dialogizált belső beszédek tipográfiaiban is elkülönülő részei az elbeszéléssel, az elbeszélte világ közreadásával váltakoznak. A fabuláris történet váza – ami az időben való lineáris előrehaladást az idő meghasadásával ötvözi, például párhuzamos életrajzokkal, aztán a katabázis leírásával – ennek ellenére követhető koherenciát biztosít a történéseknek. A függöny előtti beszélgetések intermezzóinak noétikus világa az írás útjaira, mibenlétére vonatkozó, műhelytitkokat is eláruló metanarratív önreflexió terepe, külön szövegtesttel.

A metanarratív megszólalás szerves része a *Tristram Shandy*nek is. Az írás „metafizikájáról” így tudósít:

Írni – ha értjük a módját (mint ahogy hiszem is magamról, legyen nyugodt) – írni semmi egyéb, mint társalkodni. Miként a jó társaság manérijának-illetelmének tudója örözködnék, hogy mindent kimondjon, azonképpen az író, ki a tisztességtudás és jónevelés határainak ismerője, óvakodik, hogy mindent kieszeljen: nagyrabecsülésének az olvasó értelme iránt mivel sem adhatja inkább tanújelét, mint hogy barátilag megfelel véle a dolgot, valamennyit az olvasó képzeletére bízva, a többit pedig megtartva magának. (Sterne 1989, 115)

Ez a gyakran idézett locus – az olyan rendhagyó tipográfiai megoldások mellett, mint az üresen hagyott lap, a fekete lap, a márványos lap, a csillagozott vagy hiátussal jelölt nyomdai szöveghely – az olvasó társszerzővé avatását képzelőerejének mozgósításával deklarálja. A *Karnevál*ban ehhez hasonló Majoranna nővér mondatainak kipontozása vagy zárójelben a zenei kíséretet előíró instrukciók szerepeltetése. A függöny előtti beszélgetésekben is megfogalmazódik programszerűen az írás gyakorlatának ambivalenciája: „...én az írás technikai reménytelenségével tisztában vagyok. Mialatt az egyiket megírom, a másik hármát, tizenötöt, harminckilencet okvetlenül ki kell hagynom, vagy el kell kennem. Liebermann, a festő azt mondta, rajzolni annyi, mint kihagyni. Írni is annyi.” (Hamvas 2005a, 379) Azaz a meg nem írt, meg nem rajzolt világ számbavehetetlen potencialitása a fikció nem mimetikus, konstruktív szerepére utal. Jausst idézve: „A »zárt szöveg« csak látszólag teljes önmagában, mivel írott világként a fikcionalitás horizontváltásában mindig utal egy már írott világra, amelyet megújít, s ugyanakkor egy nem írott világra is, amelynek értelmét egyetlen szöveg sem képes teljesen kimeríteni.” (Jauss 1997, 244–245) Hamvas a *Patmosz*ban az írást (akárcsak Jausz később) partitúrához hasonlítja. „Mintha az írás lenne életrajzpartitúrája. [...] Az élethez meg kell találni a hiteles szöveget, a szöveghez meg kell találni a realizáló egzisztenciát.” (Hamvas 1994, 246–249) A partitúra lejegyzője a hangolt és odafülemelő jelenlét, s megszólaltatója, a hangot kölcsönző pedig a befogadás aktusában tette váltott szó, hiszen véglegessé az írásból táplálkozó élet („a szavak anyagából kiszakított”) teszi. A megírás és a befogadás dinamikájában válik szóvá a meg nem írt, azaz a kölcsönösségnek ebben az egymást feltételező műveleteiben létesül a mű, s nem stabil objektumként hirdeti önnön totalitását és időtlenségét.

A már említett, mesterkélttség benyomását is keltő, kerettörő metafikciós szövegrészek különböző elméleti problémákat körvonalaznak. A *Tristram Shandy*-ben a narratíva rögzös, fragmentáltság érzését keltő, kitérőkkel tarkított útjairól tájékoztatást az olvasót megszólító beszéd keresztezi. Hogy ezek az olvasóval folytatott kommunikatív stratégiák mennyiben jelentik valóban az olvasó demokratizálását, illetve emancipálását, azzal Jauss is foglalkozik (Jauss 1997, 247, 254). Igaz, ő Calvino felől olvassa Sterne művét, s ebben az összevetésben Jauss szerint Sterne-nél, akárcsak Fieldingnél az auktoriális hatalom autoriter mivolta erősödik, illetve jut szóhoz az eleve kész szerepbe zárt, meghatározott magatartásra ítélt olvasó preformált önazonosságához képest. Ilyen preformált olvasói magatartást kialakító elbeszélőhagyományt idéznek Csehov vagy Dosztojevszkij írásai. Ehhez azonban azt is hozzá kell tenni, hogy például a *Feljegyzések az egérlyukból* című műben az odúlakó olvasóval folytatott párbeszédei nem a befogadói szerepkör korlátozását elvégző instrukciók, hanem az idegen tudatra – legyen az akár az olvasóé, akár a feltételezett másiké – tekintő, a másik szölamát eleve anticipáló, sohasem monologikus megnyilatkozásformái. A *Karnevál* nem él túl gyakran az olvasó aposztrofálásával, egy szöveghely kivételével, amikor is a nőolvasót szólítja meg konkrétan. Ebben az értelemben a *Karnevál* ügyvivőjének vagy elbeszélőjének kiszólásai is azt példázzák formálisan, hogy az olvasói identitás nem a szövegben aktuálisan keletkező, hanem a szöveghez képest külsőlegesen adott. Ebben az összefüggésben kérdésessé válhat, hogy a metanarráció vélt vagy valós dialogikus jellege mennyiben segítheti elő az olvasó énteremtését, s így ennek a kérdéskörnek bizonyos értelemben etikai-pedagógiai vonatkozásai is vannak. „A dialogikusan felépített történetben ilyen fix pont nincs. Sőt, azáltal, hogy az elbeszélő és a közvetítő egymást állandóan ellenpontozza, az olvasó és a kritikus is ellenpontoszódik, és a történet témája körül négyzólamú fúga alakul ki (vonósnégyes).” (Hamvas 2005a, 409) A sterne-i regénykoncepció *Karnevál*beli kritikája éppen az olvasó pozíciójának fixálhatóságára vonatkozik:

...eddig minden regénykoncepcióban maradt labilis pont, még Lawrence Sterne Bormester által mindig hódolattal említett Tristram Shandyjében is. Labilis pont volt az író fix személye, az olvasó fix személye, sőt a kritikus fix személye is. Ezek azért labilisok (azért fixek), mert a regényen kívül állanak, vagyis azért szilárdak, mert az eseményekbe nincsenek bevonva. Amíg pedig valaminek szilárd pontja van, addig azt éppen ennél a pontnál fogva ki lehet fordítani. Ez az Achilles-sarok. Arkhimédészi pont. (Hamvas 2005a, 407)

Amennyiben azonban komolyan vesszük az elbeszélő kerettörő kommentárjának útmutatását, úgy a következő tételmondatlall: „Itt, kérem, nincs néző. Itt mindenki játszik. A pácban mindenki benne van. [...] A kívülről való ítélet lehetősége ezennel megszűnt” (Hamvas 2005a, 407) ki is jelöli a kritikus (irodalmár) és az olvasó feladatát saját narratíváik strukturáltságának felismerésében, hiszen a függönybeszélgetések ismétléskényszerben megrekedt, önértelmező narratív reflexivitása és az ezt észreévő kritikai-olvasói reflexió egyaránt tételmondatokból építkeznek, s ilyen értelemben korántsem statikus műveletre kárhozottat az olvasói identitás megképzése.

Az olvasóval én tisztában vagyok, szól Bormester, vagyis tudom, hogy az is olyan ember, mint a többi, a másikkal csak rögeszméinek segítségével érintkezik. Éppen ezért, ha a tanár, a pap, a politikus, a korcsmáros, a szociológus, a fuvaros, a rendőr, a vincellér, a gyöngyhalász, a beduin [...] társadalmi rokkantságát (kenyérkereső foglalkozását) megnevezi, én azonnal el fogom mondani, hogy a regényről miképpen vélekedik, és azt milyen szempontok alapján óhajtja kijavítani. (Hamvas 2005a, 419)

Szintén felmerülő probléma itt, hogy a művelődéstörténeti utalásokkal bőven telített *Tristram Shandy* és a *Karnevál* implicit vagy fiktív olvasója vajon nem eleve egy reflektált viszonyrendszerben létező tudó entitás-e, hiszen a recepcióesztétika által is sokat hangoztatott esztétikai tapasztalat közvetlensége az interpretáció diszkurzív műveleteinek segítségével, tehát mégiscsak áttételesen és közvetetten megy végbe.

A *Karnevál* esszébetéteit, azaz az elbeszélő és az ügyvivő egymásba tűnő, egymást olykor kijátszó szólamait a hamvasi tézisek didaktikus ismétlésének és ezért „vértelennek” látja az irodalomkritika. Baránszky Jób László szerint a „némileg korhoz is kötött világnézetnek a regényes, szépirodalmi köntösbe öltöztetett alakja” (Baránszky 1985, 119) maga a regény. Balassa Péter hasonlóan ítélt említett írásában: az elbeszélés steril tézisek demonstrálása irodalmi formában. Thomka Beáta pedig amellett érvel, hogy a regény elmélkedő részeinek lendületes esszéizmusa – a kommentár retorikussága ellenére is – mindig érvényre jut az elbeszélés epikai részéhez képest (Thomka 1986, 1043), továbbá a bölcséleti orientációjú, intellektualizáló eszmefuttatások nem fikciós világa markánsabban hordozza magán a prózaepika megkülönböztető, műfaji specifikumait (Thomka 1986, 1043). Az idézett kritikai meglátások közös nevezőre hozhatóak az esszébetétek és a cselekményes fejezetek aszimmetriájának tudatosításában, s a megmunkáltság megítélését illetően a függőnybeszélgetések esszévilágának preferálásában. Bár ennek némileg mégis ellentmondani látszik, hogy Baránszky Jób László Hemingwayvel, Capoteval, a modern, amerikai prózaműfajjal, a short storyval hozza összefüggésbe az elbeszélő részek epikai tendenciáit, elismerve azok „vérbeli modern elbeszélésstílusát” (Baránszky 1985, 120). Mégis feltételezzük, hogy a regény nem más, mint az imagináció, meghozza a létmóddal, ontológiai státusszal bíró imagináció szándékolt irodalmi tette, nyelvi performatívum, s ennek értelmében akár praxisként elgondolható cselekvésszöveg kiépítését hajtja végre az elbeszélő. Az önegzegésis zajlik itt diegézis által, ahol is a szerepek az önhozzáférés módozatai. A valóságelsajátítás alkímiáját játsszák e színrevitelben. A közjátékokban a dialogizált belső beszéd az elbeszélés öndefinitív alakzatait sorakoztatja fel a regény vállalkozásának tétjét is mérlegre téve. A leggyakrabban alkalmazott leírások a szöveget épülethez (az örültek kastélyához), képekhez (Velazquez és Brueghel festményeihez) és tükörhöz hasonlítják.

Ez a „mágikus tükör” a szubjektum kettős önmeghatározásának reflektált eszöke. Bormester Mihály az egyszeri és az általános létminőség összekapcsolásáról azt mondja, hogy: „a másikban egyetlen vagyok (változatlan), önmagamban szüntelenül más vagyok (szüntelen változásban)” (Hamvas 2005a, 412), vagyis tétéle szerint: „Ő mással egyetlen pontban sem azonos, és egyszeri – de a másik emberben. Ő pedig önmagában általános, és pont olyan, mint a többi, és nem kivétel.” (Hamvas 2005a, 412)

Egy másik meghatározása a nullára időzített és az infinitumra (végtelenül nagyra) beállított önkritikai aspektusnak egymást kölcsönösen átható művelését a személylé válás dimenziójában elengedhetetlen módszernek: humornak vagy ironiának nevezi (Hamvas 2005a, 413). Az interszubjektivitás dialogikus eseményében csak úgy létesülhet a személyiség, formálódhat az arc, ha egyidejű az önmagát is átvilágító, a „hypothetikus fika ideák” alakzatait azonosító felismeréssel. Ezt a sajátos tükörelméletet az ún. adekváció-elmélettel tetézi az elbeszélő:

Végül is azt hiszem, hogy én magamat tükörképemben, kívülről csak akkor láthatnám világosan és teljesen, ha valamennyi embert egyszerre látnám, történetével, arcával, sorsával, minden változásával, következetlenségével, életvonalával, töréseivel együtt, egyben az egészet. Énnem csak az egész emberiség együtt felel meg, mint tükör. [...] Én az emberrel szemben csak addig vagyok idegen, és csak addig érzem magam idegennek, amíg erre az elméletre nem gondolok. Addig ő nekem az idegen. Az érthetetlen és a különös. Amikor aztán arra kell gondolnom, hogy én őt a magam számára nem tudom idegennek érezni, sőt még csak nélkülözni se tudom, mert ha én róla lemondanék, akkor bennem valami hiány támadna (bennem, az egész emberiségben), folt, fehér és felderítetlen terület, akkor tüstént érzem, hogy nem idegen, hanem hozzám tartozik, és nem szabad őt sem kihagyni, se mellőzni. (Hamvas 2005a, 243–244)

Az adekváció „nem-mellőző” szertartásának így a felsorolás, a szinte taxonomikus lajstromozás, inventár és feltár készítése magától értetődő eszköztára. A retorika enumerációját idéző vég nélküli sorolása neveknek, foglalkozásoknak, cselekedeteknek, rigolyáknak egyszerre vált ki komikus hatást, ám nem merül ki abban, mert a *számbavétel* és *számontartás* Lukács evangéliumának bibliai szöveg helyét is idézve a participatív, résztvevő aktus jegyében áll. A szöveg műfajiságának vizsgálatakor így maga az ügyvivő, az elbeszélő kontraszsubjektuma, reliefje veti fel az elbeszélésnek apokaliptikus ábécéként, képeskönyvként, bogárgyűjteményként, azaz végső soron az elmélet pusztá illusztrációjaként előálló textuális besorolhatóságát. Ám az elbeszélő – elismerve a kompozicionális felépítésnek akár az olvasói szabadság kárára történő átláthatóságát – azt mondja, hogy az imagináció mint a regény műfaja ezzel a „panoptikummal válaszol” a „ki vagyok én” kérdésére. Az imagináció primordiális képességként az irodalmi tettel mutatja föl önmagát. A felfüggesztett referencialitással, a valóságfedezet számonkérésének hiábavalóságával és szükségtelenségével szembesíti az olvasót, s közben úgy tematizálja a realitás és káprázat kérdéskörét, hogy – Iserrel szólva – az elbeszélés fikcióképző aktusai által létrehívott imaginárius világ a valóság helyi értékét hivatott rögzíteni az irodalmi létezés keretei között.

Tropológia és ismeretelmélet

Ha az olvasás aktusának folyamatjellegét vagy az elbeszélte szövegvilág narratív irányait térbellesítő tropikus vizsgálat felől vesszük szemügyre a regényeket, akkor a *Tristram Shandy* esetében az *elágazás, ösvény* – amint erre Bús Éva is rámutatott (Bús 2016) – a *Karneválban* pedig a *labirintus* (nyelmlabirintus) lesz a meghatározó mestertrópus. (Bár a függönybeszélgetések intermezzóinak egyike éppen a labirintus-egzisztencia elavult terminusára hívja fel a figyelmet. S valóban: a háló vagy

rizóma rács-alakzatával a burjánzás és ismételhetőség végtelen mintázatai állnak elő.) A *Tristram Shandy* elbeszélője is felhívja a figyelmet a *kitérés*, illetve a *rátérés* narratív útvonalaira, melyek a megszokott, lineáris előrehaladást az asszociációs gondolatfűzés elve alapján végtelen indamintázatu szövegtérré alakítják, hasonlóan a *Karnevál*hoz, ahol az ügyvivő felrója az elbeszélőnek – akik egymás szavába vágva, egymást túllicitálva fonják az elbeszélés szövedékét – hogy „önnél minden mondatnak regénye van” (Hamvas 2005a, 387). Az egymás kontúrjait folytonosan elmosó dolgok és viszonyulások nem szűnő, kötetlen játékáról van szó a narratív minták célirányos felhasználása mellett. Az énkonstitúció és éndisszemináció billegő játékában hasad a jelölő. (Ez a libikókajáték – különösen a *Karnevál* esetében – kínálná a dekonstruktív olvasat szédítő, Paul de Man-i meredélyét, de megállunk a szakadék szélén.) Azaz a kaotikusság, véletlenszerűség és kontingencia történései, a szólamok sorjázásának inkongruenciája egyaránt szervezik az epikus világteremtést. Elcserélt csecsemők, el nem követett gyilkosság, maszkcsere, névcsere a *Karnevál*ban; a fogantatás aktusának megzavarása, Tristram orrának megcsonkítása, rossz névre keresztelése Sterne regényében a karneváli történetek szubverzív és kiszámíthatatlan „rendjét” teremtik meg, ám ezek – eseményjellegükből adódóan – elindítják a szüntelen énteremtést is. Az elbeszélés figuratív retorikája az explicit szövegszerű kapcsolódásokon túl, a belőlük következő értelemvonatkozások világában is kimutatható, így a Jakobson által elemzett (majd a Genette és de Man által is felhasznált) metafora és metonímia trópusainak diszkurzív összefonódottsága alapján is modellezhető a regények szövegvilága. A trópusnak ismeretelméleti konnotációja is előáll, különösen a metafora által is megidézett analogikus gondolkodás, illetve a metafizikai jelentések vonatkozásában.

A *Tristram Shandy*nél a *töredékesség*, *fragmentáltság*, *félberontottság*, a *Karnevál*ban pedig az embert hordó *maszk*, a *lunyacska* (mint az életszentség) és a *kenyőcs* (mint a világot működtető filozófia) válnak az emberi élet metaforájává, de a létezés *képviselésének* értelmében mindkét esetben állíthatjuk a *pars pro toto* elve alapján a szinekdochészerű kapcsolódást is. Természetesen a tropikus stratégiák nem hierarchizálható, nem vegytisztán elkülöníthető és konfrontálható, hanem egymásba játszó működéséről van itt is szó.

À la recherche du moi perdu. Az eltűnt én nyomában

A „végül is ki vagyok én?” kérdés radikális, elhatározó élménye Bormester Virgil principiális *kizökkenésének*; az énkeresés iniciatív eseményének elindítója lesz.

A *Karnevál*ban a zárt, izolált, mozdíthatatlan szubjektum képzete éppúgy megörökítődik, megidéződik, mint a dialogikus énkonstitúció igazságai. A nyelv dialogikus létmódja hermeneutikai horizontban teszi nyilvánvalóvá az önmagának elégséges, transzparens szubjektivitás koncepcióinak elégtelenségét. A hiány alakzatain keresztül is ehhez a felismeréshez segít mindkét regény. A zártságot ad absurdum fokozzák a találkozást ellehetetlenítő, egymás melletti elbeszélés szólamai, a vesszőparipák és a paralel monológok szimultán „jajveszékélése”.

A *Tristram Shandy*ben jellemzően egy-egy enigmatikusan felvezetett, játékosan többértelmű vagy olykor látszólag teljesen evidens fogalom, megnevezés hívószavává válik egészen különböző előjelű kontextusoknak, Toby bácsi ballisztikai és

Walter grammatikai-retorikai elmékedéseinek, melyeket az idézett szereplők bár-mikor képesek mozgósítani saját diszkurzív rendjük felmutatásáért.

A *Karnevál* első részében a monomániákat – akárcsak a *Tristram Shandy* vesz-zőparipáit – párhuzamos narratívák vonultatják fel: Vatta úr *konferál*, Hoppý *hóbö-lyög* és *mászolyog*, Toporján Antalt a *frázisokban beszélés* apoteózisa jellemzi, Vermerán doktor nyakatekert *tudományos nyelvével* nem izolálódik jobban, mint a *koldusszólamokat gyűjtő* Kesző Bertalan, a közmondásokban létező Monopol stb.

A fixa ideák diszkurzív megnyilatkozásai a bahtyini intonációs metaforával is le-írhatóak. A felsorakoztatott, „odakozmásodott” szereplők mindegyikét – ha nem is látjuk, de – feltétlenül „halljuk”. Az elbeszélő segédkező kommentárjai nélkül is tu-domásunk van e megszólalások érzelmi-akarati tónusáról. A verbális és a nem ver-bális határán mozgó, az étellel közvetlenül érintkező *intonáció* par excellence dialogikus, szociális jelenség, hiszen a szóló, a szólított s a szólás tárgya egyszerre foglaltatik benne az intonáció aktusában, s „tölti meg” étellel, „az élethelyzet ener-giáját mintegy átszivattyúzza a szóba” (Bahtyin 1985, 32). Hamvasnál is ebben a hármas összetartozásban artikulálódik a szó identitása: „A szó hármassága: a szóló – a szó – a megszólított. Minden szó magában őrzi a beszélő szenvedélyét, a meg-szólított felé vett irányt és a szó bélyegét. [...] Minden szó egész. Nincsen szó, amely ne a világ teljes arcára vonatkozna.” (Hamvas 1994, 193) A függönybeszél-getésekben aztán az ügyvivő maga áll elő a szereplők hiányolt hanganalízisével, amely kibontja a hangok által sejtetett karaktereket. Így megismerjük Toporján Antal galambszürke, olajos, könnyen moduláló hangját, a báró cinikus és fölényes affek-táló hangját, a „rekedt kacsza, pletykás szatyor” (Hamvas 2005a, 372) Augusztá Kornéliáét, kinek hangja olyan, mint a nyitott lyuk, „mindent bele, mindent bele, nekem, nekem” (Hamvas 2005a, 372), s végül Bormester Virgil „labilis és tétova és atónális és iránytalan” (Hamvas 2005a, 373) hangját. „Mert kié a hang? Azé, akihez szólok.” (Hamvas 2005a, 373)

Barnabás Maximus – a *Karnevál* ókortudósa – figyelmezteti Bormester Virgilt, az apát arra, hogy önkeresésének, az identitás azonosíthatóságának, „princiális kizökkenésének” egyenes következménye a mániákus szubjektivitás felismerése a másik emberben. Ennek pedig ki kell egészülnie azzal a belátással, amely a má-sikban kitapintott rögeszme saját magára vonatkoztathatóságát az önkritika erejével törvényerőre emeli.

A szintén Bahtyint idéző karneváli *groteszk test* képzete is problematizálódik ebben az eszmefuttatásban – persze csak közvetetten –, amennyiben ezek a saját jövőjükkel terhes (igazi önmagukat megszűlni képtelen) arcok a metamorfózis po-tenciálját negatív irányban valósítják meg és rúttá válnak. Barnabás Maximus szerint, mikor „az ember önmagát, mint a külső világ és a másik ember által ejtett sebet *hordozza*” (Hamvas 2005a, 149), a narratívák monologikus kérlelhetetlenségét a test (főként az arc) meg nem értettséget vagy rosszul interpretáltságot demonstráló eltorzulása kíséri. Az arc lenyomata a megéltnek. A saját arc megformálásának joga és felelőssége visszavonhatatlanul a személyt illeti, aki viszont a megértés megtör-ténő, kölcsönös eseményében érleli arcát. Paradox módon az arc rongáltságáért a másik szubjektum, a te nem tehető felelőssé, ám megérleléséhez szükség van erre a másikra. A torzó, a groteszk, a lárvaszerű arc, az arcra merevedő maszk a saját szó(lam) szólíthatatlanságát testesíti meg. S itt nem az ún. belsőnek az eszté-

tikaiban, az alakban való adekvát manifesztálódásáról, leképeződéséről van szó, hanem a testesülésnek a lét szellemi szférájától való elválaszthatatlanságáról.

Visszatérve Balassa Péter elmarasztaló kritikájára – mely az elbeszélő vég nélküli monologizálását látta kizárólagosan megvalósítottnak a szövegben –, mondhatjuk egyetértően, hogy stiláris elkülönülése az egyes diszkurzusoknak valóban nem figyelhető meg, ám a sokszólamúság nem stilisztikai kérdés, ahogy erre Bahtyin is felhívta a figyelmet. Megidéződik itt a bahtyini *kétszólamú* szó fogalma is, melynek lényege, hogy a beszédszó eleve tartalmazza a másik feltételezett vagy anticipált szóinak igazságát, fényét, intonációját. Ezt a nyelvi aspektust erősíti az elbeszélő tükörelmélete is, mely a szüntelen Másiknál levésben, ekstázisban (a kívüllevés és nem az örület, a mámor értelmében) gondolja el dialogikus módon az énteremtést. Hamvas bölcséleti hangoltságú esszéinek belátásait is ideidézve mondhatjuk, hogy a megszólíthatóságra való primordiális képesség konstituálja, illetve dramatizálja a személyt. A lárva nem más, mint a fantazmában élő *axünosz* (Hamvas 1994, 243), aki elvesztette közvetlenségét.

A diskurzusok dialogikus menetrendjének: vélt jelenlétének vagy hiányának narratív módozatai a *Karnevál*ban:

- a *zárójelzés* aktusa, amikor is zárójelben a tudat elszólásait, a másik ki nem mondott, de feltételezett szólamára épülő kommentárokat hallunk, így ez a technika rokonítható az *enthüméma* retorikai alakzatával. Ez a „megkettőződés” nem egy duplikált tudati világ működésének eredménye, hanem a nyilvános, publikus hang és a belső beszéd dialógusa. Bormester és Angela rövid, pergő párbeszédeit áthatja a zárójeles szövegrészek kommentárja. A megnyilatkozások mozgékonyága a szólamok egymást sebesen ellenpontoszó játékára emlékeztet.
- „*erjedés*es” szövegrészek, melyek a karneváli figurák központi fixa ideáját megszóllaltató tételmondatok kapcsolat nélküli egymásmellettségével a karkofóniára emlékeztető hangzavart idéznek elő. A karneváli „sorsközösség” nyelvhálójának kaotikusságát mutatják be ezek a montázsszerű kollekciók, a hallucináció vagy álom összetorlódó képeit idézve. Például: „Tyityityi-tyiüüü, tyiüüü –/Ő volt, azt én tudom, aki abban a rossz házban, és rám is mindenféle pletykákat mond, pedig ő volt –/Egyelőre két tonna arckrém, finom porcelán tubusban –/Dear Bella, dear Bella, you are the last rose of my summer –/Tarlón tapolca, réten pirika –/És lángot izzad a reszkető hajnal.” (Hamvas 2005a, 352)
- *interferencia*: a függönybeszélgetések elbeszélőjének és ügyvivőjének szavai, a dialogizált belső beszéd szólamai *áthangoznak* egymáson
- a *vesszőparipák* (a *Tristram Shandy*ben a *hobby-horse*), a rögeszmék a monologizmus „rossz végtelenségét” idézik elő
- karneváli *fecsegés* nárcisztikus és hatáskeltő jelleggel: Hoppy Lőrinc katarézissal vegyített neologizmusai, teátrális fecsegése összhangban van hiperbolikus gesztusvilágával.

Hamvas elméleti munkájának, a *Regényelméleti fragmentum*nak regényontológiai elmélete a *Karnevál* irodalmi eseményében válik cselekvésontológiává. A tét a személy megszületése, a fixa ideák szólamait a személyesség nyelvi megérlelésén ke-

resztül lebontó gyakorlattal, még akkor is, ha ennek hiánya, s így hiábalósága mutatkozik meg a leggyakrabban. Ebben a praxisban pedig a *Tristram Shandy* a *Karnevál* legfontosabb és tudatosan választott előzményének tekinthető. Baránszky Jób László csontváz-szilvetteknek, röntgen-csontvázaknak, a szenvtelenség dróton rángatott bábuinak és panoptikumfiguráknak látja a *Karnevál* nemhős-hőseit, s zenéjét a csontzene kakofóniájának (Baránszky 1985, 121). A plasztikátlan, egysíkú, légüres térben mozgó alakok és elszigetelt sorsok társadalmat létrehozó képtelenségét kárhoztatja. Ha felidézzük Hamvas elméleti megjegyzéseit – akár a *Regényelméleti fragmentumból*, akár a *Karnevál* esszébetéteiből –, akkor szándékosnak minősül a zsidóvásár és a farsangi forgatag személytelen s ezért absztrakt alakjainak szerepeltetése. Az ábrázolásnak ez az ironikus mikrorealizmusa pedig nem egy intencionált részvétlenség transzcendentális nézőpontja, hanem az abszurd létezés megmutatásának szükségszerűen előírt technikája.

Sterne tulajdonképpen e korszak értelmi szerzője. A *Tristram Shandy* az örület kinyilatkoztatása. Európában az egyetlen mű, amely a mértéket helyesen veszi. [...] Sterne tudja egyedül, hogy a baj nem a betegség és nem a bűn, hanem az örület. Nemhiába apánknak, Mihály arkangyalnak mindennapi olvasmánya. Ah! Nézz körül! Ezt a világot Sterne teremtette. [...] Ez a kor *Tristram Shandy* kora. [...] Mit mondtál? Ostrom? Bomba? [...] Micsoda tanítványa lennék a nagy Lawrence Sterne-nek, ha e merőben fiktív mellékkörülményektől magamat zavartatni engedném? He? Ostrom? A rögeszme a valóságnál fontosabb. [...] Sterne fölfedezte, hogy a társadalmat az egyéni örületek teremtik. [...] Éljen Sterne! Éljen a *Tristram Shandy*! (Hamvas 2005b, 155–158)

Az idézett szöveghelyből kiviláglik, hogy a rögeszme, s annak nyelvi prezentációja, a *sterne-i vesszőparipa* és a *karneváli fixa idea* a társadalmat valójában működtető szövegek, valódi közösséget viszont a megszólíthatóságra való képesség teremt.

A *Karnevál*t megelőzte a dialógus-filozófiák (elsősorban Ferdinand Ebner) belátásaira érzékenyen rezonáló *Májá* című esszéje, amelyet a „csütörtöki beszélgetések” idején írt Hamvas. Az ént ebben olyan totalitásként mutatja be, amely a saját képére teremtett világába zárva él „végzetesen és végérvényesen”. „Kilépés ebből a világból nem lehet; belépés lehetősége nincs” (Hamvas 1994, 220). Ugyanakkor ennek antitéziseként azt is mondja, hogy ennek a „feltörhetetlen egoitásnak” legfőbb jellemzője az ezzel egyidejű teljes nyíltság, a kitért kapu, a nyílt mező, azaz a zártság minden pillanatban a megnyílás potenciálját is hordozza. Így mondhatjuk, hogy az ismeretelméleti szolipszizmus felszámolására tett kísérlet a regény perszónalontológiai koncepciójának dialogikus-nyelvi dimenziójában valósulhat meg autentikusan.

A *Karnevál* szövevényes regényvilága, fugato-története olyan mondattal kezdődik, amelynek hiányzik az eleje, utolsó mondata pedig félbemaradt. Időtlen, le nem záruló beszélgetés ez, amely a szétszóródás helyett jelenlétet és találkozást hozó, személyes szót remél.

Irodalom

- Bahtyin, M. M. (1985): A szó az életben és a költészetben. In Uő: *A szó az életben és a költészetben*. Ford. Könczöl Csaba. Budapest: Európa Könyvkiadó, 5–54.
- Balassa Péter (1985): Szomorú üdvözlés – módjával. *Könyvvilág*, 1985/5., 7.
- Baránszky Jób Iászló (1985): Esszéirő regénye. *Új írás*, 1985/9., 119–122.
- Bús Éva (2016): *E diribdarab élet ösvényein. Az életírás mestertrópusai Laurence Sterne műveiben*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Csányi Erzsébet (1996): *A regény öntudata*. Újvidék: Forum, Uroboros Könyvkiadó.
- Gide, André (1981): *A pénzhamisítók. A pénzhamisítók naplója*. Ford. Réz Pál. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Hamvas Béla (1992): Interview. In Uő: *Patmosz I*. Szombathely: Életünk Szerkesztősége és a Magyar Írók Szövetsége Nyugat-Magyarországi Csoportja, 238–280.
- Hamvas Béla (1994): Májá. In Uő: *Arkhai*. Szentendre: MEDIO Kiadói Kft., 177–264.
- Hamvas Béla (2005a): *Karnevál I*. h. n.: MEDIO Kiadói Kft. és Editio M Kiadói Kft.
- Hamvas Béla (2005b): *Karnevál III*. h.n.: MEDIO Kiadói Kft. és Editio M Kiadói Kft.
- Hoványi Márton (2013): Egy fogalom határátlépései: a parabasis. In „*Visszhangot ver az időben*”. *Hetven írás Szegedy-Maszák Mihály születésnapjára*. Szerk. Bengi László – Hoványi Márton – Józán Ildikó. Pozsony: Kalligram Kiadó, 502–509.
- Huxley, Aldous (1983): *Pont és ellenpont*. Ford. Látó Anna. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Jauss, Hans Robert (1997): Egy posztmodern esztétika védelmében. In Uő: *Recepcióelmélet – esztétikai tapasztalat – Irodalmi hermeneutika*. Ford. Bernáth Csilla – Bonyhai Gábor – Katona Gergely – Király Edit – Kulcsár-Szabó Zoltán – Molnár Gábor Tamás. Budapest: Osiris, 236–270.
- Molnár Gábor Tamás (é. n.): *A Tristram Shandy és a posztmodern próza kommunikációs modelljei (Sterne, Calvino, Pynchon)*. Online: doktori.btk.elte.hu/lit/molnargabortamas/diss.pdf [Letöltés: 2018.02.10.]
- New, Melvin (1988): Proust’s influence on Sterne: Remembrance of Things to Come. *Modern Language Notes* (103), 1031–1055.
- Sterne, Laurence (1989): *Tristram Shandy úr élete és gondolatai*. Ford. Határ Győző. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Szerb Antal (1989): *A világirodalom története*. Budapest: Magvető Kiadó.
- Thomka Beáta (1986): Az egzisztenciális műfaj. Hamvas Béla regényszemlélete és a Karnevál. *Életünk*, 1986/11., 1038–1044.
- Žmegač, Viktor (1996): Történeti regénypoétika. A huszadik századi regény alapvető kettőssége. Ford. Rajsli Emese. In *Az irodalom elméletei I*. Szerk. Thomka Beáta. Pécs: Jelenkor Kiadó, 99–170.

Szubkultúra – szubkultúra-kutatás

Urban Ladislav

Subculture – Subculture Research

Abstract

The purpose of the paper is to recapitulate the most significant aspects and results of subcultural studies in international and Hungarian relations. In the research process, Zoltán Kacsuk's three wave subdivision is used, which helps to show the subcultural studies with appropriate continuity. The content spreads from the Chicago School and deviance through the Birmingham School, its critics and style to the millennium years and post-subcultural studies. Differences between subculture and counterculture are also highlighted. The main goal of the paper is to carry out a well-summarized research on subcultural studies, which provides a useful theoretical analysis for other subcultural studies.

Key words:

subculture, counterculture, Centre for Contemporary Cultural Studies, subcultural studies, deviance, style

Kulcsszavak:

szubkultúra, ellenkultúra, Kortárs Kritikai Kultúrakutatói Központ, szubkultúra-kutatók, deviancia, stílus

Szubkultúra

Tanulmányom első részében a szubkultúrákkal mint társadalmi jelenségekkel és a rájuk vonatkozó kutatásokkal foglalkozom; felvázolom annak történetét a fogalom keletkezésétől, vagyis a chicagói iskolától kezdve egészen napjainkig. A fejezet célja a szubkultúra-kutatások főbb eredményeinek feltérképezése és összegyűjtése külföldi és magyar viszonylatban. Erre épül munkám további része, amely segédanyagként szolgálhat az egyéb szubkultúrákkal kapcsolatos munkákhoz.

A szubkultúra fogalmát a szociológiában Albert K. Cohen vezette be. A fogalom a kultúrán belül magába foglalja a sajátos életvitelt, viselkedési szabályokat, normákat és egy sajátos értékrendet. „[A] szubkultúra különböző stílusbeli eltéréseket, világnézetet mutat, és mindig szoros kapcsolatot tart meghatározott társadalmi csoportokkal, akik hordozói az ilyen orientációknak” (Koković 2000).

A szubkultúra fogalmát többféle értelemben használják. Használatos a részskultúrák, az alárendelt kultúrák, a speciális csoportok kultúrájának megnevezésére is, ezeken kívül pedig az olyan különböző csoportokat, mint a fogyasztási csoportok, az etnikai kisebbségek vagy a foglalkozási csoportok is szubkultúráknak tekinthetők. További zavaró tényező, hogy a szubkultúrának nevezett társadalmi jelenségekhez és csoportokhoz több alternatív kifejezés is társult az évek folyamán (milió, életstílus, szintér stb.) (Kacsuk 2005, 91).

Maradjunk a fentebb említett három kifejezésnél. A miliót és az életstílust gyakran keverik a szubkultúra fogalmával, azonban az életstílus alatt „az emberek hét-

köznapi szerveződéseinek azon tipikus alapszerkezetét értjük, amely objektív, meghatározó tényezőktől relatíve függetlenül jön létre” (Hradil 1992, 358), a milió fogalmán pedig „a szociológiában azon természetes, társadalmi (társadalmi-gazdasági, politikai-adminisztratív, és társadalmi kulturális), illetve szellemi környezeti komponenseket értjük, amelyek az emberek egy konkrét csoportjára hatást gyakorolnak, gondolkodásukat és cselekvéseiket alakítják” (Hradil 1992, 352).

Harmadik fogalomként a szintert¹ említettem. Hogyan is definiálható a szintér? „A szintér egy olyan (imaginárius és valós) kulturális teret tulajdonít a közösségszerveződésnek, amelynek alapját a zenei ízlés és a hozzá kapcsolódó esztétikai preferenciák adják, és amelynek keretei között egymással folyton interakcióba lépő, egymást kölcsönösen megtermékenyítő gyakorlatok változatos sora fér meg egymás mellett” (Vásárhelyi 2014, 72).

Hradil definíciói között található – az életstílus és a milió mellett – a szubkultúrára is egy meghatározás, miszerint „a hagyományos szubkultúra-fogalom lényegileg értékek és normák egy rendszerének létezésére vonatkozik, melyeket egy bizonyos társadalmi csoport általánosan elismer, és amelyek a hivatalos kultúra értékeitől részben eltérhetnek. A *szubkultúrák* lehetnek egyszerűen mások, mint a hivatalos kultúra. A hagyományos szubkultúra-fogalmak azonban gyakran ragaszkodnak ahhoz, hogy a szubkultúrák (látens vagy manifeszt) konfliktusban állnak a hivatalos kultúrával” (Hradil 1992, 356). Hradil és Koković mellett számtalan további kísérlet történt a szubkultúra definiálására, ennek ellenére a szubkultúra meghatározása jelenleg is vitatott. A kortárs szubkultúra-kutatók magával a szubkultúra kifejezéssel sincsenek megelégedve, sokan a kifejezést is használhatatlannak nyilvánítják. Egyelőre mégis maradjunk a szubkultúra fogalmánál, és térjünk rá a szubkultúra-kutatásokra (sub-cultural studies). Utólagos visszatekintéssel egyszerűen körülhatárolhatjuk a szubkultúra-kutatás hullámain, amelyek egészen napjainkig terjednek. A továbbiakban a szubkultúra-kutatás „hullámainak” bemutatásával foglalkozom; Kacsuk Zoltán (2005) háromhullámos felosztását magyar viszonyokra is kiterjesztem.

Első hullám

A szubkultúra-kutatás alapjait és az első hullámot a chicagói iskola fogalmazta meg, ami jelentős újítást hozott a fiatalkori bűnözéssel és a devianciával kapcsolatban. A szerzők különböző megközelítéseket használtak, de a végeredmény azonosnak volt tekinthető, ami a devianciát és a deviáns szubkultúrákat illeti. Albert Cohen volt az, akinek az értelmezése alapján az alacsonyabb osztályhelyzetben lévő fiatal fiúk szembekerülnek a középosztály különböző elvárásaival, melyek számukra elérhetetlenek, s így módon kerülnek kapcsolatba a bűnözői szubkultúrával. A chicagói iskolához kapcsolódó egyik legfontosabb tanulmánygyűjtemény Howard Becker nevéhez fűződik. Becker az *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance* (1963) című könyvben kifejtette a tranzakciós devianciaelméletet, miszerint „a deviáns viselkedés az adott

¹ A kultúrakutatásba Will Straw vezette be a szintér fogalmát a *Systems of articulation, logics of change: communities and scenes in popular music* című tanulmányban, mely először az amerikai zenei újságírók által használatos kifejezés a huszadik század közepétől; a fogalom az alkalmi használatát követően egyre népszerűbbé vált a kultúrakutatásban. A szintér tagjai közé tartoznak azok a személyek, akik aktívan részt vesznek a zenei életben. Ide tartoznak a zenekarok, rajongók, szervezők, kiadók, kritikusok stb. (Tófalvy 2011, 15–16).

gyakorlatot deviánsnak minősítő közösségi lépések, és nem pedig valamilyen, az adott egyénben vagy cselekedetben benne rejlő minőség eredménye”, valamint a morális vállalkozók és keresztes hadjáratok elméletét, ami meghatározó volt az utána következő kutatásokkal kapcsolatban. Becker utóbbi elméletében a morális vállalkozók küzdenek a deviancia kategóriáinak redefiniálásért, és a normaszegőkkel szemben a deviancia fennálló meghatározásainak értelmében járnak el; a morális keresztes hadjáratok pedig kezdeményezéseknek tekinthetők a morális vállalkozóktól a redefiniálás és normaerősítés érdekében. Becker tanulmánykötetében felvetette a hitelesség kérdését, a tagok viszonyát a társadalommal és a szubkultúrán kívül eső tagokkal, valamint a piachoz való viszonyukat, melyek a mai napig a szubkultúra-kutatás fő kérdéseinek számítanak (Kacsuk 2005, 92–93).

Magyar viszonylatban

Annak ellenére, hogy az első hullám és a chicagói iskola devianciaorientált felfogását mai viszonylatban meghaladottnak tekinthetjük a színterekkel kapcsolatos kutatások terén, „Magyarországon az ifjúsági kultúrák kutatása továbbra is nagymértékben a devianciákra irányul” (Havasréti 2013, 7). A chicagói iskola gondolatmenetét az első magyar nyelven foglalkozó szubkultúrakutató, Rácz József folytatta, aki szerint: „az alsó osztálybeli fiatalok azért vesznek részt a szubkultúra életében, hogy az osztályhelyzetükből fakadó problémáikat megoldják” (Rácz 1998a, 136–137). „A szubkultúra olyan preferenciaviszony, amely magában foglalja a kulturális ízlést és stílust (lásd szimbolikus kommunikációját és »üzeneteit«), de viselkedési tényezőket is”, melyek „olyan viselkedéseket és értékeket jelentenek, amelyek elkülönülnek, esetleg szemben állnak a felnőttek normáival” (Rácz 1998a, 138). Rácz tanulmánykötetének elsődleges vizsgálati terepe Budapest, de a csoportok jellemzői a nagyobb iparvárosokban szintűgy megjelentek (pl. csövesek²). *A nyolcvanas évek ifjúsági szubkultúrái Magyarországon* című tanulmányában levezeti az adott korszak szubkultúráinak a jellemzőit. Az első lényeges és uralkodó szubkultúra a csövesek voltak a 70-es évek elejétől, ekkor bukkant fel a punk³, amit később a skinheadmozgalom⁴ követett. A későbbiekben megjelentek az új

² A 70-es években a „csöves” szó eredetileg a lakás nélküli, pályaudvarokon vagy alkalmi szállókban élő emberekre utalt, ám a 80-as évekre ez megváltozott és a „lakás nélküli” meghatározást felváltotta az „otthon nélküli”. A csövesek vagy a munkásszállón, vagy egy átmeneti szálláson bekerülnek egy társaságba, ahol a szexuális poénok, az alkoholfogyasztás, a kalandkeresés, a csavargás és függetlenség jellemzik őket. Szabadidejük nagy részét az utcán vagy nyilvános helyeken töltik, a szüleiiktől való lelki elszakadás pedig tiltakozás az idősebb generációk által képviselt értékek ellen. Az ellenállást ruházatukban és viselkedésükben mutatják ki (Csallóközi 2009, 84).

³ A punkok a csövesek utódainak számítanak, és hozzájuk hasonlóan ők is a társadalom peremén élnek. Öltözésükhöz és kellékeikhez tartozik a bőrdzseki, szakadt farmer, halálfejes gyűrű, fülbevalók és jelvények. Hajviselésük a színes kakastaréj, táncuk a pogo, italuk a sör, továbbá jellemző rájuk a drogfogyasztás. Az idősebb generáció a Sex Pistols zenéjén szocializálódott, az új hullám azonban az elektronikus zenét kedveli (Tóth 2016, 100).

⁴ A skinhead magyar fordításban bőrféjűt jelent, ami a hajnélküliségre utal. A skinheadeket jellemzi a kommunizmussal való szembenállás, a hazaszeretet, a cigány- és arabellenesség deklarálása, az erő megjelenítése konfliktusok segítségével. A skinheadmozgalom abban az értelemben ellenkultúrának számít, hogy a fiatalok csoportosan lázadtak az akkor fennálló rend ellen, és a 60-as évek mozgalmával ellentétben a skinheadmozgalom a társadalom ellen szólt, nem a szülők ellen. A megjelenésükhöz tartozik a kopaszra nyírt fej, sötét színű amerikai pilótadzseki, bal fülben fülbevaló és a nadrágtartó (Tóth 2016, 101).

*hullám*⁵ (new wave) és az *underground*⁶ szubkultúrák, melyek a fiatal értelmiségi csoportokat ragadták meg; a *csöves* szubkultúrából pedig kifejlődtek a *rock*, *heavy metal*, *dark* és *sátánista* szubkultúrák, melyeknek társadalmi szerepük volt, és a szegénység, illetve a deviancia kérdéseivel foglalkoztak, melyek főként a kábítószer-fogyasztással voltak kapcsolatosak. Ebben az évtizedben a szubkultúra egyik fő eleme, a zene csak koncerteken való részvételben nyilvánult meg a lemezek és rádiófelvételek hiánya miatt. Rácz továbbá felhívta a figyelmet arra, hogy a részvétel kapcsolatban áll az identitás kialakulásával, és a szubkulturális minták egy alternatívát kínálnak (Rácz 1998b, 55).

A csöves szubkultúra tagjairól és a csoportban eltöltött időtartamról Rácz így vélekedett: „A széles ifjúsági rétegekre kiterjedő »csöves« státus látszat helyzet- és látszat érdekazonosságával véget ért. A jelenség nem töltötte be, nem tölthette be korrekciós szerepét (pl. az intézményrendszer vonatkozásában), ezért a résztvevők életkoruk és külső, mesterséges hatások révén kikerültek belőle. A »csöves« fogalom mostani életük számára tényleges identitást nem jelent” (Rácz 1998c, 26). Mivel a tagok az életkoruknak és a külső hatásoknak köszönhetően kikerülnek a szubkultúrából, ezért mulandónak nevezhető a tagságuk, valamint nem formálódott ki az identitásuk. A mulandóságból és az ellenállásból adódóan Rácz szerint ellenkultúrának is tekinthető.

Piczil Márta *Kultúra és szubkultúra elméletek* című tanulmányának bevezetésében szintén a deviancia irányából közelíti meg a szubkultúra meghatározását, azonban kifejti, hogy „[e]nnek a kultúrának megvannak a saját normái, hiedelmei és értékei, melyek eltérhetnek a többség kulturális értékeitől, de nem feltétlenül a deviáns viselkedés irányába” (Piczil 2002, 43). Piczil tehát kimondja, hogy a deviancia nem létfontosságú a szubkultúra keletkezéséhez, vagyis nem csupán a deviancia irányából kell megközelíteni a szubkultúra kutatását.

A szegedi egyetem *Dél-Alföldi Ifjúságkutatás: életmód, szabadidő, életorientációk, egészségmagatartás* elnevezésű felmérésében – melyet Pikó Bettina, Lencsés Gyula és Piczil Márta irányított – több publikáció is megjelent. A kutatók az életmód, a drogfogyasztás mellett a zenei orientációra is rákérdeztek, és a kutatás felhívta a figyelmet arra, hogy a deviáns viselkedésért a zene is felelős, ugyanis Szegeden és környékén a fiatalok körében a rap és a metál zenéket preferáló fiataloknál jelentkezett leginkább a deviancia. A kutatók két lehetséges magyarázatot emeltek ki: a zene durvasága kapcsolatban áll a hallgató durvaságával, tehát a zene

⁵ Beke László így fogalmazott egy kerekasztal-beszélgetésen 1984. január 30-án: „Az új hullám a zenében eléggé pontosan definiálható, egész egyszerűen a rockzenében a punk utáni helyzetet jelenti és egy ahhoz képest kifinomultabb, rafináltabb zenei viselkedést, ami, helyesen mondta Körner Éva, hogy még a zenében is adott esetben a nyakkendős urakat nagyon jól megtűri – gondoljunk a Roxy Music fellépésére és az imidzsére” (Beke 1984).

⁶ Kezdetben az underground és a mainstream kifejezés a politikában és a szubkultúra-kutatásban is egyaránt használatos volt. Az underground kultúra kevesebb emberhez jut el, mint a populáris, de nem feltétlenül mutatkozik meg egy zenei eseményen a létszámkülönbség (Tófalvy 2012, 28). Az undergroundhoz hasonló fogalom az *alternatív*, amellyel kezdetben a posztoszocialista kultúrákban a kommunikációs csatornáktól, központosított intézetektől, kulturális és esztétikai értékektől független jelenségekre utaltak; ma már azonban a globális poppiacon a fősodortól eltérő, művészibb hangzásvilágú, szűkebb közönségnek szóló popzenei irányzatokat neveznek alternatívnak. Havasréti szerint az underground és az alternatív jelzőket az elhatárolódás céljából használják a pontos kulturális jelenség meghatározása helyett (Havasréti 2006, 27–28).

hatására lesz valaki agresszív, valamint azt, hogy a deviáns viselkedést tanúsító személyeknél a deviancia előbb volt jelen, ezért ők az agresszív jellegű dalszövegeket preferálják (Havasréti 2013, 15). A kutatások még 2007-ben is a devianciára irányultak, ami az első hullámra, vagyis a chicagói iskolára volt jellemző, azonban a második hullám már a 60-as évek végén megjelent, és a birminghami iskola nevéhez fűződik.

Ellenkultúra

A szubkultúra és az ellenkultúra között számos hasonlóság található, mégis van köztük némi különbség. A legfontosabb különbség abban nyilvánul meg az ellenkultúra és a szubkultúra között, hogy az előbbi kultúra tagjai nyíltan szembeszegülnek az uralkodó kultúrával. Törekvésük arra összpontosít, hogy saját kultúrájukat szeretnék létrehozni és érvényesíteni az előző kultúra leszámolásával, hogy az egy alternatívája legyen az uralkodó kultúrának; ráadásul az ellenkultúra gyakran a *szellemi kultúra*⁷ territóriumára szorul. Tagjai főként idealista beállítottságúak az élet-színvonal, a termelés és a szellemi alkotások felfogását illetően (Koković 2000).

A szubkultúra az ellenkultúrával ellentétben nem áll harcban a konkrét társadalom értékeivel és a rendszerrel, a szubkultúra tagjainál csupán a szimbolikus ellenállás figyelhető meg, ami megnyilvánulhat például a szóhasználatban vagy akár az öltözködésben. A hiphop szubkultúrában például gyakran használatosak a szleng szavak, melyeknek a használói az argóval ellentétben nem a titkosított tartalom megosztására törekednek, és a zsargonon túlmenően nem csak a közös hivatás végzése közben beszélnek. A szlenget nem lázadásként fogják fel, csupán önkifejezési módnak tekintik, tehát nem céljuk az, hogy mindenkit rávegyenek a szleng használatára. A szubkultúrák keletkezésének egyik oka az, hogy nem áll módunkban megteremteni a társadalom tagjai számára az egyforma körülményeket, ezért a szubkultúra nem is kínálja fel annak lehetőségét, hogy az eltérő csoportok/mozgalmak tagjait összekovácsolja.

Ha már a szubkultúra és az ellenkultúra közti különbségeket röviden felvázoltam, felmerül az a kérdés, hogy milyen különbségre utal a szubkultúra „szub”⁸ prefixuma a kultúra fogalmához képest. Kezdetben úgy tekintettek a szubkultúrákra, „mint kisebb társadalmi világok[ra], amelyek az általános kultúra alatt helyezkednek el, a társadalom margójára szorultak vagy elszigetelődtek” (Allen 1999, 269). Mára azonban a szubkultúra jelentése kibővült, és több társadalmi csoportot foglal magába (mint például a társadalmi osztályokat, nemek csoportját, etnikai csoportokat, szexuális vonzalom szerinti csoportosítást stb.), és „felöleli mindazokat az értékeket, amelyek nincsenek alávetve az intézményesítetttségnek” (Koković 2000). A szubkultúra egy

⁷ „A kultúra egy adott csoport által őrzött értékekből, a csoport tagjai által követett normákból, illetve az általuk létrehozott anyagi javakból áll. A kultúra magába foglalja a természet átförmálására irányuló tudatos és emberi tevékenységeket, de egyben azoknak a szellemi értékeknek a kialakulását is, amelyek meghatározzák az ember sajátosságos helyzetét a világban.” A szellemi kultúrához tartoznak a szellemi alkotások és a társadalmi tudatformák, mint a tudományok, művészet, filozófia, erkölcs, vallás, ideológiák, társadalmi elvárások (Gábrity, é. n.).

⁸ Eredet [szub, sub- < latin: sub (alatt) < szanszkrit: upa (alatt, mellett)] Az értelmező szótár szerint a szubmelléknévi előtagnak 3 típusú jelentése van: az első az alacsonyabban lévő (szubnormális), második az említett dolog vagy kifejezés hiányára utal, esetleg kisebb mértékét jelzi (szubkontinens), a harmadik pedig fordított irányú vagy ellenkező (szubverzió). Vö. <https://wikiszotar.hu/ertelmezo-szotar/Szub>

olyan kultúrát kínál a társadalom tagjainak, ahol lehetőség van választani a saját szubjektív véleményünk szerint, ami lehet akár ideológia, stílus, érték, vagy zenei ízlés is, melyek szabadidős tevékenységet és identitáslehetőséget kínálnak fel.

Második hullám

A 60-as évek végén jelent meg brit szubkultúra-kutatás, amely a második hullámként lett közismert, ahol a látványra és az ifjúsági kultúrákra helyezték a hangsúlyt a deviáns viselkedés helyett. A második hullámhoz tartozó legfontosabb kutatás a birminghami iskolához, valamint Stanley Cohen nevéhez fűződik, mégpedig a *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers* (1972) című műhöz, mely szorosan kapcsolódik Becker morális vállalkozók és keresztes hadjáratok elméletéhez, némi kiegészítéssel, amely számos példát foglal magába. Stanley Cohen morálistpanik-elmélete szerint a médiabeli reprezentáció segítségével és a szubkultúra elnevezésével jön létre az adott szubkultúra. Cohen a mod–rocker összecsapásokat⁹ hozta fel példának, amelyben szerinte Becker címkézésemélete valósult meg, miszerint a szubkultúrába tartozó elemeket összegyűjtötték, majd a tömegmédiával segítségével elnevezték¹⁰ a helyi, környező megyékből származó, valamint a londoni fiatalok csoportját (Kacsuk 2005, 93–94).

Kortárs Kritikai Kultúrakutatói Központ, avagy a CCCS

Richard Hoggart volt az a személy, aki 1964-ben létrehozta a birminghami Kortárs Kritikai Kultúrakutatói Központot (*Centre for Contemporary Cultural Studies – CCCS*). Megalapításának célja, hogy irodalmi és szociológiai képzést nyújtson, valamint hogy szubkultúra-kutatásokkal kapcsolatos intézményként működjön. A CCCS volt az az intézmény, amely az ifjúsági csoportokat, az ellentéteket – későbbiekben modok és rockerek –, illetve a populáris zenét állította a szubkultúra-kutatás középpontjába. Az irodalom és a szociológia kettős hatása utal a második hullám egyik fő elemére (a megfigyelhető látványos stílusra), melyet strukturalista szemiotikai eszközökkel próbálnak megfejteni, mint olvasható jeleket (Kacsuk 2005, 94).

A CCCS követői szerint az „ifjúsági szubkultúrák a »szimbolikus ellenállás« terpei, melyek a család és az otthoni környezet által közvetített munkásosztályi értékek, illetve a »hivatalos«, elsősorban is az iskolarendszer által képviselt középosztályi elvárások konfliktusát dolgozzák fel” (Havasréti 2013, 7).

Időrendi sorrendben a birminghami iskola első jelentős műve a szubkultúra-kutatással kapcsolatban Phil Cohen nevéhez fűződik és a *Subcultural Conflict and Working Class Community* címet viseli, mely szintén a chicagói iskola munkáiból

⁹ A 60-as évek közepén tengerparti üdülőtelepeken történő összecsapások, amelyek a helyi, környékbeli, illetve a londoni fiatalok között zajlott. Az esemény médiafeldolgozása során felismerhetővé váltak az addig nem ismert alakok is.

¹⁰ „A London külvárosából származó modok és rockerek bandái motorjaikkal és robogóikkal elarasztozták a tengerparti üdülőhelyeket. A bandák tagjai jómódú fiatalemberek, köreikben minden társadalmi osztály képviselteti magát. Azzal a feltett szándékkal érkeztek a tengerpartra, hogy a látogatókat, a helyi lakosokat és a rendőrséget erőszakosan molesztálják. Ártatlan turistákat támadtak meg, és jelentős kárt tettek a közvagyonban. A kárelhárítás jelentős kiadásokat rótt az üdülőhelyekre, és jelenlétük a helyi üzletek számára is bevételkiesést okozott, hiszen elijesztette a potenciális látogatókat” (Cohen 2000, 54). Az alábbi idézet egy sajtóbeli összefoglalás a mod–rocker jelenségről.

építkeznek. Phil Cohen értelmezése szerint a második világháborút követő brit ifjúsági szubkultúrák válasznak tekinthetők a munkásosztály válságaira, amire Kacsuk a modokat és a skinheadeket hozza fel példának. A modok a társadalmi helyzet változásának lehetőségét tükrözték a külső megjelenésükkel és stílusukkal, a skinheadek pedig az ellenkezőjét tették: egy konvencionális értékeket tartalmazó szubkultúrát hoztak létre a munkásosztály elemeiből. Phil Cohen értelmezését kissé hiányos és „mágikus” megoldásnak tekintik, mivel figyelmen kívül hagyta a mélyebb konfliktusokat, politikai és gazdasági okokat az értelmezés során (Kacsuk 2005, 95).

A CCCS első összefoglaló munkája a szubkultúra-kutatással kapcsolatban 1975-ben jelent meg a *Working Papers in Cultural Studies* című folyóiratban, melyben sok kérdést felvetnek, mégis a fő irányvonalat Phil Cohen elmélete alapozza meg. Ennek tartalma a későbbiekben megjelent „faksimile” kiadásban *Resistance through Rituals: Youth Subcultures in Post-War Britain* címen. A kiadásban Phil Cohennek a szubkultúrák külső megjelenés szerinti értelmezése és a munkásosztályi negyedek változásai helyett a *Resistance through Rituals* nyitótanulmányában Clarke et al. (1975) az osztály nélküli társadalom kialakulására helyezik a hangsúlyt, és teszik fel a szubkultúrák kérdéseit. A második világháborút követően a brit gazdaság fellendült, jellemző volt a bérek növekedése. Clarke-ék arra hívták fel a figyelmet, hogy a brit társadalomnak továbbra sem sikerült felszámolnia a társadalmi osztályokat (Kacsuk 2005, 96).

1978-ban megjelent Paul Willis *Profane Culture* című könyve, amelyben a szerző tudatosan nem használta a szubkultúra kifejezést a strukturális homológia¹¹ gondolata miatt, és a motorbicikliseket¹² és a hippit¹³ mozgalmat vizsgálta. Willis kutatása a többi CCCS elemzéshez képest innovatív volt az általa vizsgált szubkultúra körében végzett terepmunkának köszönhetően (Kacsuk 2005, 97).

Dick Hebdige *Subculture: The Meaning of Style* című könyve újraértelmezi a CCCS hagyományt, melyben a rasszok dimenziója mentén értelmezte a szubkultúrákat. Hebdige megvizsgálta a feketék hatását a brit munkásosztályi szubkultúrákra, azt, hogy miként történt a stíluslemek és a zenei izlések kölcsönzése – mint például a skinhead stílus –, melyek a karibi bevándorlók kultúrájából is táplálkoztak. Hebdige továbbá átvette a *poliszémia* fogalmát, amely több jelentéssel bíró sza-

¹¹ Strukturális homológia alatt a szerzők a mélyebb párhuzamosságot értették a stíláriis elemek, konfliktusok között, mint pl. Willis, akinek értelmezése szerint a dinamikus zenét jobban kedvelték a motorbiciklisek, mint a korai rock'n'rollt (Kacsuk 2005, 96).

¹² A lázadás, a szabadság és a deviancia minden megjelenési formája hozzátartozik a klasszikus értelemben vett motoros életstílushoz és képhez, amely főként az 50-es évekbeli amerikai Pokol Angyalai (Hell's Angels) motoros banda hatásának köszönhető. A média a felelős azért, hogy rossz fényben tüntették fel a motoros csoportosulásokat (Marlon Brando, James Dean stb. alakításában) a filmvászonon, ahol gyakran a karakterek megjelenéséhez bőrdzseki, kendő, csizma, halálfe, vaskereszt társult, valamint összetűzésekbe kerültek mindenkivel, aki útjukat állta (Ilg 2011, 198).

¹³ Az angol „hipster” kifejezésből származik, és a San Franciscó-i Haight-Ashbury körzetbe költözött embereket neveztek így, akik nem találták helyüket a fogyasztói társadalomban. A 60-as évek óta folyamatosan jelen vannak. Sokan csak a színes „harsányságok” miatt követik a mozgalmat, de vannak, akik hisznek a hippit értékekben. A hippik nem engedhették meg a márkás ruhák viselését, ezért összefoltzott ruhadarabokat viseltek. Jellemző rájuk a hosszú haj, trapéznaadrág, tölcsérujj, virágmotívumok, össze nem illő vagy ellentétes színű ruhadarabok párosítása (Antal-Pap 2017). A munkásosztályi szubkultúrához hasonlítva a hippik a középosztályban az értelmiséget képviselték. Az avantgárd művészeti irányzatok fontos szerepet játszottak a hippik életében, és az újbóloldali társadalomfilozófia, valamint az emancipációs törekvések jellemezték a tagokat. Magyarországon a kulturális életben keveredett a hippit életforma, a punk kultúra és a new wave jelenség (Havasréti 2006, 29–30).

vakra utal. Többjelentésű ruházati stílusnak tekinthető az öltöny és a nyakkendő kombinációja, amely a tisztelet jele, a mod szubkultúra tagjai pedig más kontextusban használják (Kacsuk 2005, 97–98).

A CCCS kritikája

A CCCS megközelítést számos kritika érte az évek folyamán, az utánuk következő munkák is igyekeztek rámutatni a CCCS hibáira, és megcáfolni állításait. Az egyik komoly kritika abban nyilvánult meg, hogy a kutatásokból a lányok szinte teljesen kimaradtak. Ez a szempont immár megjelenik Angela McRobbie és Jenny Garber *Girls and Subcultures: An Exploration* című könyvében. McRobbie és Garber a lányok figyelmen kívül hagyását a szorosabb szülői kontrollra vetítették vissza, valamint arra, hogy „a kutatók – maguk is férfiak lévén – saját pozíciójuk torzításaiból fakadóan eleve csak a férfi résztvevőket vették figyelembe a szubkultúrákban, másrészt pedig az, hogy a férfiak »az utcán« voltak” (Kacsuk 2005, 99). McRobbie későbbi tanulmányai nagy hatással voltak a következő hullámra, valamint arra is felhívták a figyelmet, hogy a ruhákon belüli szabással, varrással és vásárlással kapcsolatos elemeket a kutatók szintén figyelmen kívül hagyták, „mert az hagyományosan női szerepekhez kötődik” (Kacsuk 2005, 99). A CCCS megközelítést tehát nem azért érte annyi kritika, mert nem szolgáltatott elegendő és megfelelő információt a kutatók, hanem azért, mert több dolgot is figyelmen kívül hagytak, amiket a következő hullámban megpróbáltak orvosolni. A következő hullám kutatásai nagyobb figyelmet fordítottak a fogyasztásra, amely a nők figyelmen kívül hagyásával nem lehetséges. A CCCS figyelmetlensége továbbá kiterjedt a kisebb közösségi szerveződésekre, amelyek már nem voltak elemezhetőek az eddigi értelmezések alapján (Kacsuk 2005, 98–100).

A CCCS kritikáinak egyike a szemmel nem látható tagok kihagyása a vizsgálatokból. Egy szubkultúrához való tartozás nem kimondottan a külső megnyilvánuláson alapszik – ilyenek a rejtett szubkultúrák. A valláson alapuló szubkultúrába sorolás sem mondható meg egy általunk először látott személyről – hacsak nem viseli a vallás szimbólumait –, ezért gyakran az illető baráti köre sem tudja, hogy a megnevezett személy melyik felekezet tagja. A zenei szubkultúrákat tekintve, ha egy bő nadrágos, baseballsapkás fiatal személy azt állítja, hogy ő nem a hiphop szubkultúra tagja, akkor a ruházatából nem következtethetünk a hiphop szubkultúrába tartozására, a ruházata ellenére teljesen más zenei tendenciát is képviselhet.

Harmadik hullám

Kacsuk (2005) felosztásában a következő hullám a *harmadik hullám* nevet viseli, melyben a szerzők főként a fiatalok stílusára, öltözködésükre, zenei ízlésükre és fogyasztásukra összpontosítanak, valamint a CCCS állításait cáfolják meg, melyben Becker és Stanley Cohen munkái számítanak a kiindulópontnak (Kacsuk 2005, 100). A posztsubkulturális kutatások tehát a 90-es években jöttek létre, s főleg a fogyasztásra, életstílusra, közönségre és a szubkulturális tőkére orientálódott megközelítésnek tekinthetők. Magyar viszonylatban a szubkultúra-kutatók csoportja megosztott, mivel vannak, akik továbbra is a CCCS elméleteiben hisznek, egy másik csoport pedig kimondottan a posztsubkulturalizmus centrumába helyezett nézőpontokat veszi figyelembe (Havasréti József, Guld Ádám, Kacsuk Zoltán, Tófalvy

Tamás és mások). A posztsubkulturalizmus egyik különbsége a klasszikus szubkultúra-kutatással szemben a médiaellenesség csökkenése, mivel a kortárs szubkultúrák a média közegein belül jönnek létre, amelyben fontos szerepet tölt be az új média. A hazai ifjúságkutatások Havasréti szerint két elkülönülő csoportba oszthatók: a kormányzati, ifjúságpolitikai, illetve üzleti megrendelésre készült kutatások, valamint a tudományos eredmények létrehozására irányuló kutatások (Havasréti 2013, 10–13). Az előbbi csoportba sorolhatjuk a kérdőíves kutatást, amely segítségével sok adatot kaphatunk a fiatalok szokásairól, médiafogyasztásáról, amely a további kutatások számára szolgálhat fontos adatokkal.

A 70-es években keletkezett punk szubkultúra végeztével nehéz volt behatárolni a 80-as évek brit szubkultúráit, majd 1988-ban megjelent az *acid house*¹⁴ nevet viselő és vele kapcsolatban álló *rave*¹⁵ zenei irányzat, amely ismét felkeltette a szubkultúra-kutatók figyelmét. A kutatók, Steve Redhead és Sarah Thornton tanulmányai foglalkoztak az időszak szubkultúráival, amelyeket ők *klub kultúráknak*¹⁶ neveztek. Thornton *Club Cultures* című munkája mára már a szubkultúra-kutatás egyik nélkülözhetetlen darabja lett, melyben főként az acid house stílussal foglalkozott, és átformálta a szubkultúra-kutatás több kérdését. Thornton párhuzamot vont az elit-kultúra és a szubkultúra között, majd arra a következtetésre jutott, hogy „mind az elit-, mind pedig a szubkultúra résztvevői kívülről számukra hozzáférhetetlen tudások és izvilágok birtokosai. Mindkét kultúra képviselői rettegnek a tömegkultúrától, a popularizálódástól, és ez által a profanizálódástól” (Kacsuk 2005, 102). Thornton továbbá bevezette a *szubkulturális tőke*¹⁷ fogalmát, amely magába foglalja a szubkultúrába tartozó személyek hajviseletét, lexikai ismeretét, öltözködését, táncstílusát, viselkedését, valamint a felhalmozott javakat (Kacsuk 2005, 100–102). A hiphop szubkultúrával foglalkozó tanulmányomban is figyelembe vettem a szubkultúrához tartozó jelenségeket, amelyeket Thornton a szubkulturális tőkéhez sorol (Urban 2017). A hiphop szubkultúrához tartozik a hajviselet (rövid vagy fonott haj, bár nem tartozik a hiphop szubkultúra legjellegzetesebb elemei közé), lexikai

¹⁴ Az „acid” (savas) kifejezés több zenei irányzatban tölti be a jelző szerepét (acid house, acid techno, acid trance stb.), ami z LSD-re utal, valamint az LSD által indukált tudatmódosított állapothoz és zenei élvezethez köthető hatást jelent. A zenében hagyományos hangszereket gyakorlatilag nem használnak, és az nem kapcsolható a rock és pop világhoz, mivel egy teljesen új dolgot képvisel. Egy bizonyos ritmikusságot, monotonitást alkalmaz, gyorsuló dinamika és pszichedelikus hangzásvilág párosul hozzá (Mészáros 2003, 10).

¹⁵ Rave-nek nevezik a szabadtéri partikat, rendezvényeket, de nem minősül műfaji meghatározásnak. A rave partikon megjelenő zene a techno, house és ezek különböző hibrid változatai. A rave-kultúra több ponton is eltért Stanley Cohen morálistpánik-elméletétől. A helyszíni tudósítások az „ördögi bachanáliákról” és „betépett csürdöngölésekről” szóltak, majd 1990-ben megszületett az első törvény Graham Bill által, amely súlyos büntetéssel sújtotta az illegális partiszervezőket és a szórakozókat egyaránt, ezért a raverek a szuburbán ipari komplexumokat célozták meg, elkerülve az egyszerűen ellenőrizhető területeket (Bátorfy 2007).

¹⁶ *Subculture to Clubcultures* (Szubkultúrákból klubkultúrák) (1997) című munkájában Redhead átvette a klubkultúra kifejezést, majd a két szót egybeírva alkalmazta (klubkultúrák). Kacsuk szerint azért, hogy jobban rimeljen a szubkultúra kifejezésre (Kacsuk 2005, 100).

¹⁷ „A tőke alatt Bourdieu anyagi vagy inkorporált formában felhalmozott munkát ért, a tőke ilyen értelemben eltárolt munka, médiumba zárt idő, erőfeszítés, energia – felkészülés a szűk esztendőkre, a tervező és fenyegetettségében szorongó ember kísérlete a biztonságos környezet tartós megteremtésére. A bourdieu-i tőkefogalom egyszerre vis insita és lex insita, vagyis egyszerre statikus és dinamikus fogalom, egyszerre szinkron struktúra és diakrón társadalmi folyamatok szabályszerűségeinek alapelve” (Galántai 2014, 644).

ismeretek (szleng, egyéni szavak használata), táncstílus (breaktánc), öltözködés/megjelenés (baseballsapka, bő ruhadarabok, a tagokat a laza megjelenés jellemzi), viselkedés (deviáns viselkedést is tanúsíthatnak a szubkultúra tagjai), felhalmozott javak (márkás ruhadarabok, melyek tükrözik az illető anyagi helyzetét).

Thornton a médiának 3 szintjét különbözteti meg a szubkultúrák terén: „a tömegmédiákat fedő makrómediát, a különböző zenei, divat- és egyéb szaklapokat, műsorokat, honlapokat stb. magába foglaló niche-médiát, amely – miközben a szélesebb közönség számára is elérhető – egyszerre szolgálja ki a szubkulturális piac igényeit, és járul hozzá a trendek nyomon követéséhez, illetve a névadás gesztusával a formálódó szubkultúrák világra segítéséhez; végül a különböző szórólappokból, levelezőlistákból, fanzinokból stb. álló mikromédiát, mint a szubkultúrák belső kommunikációjának fontos csatornáit” (Kacsuk 2005, 102–103).

Elemzések az ezredfordulón

A mai elemzők nem csupán a szubkultúra fogalmát próbálják meghatározni, hanem magát a szubkultúra megnevezést is próbálják lecserélni.¹⁸ David Muggleton *Inside Subculture: The Postmodern Meaning of Style* című könyvében a CCCS által fontosnak ítélt, de elhanyagolt életrajz kérdésével foglalkozott a szubkultúra-kutatásokban. Ő volt az első, aki az eddigieknél részletesebben odafigyelt a szubkultúra résztvevői által adott beszámolókra és megélt tapasztalataikra. Muggleton a kutatásai során arra volt kíváncsi, hogy a szubkultúra résztvevői hogyan határozzák meg a hitelesség fogalmát és a szubkulturális kötődést. Feltételezései szerint a szubkultúra határait egyre nehezebb lesz meghatározni a hagyományos stílussal szemben, és mivel a szubkultúra és a stílus közötti átjárások lehetségessé válnak, ezért a szubkultúrához való kötődés is meggyengül, ami a szembenállások eltűnését eredményezi. Muggleton hipotézisei csak részben igazolódtak be. Kutatása során arra az eredményre jutott, hogy a szubkultúrák biztosítják a tagok számára a teljes önkifejezést. A változást az interjúalanyok a divatkövetésnek tudták be, ami fokozza a hitelességet, és újabb áthajlásokat tesz lehetővé a szubkulturális azonosulásokba. Muggleton végezetül azt a következtetést vonta le, hogy a tisztán látható szubkulturális határokat is csak egy bizonyos idő után lehetséges meghatározni, valamint, hogy a punk eljövételének hatására mosódtak össze a szubkulturális határok (Kacsuk 2005, 104–106).

Szapu Magda 2002-ben kiadott *A zűrkorok gyermekei* című monográfiájában a szubkultúrába tartozó fiatalokat zenei ízlésük és megjelenésük szerint próbálta csoportosítani, és megkülönböztette a rockereket, metálósokat, alternatívokat, punkokat, skinheadeket, rappereket, diszkósokat, rave-ereket és house-osokat, azonban a kutatás mára már elavultnak tekinthető a zenei stílusok közti átfedések és összemosódások miatt. Szapu 2004-ben kiadott egy tanulmánykötetet, melyben úgy vélekedett, hogy a fiatalok zenei stílusát befolyásolja az illető neme, műveltségi szintje, életkora, lakóhelye és kapcsolatai, mely magába foglalja a családi- és baráti kört is, majd a zenei stílus hat az illető viselkedésére és gondolkodására is egyaránt (Szapu 2004, 15).

Andy Bennett főként a fiatalok zenefogyasztási szokásait és a hozzájuk tartozó jelentéseket vizsgálta. *A Popular Music and Youth Culture: Music, Identity and*

¹⁸ Bennett (1999) a neotörzs (neotribe) szóval illeti a szubkultúrát.

Place című könyve két részből áll, amelynek első felében bemutatja az ifjúsági kultúrákat, szintereket és összefüggéseiket, majd a második felében 4 esettanulmány segítségével mutatja be a zene előállításának és fogyasztásának jellegét. Az egyik írásában – amely a newcastle-i dance zenei színtér bemutatásáról szól – felhossa a stíluskeveredés fogalmát a dance-zene közösségben, miszerint a stíluskeveredés „nem valami újfajta posztmodern érzékenység kifejeződése, hanem az ifjúsági kultúrát a húszas évek óta mindig is jellemző trendek és érzékenységek megjelenésének egy újabb formája” (Kacsuk 2005, 106), mely az új zenei technológiáknak tudható be. Bennett azon személyek közé tartozik, akik a színtér fogalmát preferálták, mivel „a színtér egy szabadabb, kevesebb megközelítéssel járó fogalom” (Tófalvy 2011, 16). A színtér fogalma egy sokkal nyitottabb értelmezésen alapul, nem csupán a látható, de a szemmel nem érzékelhető – rejtett – tagokra is koncentrálnak, akik látszólag nem részei a szubkultúrának, tehát a rejtett szubkultúra részei.

Bennett és Peterson (2004) megkülönböztetik a színtér különböző jelentéseit, melyet 3 csoportba osztottak: lokális színtér, transzlokális színtér és virtuális színtér. A lokális alatt a szerzők a helyekhez – városokhoz, településekhez, környékekhez – kapcsolódó zenei mozgalmakat és műfajokat értenek. Példaként a New Orleans jazzt hozták fel, de magyar viszonylatban lehet akár a debreceni rock vagy a budapesti jazz. Önmagában helyhez kötött színtér, mint például a komáromi színtér nem létezik a hozzá kapcsolódó műfaji megnevezés nélkül. A transzlokális magába foglalja a lokális színtér sajátosságait, melyek egyszerre több lokalitáshoz is kötődnek, amely lehet a gót vagy akár a hiphop is. A transzlokális színtér megnevezése hasznosnak bizonyul, mivel a lokális színtér elemeit magába foglalva utal az egész műfajra, mely összeköti és átláthatóbbá teszi a különböző lokalitások hagyományait és konfliktusait is egyben. A szerzők továbbá hangsúlyozzák, hogy lehetnek átfedések a szinterek között. A virtuális szintereknek nincs szükségük valós kapcsolati rendszerre, ezért az interneten is képesek működni. Az online felületen a kategorizáláson átlépve a felhasználók számára lehetővé tették a különböző zenei műfajok hozzákapcsolását a zenekarokhoz, produkciókhoz, ezzel megvalósítva a műfaji átfedéseket. Például egy zenekar egyszerre lehet *rock* és *jazz*¹⁹ is (Tófalvy 2011, 17–22).

Havasréti József *Alternatív regiszterek* című kötetében a barkácsolás (bricolage) fogalmát használta, amely Lévi-Strauss antropológiájából került be a kritikai kultúrakutatásba. A barkácsolás kulturális cselekvések értelmezésében lett használatos az erőforrás-hiányos környezetben, ami a kulturális kreativitást modellezi. A barkácsolás 3 területen használatos. Első az identitás-barkácsolás problémája, amely a szubkultúra tagjaira vonatkozik, hogy milyen eszközökkel és minták szerint alkották meg a szubkulturális identitásukat és stílusukat. A második terület az alkotásfolyamatban és a műalkotások szerkezetében nyilvánul meg, ahol a barkácsoláselemek az avantgárd esztétikához (töredék, montázs, szakítás) kapcsolódnak. A harmadik terület pedig a barkácsolás felhasználása a szubkulturális nyilvánosság értelmezése során, a helyettesítő kreativitás metaforájaként (Havasréti 2006, 24–25). A kényyszerhelyettesítés és a barkácsolás főként az uralkodó kultúrán kívül használatos je-

¹⁹ A jazz-zene egyik specifikus jellemzője a rockzenével ellentétben, hogy a jazz nem váltott ki forradalmat, nincs direkt politikai jelentésértéke és politikai ellenállást sem tartalmaz. A rockzenében viszont a fennálló rendszer elleni politikai üzeneteket is találhatunk (Havadi 2011, 129).

lenségek. A második modernségben, vagyis a posztsubkulturális kutatásokban már az életstílus jelenti a legfontosabb tényezőt az identitás kialakulásában az osztályhoz tartozás és az osztálykülönbségek helyett. Az ifjúsági szubkulturák társadalmi és gazdasági helyzetükből adódóan fordulnak a barkácsolás (John Clarke és Dick Hebdige) és kényszerhelyettesítés (Paul Willis) felé, hogy olcsón, a „csináld magad” elven keresztül tudjanak szimbolikus választ adni a társadalmi különbségekre. A barkácsolás és kényszerhelyettesítés egyik legfontosabb motivációja a vagyoni helyzet. A szegénység és a kulturális erőforrások hiányának köszönhetően a használt termékeket, a testet és a nyelvet ingyenes erőforrásnak tekintik, így a pénzügyi függetlenség segítségével elutasíthatják a fogyasztói mintákat. A csoporthoz tartozás mellett fellelhetőek a stilisztikai, szemiotikai eszközök, melyek segítségével változatosan megvalósíthatják a hovatarozást (Havasréti 2006, 137–139).

Bokor Zsuzsa a kolozsvári prostituáltakról szóló tanulmányában kifejtette, hogy a prostitúció kialakulásában a városnak és a környezetnek is hatása van. A tanulmányban a szerző a szubkultúra fogalma helyett az *élethelyzet*, *életmód* kifejezéseket preferálta. „Úgy gondolom, hogy a *szubkultúra* helyett az általam vizsgált esetekre vonatkozóan az *élethelyzet*, *életmód* kifejezést használhatjuk leginkább, mivel ez a szubkulturával szemben sokkal többet mond el erről a csoportról” (Bokor 2007, 214).

A kolozsvári prostituáltak is egy bizonyos lokalitáshoz kötődnek, és az életmód egy pontosabb kifejezésnek bizonyul, mivel a prostituáltak egy hétköznapi szerveződésnek tekinthetők, azonban egymástól függetlenül jönnek létre, ezért nem előnyös velük kapcsolatban a szubkultúra kifejezést használni.

Paul Hodkinson a *Goth: Identity, Style and Subculture* című könyvében próbálta újradefiniálni a szubkultúra kifejezést – mivel a fogalom mára már teljesen használhatatlan elemzési szempontból –, és a fogyasztást az önkifejezéssel együtt állította előtérbe a devianciával és ellenállással szemben. Hodkinson szerint a szubkultúra értelmezésének a kulturális szubsztancián kell alapulnia, mely a szerző szerint 4 elemből épül fel. Az első elem a következetes jellegzetesség (consistent distinctiveness), mely az ízlések és attitűdök meglétére vonatkozik. A második az identitás, tehát szükséges egy azonosulástudat a tagok részéről. A harmadik elem az elkötelezettség, miszerint a tagok szabadidejük eltöltésének egy része a szubkulturával kapcsolatos társas tevékenység legyen. A negyedik az autonómia, amely a kereskedelmi csatornákkal kapcsolatos függetlenséget jelenti, tehát egy alternatív hálózattal kell rendelkeznie a szubkulturának, amelynek segítségével folytatható a kommunikáció (Kacsuk 2005, 107–108).

A Tófalvy Tamás, Kacsuk Zoltán és Vályi Gábor szerkesztésében megjelent *Zenei hálózatok* című kötet tartalmaz hagyományos szubkultúra-kutatásokat is, azonban tágabb kontextusban vizsgálja a zenei trendeket, online és offline zenei színterek működését és az új média szerepét az internet világában.

Irodalom

Allen, I. L. (1999): *Szleng – szociológia*. In Fenyvesi Anna – Kis Tamás – Várnai Judit Szilvia (szerk.): *Mi a szleng?* Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó, 261–272.

Antal-Pap Judit (2017): *A hippi stílus és hippi divat eredete*. Online: <http://retrovintage.hu/hippi-stilus-es-hippi-divat-eredete/>

Bátorfy Attila (2005): Az elektronikus tánczenei kultúra mint ellenségkép Magyarországon.

- Beszélő, 1. sz. Online: <http://beszelo.c3.hu/cikkek/az-elektronikus-tanczenei-kultura-mint-ellensegkep-magyarorszagon/>
- Becker, Howard S. (1963): *Outsiders: Studies in the Sociology of Deviance*. New York: The Free Press.
- Beke László (1984): „Új Hullám” – Új szemlélet a művészetben. Online: <http://www.art-pool.hu/Al/al07/Ujhullam.html>
- Bennett, Andy (1999): Subcultures or Neo-Tribes? Rethinking the Relationship Between Youth, Style and Musical Taste. *Sociology* 33(3): 599–617.
- Bennett, Andy (2000): *Popular Music and Youth Culture: Music, Identity and Place*. London: Macmillan.
- Bennett, Andy – Peterson, Richard A. (2004): *Music Scenes: Local, Translocal, and Virtual*. Nashville: Vanderbilt University Press.
- Bokor Zsuzsa (2007): Szomorú száműzöttek a szerelem tündérvilágában. A két világháború közötti kolozsvári prostituáltak (szub)kulturális konstrukcióiról. In Jakab Albert Zsolt – Keszeg Vilmos (szerk.): *Csoportok és kultúrák: tanulmányok a szubkultúrákról*. Kolozsvár: Kriza János Néprajzi Társaság, 195–217.
- Clarke, John – Hall, Stuart – Jefferson, Tony – Roberts, Brian (1975): *Subcultures, Cultures and Class*. In Hall, Stuart – Jefferson, Tony (szerk.): *Resistance Through Rituals: Youth Subcultures in Post-War Britain*. London: Routledge, 9–74.
- Cohen, Albert K. (1955): *Delinquent Boys: The Culture of the Gang*. New York: The Free Press.
- Cohen, Phil (1972): *Subcultural Conflict and Working Class Community*. In Working Papers in Cultural Studies 2, 5–51.
- Cohen, Stanley (1972): *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers*. London: MacGibbon and Kee Ltd.
- Cohen, Stanley (2000): Ifjú szörnyetegek. *Replika*, 40. sz., 49–65.
- Csallóközi Réka (2009): „Úgy érezte, szabadon él”. *Új Ifjúsági Szemle*, 1. sz., 77–97.
- Galántai László (2014): A tőke örök-sége. *Educatio*, 4. sz., 643–649.
- Gábrity Molnár Irén (é. n.): *Kultúra és szubkultúra*. Online: <http://www.mtt.org.rs/publikaciok/eloadasok/3kulturasubkultura.pdf>
- Hall, Stuart – Jefferson, Tony (szerk.) (1975): *Resistance Through Rituals: Youth Subcultures in Post-War Britain*. London: Routledge.
- Havadi Gergő (2011): *Doktrinerizmus, privilégiumok és szankciók a zenei életben*. In Tófalvy Tamás – Kacsuk Zoltán – Vályi Gábor (szerk.): *Zenei hálózatok*. Budapest: L'Harmattan, 129–159.
- Havasréti József (2006): *Alternatív regiszterek*. Budapest: Typotex.
- Havasréti József (2013): *Ifjúságkutatás Magyarországon különös tekintettel az ifjúsági kultúrák, a kulturális fogyasztás és a média jelentőségére*. Pécs: Pécsi Tudományegyetem.
- Hodkinson, Paul (2002): *Goth: Identity, Style and Subculture*. Oxford: Berg Publishing.
- Hradil, Stefan (1992): *Régi fogalmak és új struktúrák. Miliő, szubkultúra és életstílus-kutatás a 80-as években*. In Andorka Rudolf – Hradil, Stefan – Perschar, Jules (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Budapest: Aula Kiadó, 347–387.
- Ilg Barbara (2011): *Punk, rock, easy riders*. In Tófalvy Tamás – Kacsuk Zoltán – Vályi Gábor (szerk.): *Zenei hálózatok*. Budapest: L'Harmattan, 198–227.
- Kacsuk Zoltán (2005): Szubkultúrák, poszt-szubkultúrák és neo-törzsek. *Replika*, 53. sz., 91–110.
- Koković, Dragan (2000): *Kultúra, szubkultúra, ellenkultúra*. Online: <http://primus.arts.u-szeged.hu/socio/racz/kokovic.pdf>
- McRobbie, Angela – Garber, Jenny (1975): *Girls and Subcultures: An exploration*. In Hall – Jefferson (1975): 209–222.

- Mészáros György (2003): Techno-house szubkultúra és iskolai nevelés. *Iskolakultúra*, 9. sz., 3–63.
- Muggleton, David (2000): *Inside Subculture: The Postmodern Meaning of Style*. Oxford: Berg.
- Piczil Márta (2002): *Kultúra és szubkultúra elméletek*. In Píkó Bettina (szerk.): *A deviáns magatartás szociológiai alapjai és megjelenési formái a modern társadalomban*. Szeged: JATEPress, 43–52.
- Píkó Bettina – Lencsés Gyula – Piczil Márta (2007): *Dél-Alföldi Ifjúságkutatás: életmód, szabadidő, értékorientációk, egészségmagatartás*. Munkabeszámoló. Online: http://real.mtak.hu/624/1/42490_ZJ1.pdf
- Rácz József (1998a): *Ifjúsági marginalizáció, ifjúsági szubkultúrák*. In Uő: *Ifjúsági (szub)kultúrák, intézmények, devianciák. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Scientia Humana, 131–169.
- Rácz József (1998b): *A nyolcvanas évek ifjúsági szubkultúrái Magyarországon*. In Uő: *Ifjúsági (szub)kultúrák, intézmények, devianciák. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Scientia Humana, 51–69.
- Rácz József (1998c): *A Z. téri „csövesek”*. In Uő: *Ifjúsági (szub)kultúrák, intézmények, devianciák. Válogatott tanulmányok*. Budapest: Scientia Humana, 11–26.
- Redhead, Steve (1990): *The End of the Century Party: Youth and Pop Towards 2000*. Manchester: Manchester University Press.
- Redhead, Steve (1997): *Subculture to Clubcultures: An Introduction to Popular Cultural Studies*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Straw, Will (1991): Systems of Articulation, Logics of Change: Scenes and Communities in Popular Music. *Cultural Studies*, 5(3): 368–388.
- Szapu Magda (2002): *A zúrkorszak gyermekei: Mai ifjúsági csoportkultúrák*. Budapest: Századvég.
- Szapu Magda (2004): *Az ezredelő ifjúsági kultúráinak kutatása és összehasonlító vizsgálata. Magyarország és Erdély*. In Szapu Magda (szerk.): *Ifjúsági „szubkultúrák” Magyarországon és Erdélyben*. Budapest: Scientia Humana, 10–40.
- Thornton, Sarah (1995): *Club Cultures: Music, Media and Subcultural Capital*. London: Polity Press.
- Tófalvy Tamás – Kacsuk Zoltán – Vályi Gábor (szerk.) (2011): *Zenei hálózatok*. Budapest: L'Harmattan.
- Tófalvy Tamás (2011): *Zene, műfajok és közösségek az online hálózatok és az átalakuló zenei parakorában*. In Tófalvy Tamás – Kacsuk Zoltán – Vályi Gábor (szerk.): *Zenei hálózatok*. Budapest: L'Harmattan, 11–40.
- Tófalvy Tamás (2012): *Underground és közösségi média*. In Guld Ádám – Havasréti József (szerk.): *Zenei szubkultúrák médiareprezentációja*. Budapest – Pécs: Gondolat Kiadó, 24–39.
- Tóth Eszter Zsófia (2016): „Fejük kopasz, többnyire borotvált, ruhájuk fekete”. *Kommentár*, 1. sz., 98–113.
- Urban Ladislav (2017): A hiphop szubkultúra. *Partitúra*, 2. sz., 51–60.
- Vásárhelyi Ágnes (2014): „Undergroundban megtartani a hardcore-t, az maga a hardcore”. In Faragó-Szabó István – Gyöngyösi Megyer – Takó Ferenc – Tóth Olivér István (szerk.): *Világunk határai*. Budapest: Eötvös Collegium Filozófia Műhely, 69–100.
- Willis, Paul E. (1978): *Profane Culture*. London: Routledge & Kegan Paul.
- <https://wikiszotar.hu/ertelmezo-szotar/Szub>

Hegedűs András feltáró írásai íróink, költőink pedagógiai nézeteiről

Jaskóné Gácsi Mária

The Exploratory Writings of András Hegedűs About the Educational Views of Writers and Poets

Abstract

András Hegedűs 1923-1975 as a literary and educational historian, pedagogical writer and educational policy discourse became known as an institution leader in the 1950s and the 60s in domestic pedagogical training. His research was determined by the problems experienced in teacher training. His interest in his discipline, in Hungarian literature, was also inspired by pedagogical works and writings. Accordingly, the two areas focused on great writers, poets pedagogical work and displayed by them in pedagogical views. He has a great variety of publications, studies and articles. Among others, there are several works written about the pedagogical works of Petőfi, Ady, Mikszáth, Tolnai Lajos, Kaffka Margit, and Mihály Váci. He employed pedagogic care in the pedagogical works of writers and attitudes of educators, as well as the issue of educating readers. During my research, I relied on the method of content analysis that I reconstructed from an individual book and study. I had a picture of an ideal educator and an effective school.

Key words:

education, pedagogy, education history, pedagogical view

Kulcsszavak:

nevelés, pedagógia, neveléstörténet, pedagógiai nézet

Hegedűs András (1923–1975) irodalom- és neveléstörténész, pedagógiai író, pedagógusokat képző tanár, közéleti ember. Tanári pályáját 1950-ben a Szarvasi Tanítóképzőben kezdte, majd három év elteltével ugyanitt igazgatóként tevékenykedett. 1954-től 1958-ig igazgatója volt a Kőszegi Tanítóképzőnek, később a Győri Tanítóképző Intézet tanára lett és vezette a Bajai Tanítóképzőt is, 1965-től 1968-ig. Az MTA Irodalomtudományi Intézetében kutatómunkát vállalt, és 1968 augusztusától haláláig a Szegedi Tanárképző Főiskola magyar irodalom tanszékének vezetőjeként dolgozott.

Kutatásai tárgyát megalapozták a pedagógusképzésben tapasztalt problémák. Érdeklődését szaktudományán; a magyar irodalmon belül is meghatározták a pedagógiai vonatkozású művek, írások. Ennek megfelelően két területre fókuszált: nagy írók, költők pedagógiai munkásságára és az általuk megjelenített pedagógusábrázolásra. Hegedűs nem arra vállalkozott, hogy az általa vizsgált írók szépirodalmi alkotásainak nevelő értékeit feltárja, hanem a pedagógiai nézetek rendszerezésére, elemzésére. Igyekezett, hogy az író életművének egészét szem előtt tartva, gondolatrendszerének összefüggéseibe helyezze az adott író pedagógiai elveit és intencióit (Hegedűs 1976, 10–12). Olyan írókkal foglalkozott, akik szenvedélyesen foglalkoztak a pedagógia időszerű kérdéseivel, illetve akik életük egy adott periódusában vé-

leményt formáltak pedagógiai problémákról (Arany János, Babits Mihály, Gárdonyi Géza, Kaffka Margit, Móra Ferenc, Petőfi Sándor). Alapelveként megfogalmazhatjuk, hogy Hegedűs csak azoknak az íróknak a pedagógiai nézeteit jegyezte le, akik figyelmét a pedagógus pályán történő szocializáció, a tanítás gyakorlása ráirányította az anomáliák megvilágítására és meg szerették volna valósítani saját nézeteiket a katedrán. Leszögezi azonban, hogy a görcső alá vett írók „nem törekedtek tudományos igénnyel átfogó pedagógiai rendszer kifejtésére [...], egyik sem tartotta magát a neveléstudomány teoretikusának, de a pedagógiai nézeteiket mindannyian egy jól érzékelhető koncepció szemléletében fejtették ki, gyakorlati tanítói, tanári munkásságuk idején pedig alaposan végiggondolták pedagógiájukat” (Hegedűs 1976, 11).

Gárdonyi Géza (1863–1922) pedagógiai habitusáról és a nevelésről vallott gondolatait elemezve, két fontos kérdéskört említhetünk meg. Az 1897 előtti időszakban az író leginkább a tanító és a társadalom viszonyával, míg később az iskolai nevelés belső gondoljaival foglalkozott és elítélő, bíráló kritikával illetett mindent, ami a hivatalos felfogást támogatta. Tanítói tevékenysége idején egész pedagógiai nézetét, személyiségét irányították a pályán szerzett tapasztalatok. Ismeretes tény, hogy Gárdonyi gyermekora nem volt gördülékeny, az Egerben töltött diákévek (1878–1881) sem teltek kellemesen. Sajnos a tanítósága alatt szerzett társadalmi élmények tovább keserítették életét (Hegedűs 1962, 25–38). Hegedűs úgy ítéli meg, hogy Gárdonyi társadalombírálo vehemenciája a négy tanév (1881–1885) időszakából, a Karádon, Devecserben, Sárváron és Dabronyban eltöltött korszakából táplálkozik. Továbbá azt is meggyőződésének vallja Hegedűs, hogy Gárdonyi az Eötvös-féle 1868-i népiskolai törvény demokratikus tendenciáinak elsikkasztását, tudatosnak és tervszerűnek tartotta (Hegedűs 1976, 152). A Győrben Gárdonyi által alapított Tanítóbarát¹ című lapban hívta fel a szakma figyelmét a néptanítók és a népoktatás helyzetére. Felvilágosította a tanítókat szociális helyzetük negatív aspektusairól és ezzel szembe helyezkedett az államhatalom kormányzási rendszerével, annak politikai és kulturális koncepciójával. Hegedűs így fogalmaz ezzel kapcsolatban: „Gárdonyi a tanítókat társadalmi helyzetükről igyekezett felvilágosítani, nyomorba taszítottságuk okozóira kívánt rámutatni [...], legerőteljesebben a kormányt támadta a néptanítók leszorított társadalmi helyzete miatt” (Hegedűs 1976, 153). Majd azt is hozzátette, hogy az író rendkívül elítélte a közoktatás ügyéért felelős miniszter, Trefort Ágoston intézkedéseit. Gárdonyi úgy vélte, hogy Trefort Ágoston közoktatásügyi politikájának nincsenek demokratikus tendenciái; alap nélkül építkeznek, továbbá elhanyagolja az elemi iskolát és a néptanítók méltányos, emberi megélhetését biztosító fizetését sem erősíti. Ezzel kapcsolatban markánsan fogalmaz, a tanítókat határozott fellépésre szólítja; követelve a tiszteletet a hivatásnak: „azért, hogy a falusi tanítón háromforintos kabát van, egy másik úriemberen pedig nyolcforintos, nem tartozik az egyik kabát a másik iránt meghajlással” (Gárdonyi 1886, 64–66). Elmondhatjuk Gárdonyiról, hogy a tanítók önérzetét, öntudatát erősítő írásai is nagy hatást gyakoroltak a szakmára, ugyanakkor

¹ Gárdonyi 1886–1888 között szerkeszti a Tanítóbarát című folyóiratot, melyben megjelennek azok a publicisztikai cikkei, amelyekkel keményen kritizálja az iskola világát nem tisztelő hatalmasságokat. Ebben a folyóiratban közli az *Egy néptanító utolsó órája* című írását, mely a társadalmi igazságtalanság élményéből táplálkozik. Később, 1894-ben a Nemzeti Iskola hasábjain meg is jelenik folytatásokban *A lámpás* című kisregénye, mely Gárdonyinaka egy antiklerikális hangvételű írásként ismeretes.

azt is jól látta, hogy a tanító nem tekinthető kész pedagógusnak azzal, hogy befejezte tanulmányait. Ezt a gondolatot az eötvösi szemlélet is bátorította az íróban. Nevezett közoktatásügyi miniszter a tanítók képzetlensége, tudatlansága csökkentésére olyan feltételeket próbált teremteni, melyek megalapozták a műveltté válás feltételeit. Ilyen intézkedés volt a tanítóképzők tanulmányi idejének három évre emelése, külföldi tanulmányutak biztosítása.² Hegedűs megjegyzi, hogy Gárdonyi tisztaban volt azzal, hogy nem lehet megélni csak a pedagógia műveléséből, ebből adódóan nincs idejük a tanítóknak arra, hogy önképzésükre időt és energiát fordítsanak. Látja azt is az író, hogy a tanítók miben mulasztanak; a Tanítóbarátban megjelent cikkeivel segíteni akarta a tanítókat a műveltség megszerzésében. Írt a könyvolvasás jelentőségéről, a szókincsbővítésről, valamint arról is szólt, hogy mennyire fontos a releváns pedagógiai és politikai lapok ismerete is (Eötvös 1886, 13–14, 71–72). Hegedűs András szerint Gárdonyi nemcsak több ismeretet, alapos felkészültséget, divergens szemléletet követelt a pedagógusoktól, hanem mindezek együttes megléte mellett „lelkes, a nehézségeket is legyűrő hivatástudatot” (Hegedűs 1976, 164).

Tehát az iskola belső világa, emberépítő tevékenysége az író egész életében foglalkoztatta. Ebből az életérzésből születtek művei, *A lámpás* (1894) című kisregény és *Az én falum* (1898) novellái. Gárdonyi a nevelésbe vetett hittel gondolkodott és élt. A pedagógia lényeges fogalmaival kapcsolatosan fogalmazott meg napjainkban is érvényesnek mondható megállapításokat. Hegedűs idézi az író kéziratának ceruzajegyzeteit: „ne csak tudománytőlcsér legyen a középiskola, hanem karaktereket fejlesszen, egyenesítsen, keményítsen [...] egy nemeskarakterű számár értékesebb tagja a nemzetnek, mint a legtudósabb gazember” (Hegedűs 1976, 174).

Gárdonyi pedagógusi arcképéhez hozzátartozik a gyermekek tisztelete, gyermekközpontú szemlélete, „a gyermek minden értékes tulajdonságát fejlesztő, sokoldalú nevelés híve volt” (Berecz 1963, 131–150).

Mivel a tanító-író megtapasztalta a személyiségközpontúságban rejlő pedagógia pozitív hatását, így a kor pedagógusait is új nevelési célok megvalósítására sarkallta. Pedagógiai elképzeléseinek fókuszát a „gazdag tartalmú ember kialakításában, formálásában határozta meg” (Hegedűs 1976, 177). *Az Új szántás, új vetés* című cikkében részletezi az író, miként sikkad el a lényeg a gyermekekkel való foglalatosság során. Elsikkad a lélek fejlesztése a szív nemesítése, melynek hangot ad *A lámpás* című művében, ahol a jövő nemzedékének kultúrembereit a gyermekekben látja, tehát a velük való foglalatosság nagy felelősség a tanítók számára. Többször ír arról is Gárdonyi, hogy az iskolákban eredeti gondolkodókat kell nevelni. Hegedűs ezt több forrásból³ így jegyzi: „az iskolában a növendék nem válhat a maga fejével gondolkodó, a maga szemével néző emberré. Mintha agyvelő helyett olyan spongyát hordana mindenki a fejében, ami az iskolai könyvekből mindent felszív, és anél-

² Eötvös az egész magyar közoktatás gyökeres átformálását tűzte ki célul, de ebben a többlépcsős folyamatban szerinte abszolút elsőbbséget élvezett a népoktatás ügye: „Általános tapasztalás bizonyítja – hangsúlyozza egyik parlamenti beszédében –, hogy ahol a népoktatás magasabb fokra emelkedett, ez mindenütt csak az állam közbenjöttével sikerült, és valóban alig fogja valaki komolyan kétségbe vonni, hogy valamint az egyháznak érdeke, sőt kötelessége, hogy a gyermekekből jó keresztényeket neveljen, éppúgy kötelessége az államnak is az, hogy a gyermekeket jó állampolgárokká nevelje fel. Miből következik, hogy ott, hol a szülék vagy az egyház a gyermekek oktatásáról nem gondoskodnak, az állam vállalja magára ezt a kötelességet.” (Eötvös 1976, 403).

³ Vö. Kürti (1924), Bárdos (1924), Kelemen (1929).

kül adja vissza, hogy a maga lelkéből a maga színeiből, véréből valamit is hozzátett volna” (Hegedűs 1976, 178). Mindezek tudatában szinte egyértelmű, hogy az író elítélte a dualizmus iskoláinak feudumként való elfogadását, hiszen az ilyen légkör csak az emberi önérzet kigyomlálását, lelki nyomorát erősíti. Ezt Hegedűs is említi az általa felhasznált forrásokból, mely szerint „a tanító ma ugyanúgy van az iskolában, mint az ispán a napszámosok között” (Gárdonyi 1906, 1–2).

Hegedűs szerint, ha elolvassuk Gárdonyitól *Az én falum, A hópehely, Az ablak és Büntárgyalás* című írásokat, azt vehetjük észre, hogy az író fegyelmezési kompetenciáját úgy határozható meg, mint aki nagyon vigyázott a gyermeki lélek, az öntudat finom érzékenységére; a fegyelmezésben a pozitív megerősítést alkalmazta. Az elesettebb, szegényebb sorsú falusi gyermekek iránt érzett mély empátiája sosem gyengült. A kezdő tanítók szívére helyezte a következő, a feltétlen, önmagáért való szeretetre hívó vers részletét:

Mikor először lépsz az iskolába,
legyen arcodon Jézus nyájassága,
Szóljtsd köréd a kisgyermeket,
és simogasd meg fejecskejüket.
S ha látsz közöttük rútat, rongyosat,
gyermeki arccal búbánatosat,
ismerd meg benn' a korán szenvedőt,
s öleld magadhoz, és csókold meg őt.⁴

A Gárdonyi-féle pedagógiához tartozó lényeges adalék, mely napjainkban is fontos, mondhatjuk felkapott pedagógiai módszer, melyet ma gamifikációnak, játékosításnak mondunk. Azért tartom fontosnak megemlíteni, mert Gárdonyi jól ismerte a gyermek életében fontos szerepet játszó játék lényegét és funkcióját. Hegedűs az író játékról vallott nézetei mellett lejegyezte Gárdonyi pedagógiájának, nevelési gyakorlatának hiányosságait is. Így rámutatott arra, hogy az író idealizált vallásossága csak „a tanító felett uralkodni akaró papok ellen és a dogmatikus, érthetetlen elveket tartalmazó katekizmus ellen és a dogmatikus, érthetetlen elveket tartalmazó katekizmus ellen emelte fel tiltakozó szavát”, másfelől nézve, nem volt meg a társadalmi vonatkozása annak az iskolai reformnak, amelyért Gárdonyi küzdött” (Hegedűs 1976, 198–197).

Ezzel együtt úgy gondolhatjuk, hogy Gárdonyi népszerűtetését, a nemzet felemelkedését célzó népművelői és népművelést célzó elveit nem vitathatjuk, és máig örvékvényűnek tarthatjuk.

Hegedűs András a kor másik, híres magyar íróját polihisztóriai szenvedélytől fűtött pedagógusnak tartotta. **Móra Ferenc (1879–1934)** elkötelezett volt a korszerű pedagógiai, pszichológiai törekvések iránt; nevelési koncepcióját ezek a nézetek alakították és határozták meg. Ismeretes tény, hogy a szegény sorsú Móra nehéz körülmények között szerzett földrajz-természettudományi szakos tanári diplomát. Az író pedagógusi attitűdjét meghatározták tanárai, akikben igazi pedagógus egyéniségeket ismert meg. Hegedűs megjegyzi, hogy Móra elismerően szólt jó tanáiról; bölcs, tudós, tapasztalt embereknek nevezte őket, akik „megszánták a kis fiókákat”,

⁴ Említett művében Hegedűs a Heves Megyei Népűjság 1963. júliusi számának 152–177. oldalain megjelent saját írását idézi.

akik szegények és éhezők voltak.⁵ Miből táplálkozott Móra Ferenc pedagógiai szemlélete? Mindenekelőtt saját tanári tevékenységének élményeiből. Tanári pályáján szerzett benyomásait idézve, a Felső-Lövön (1900) eltöltött rövid idő alatt belelátott a századforduló magyar középiskoláinak egész világába. Ennek az intézménynek a falain belül olyan úri diákok tanultak, akik más gimnáziumokból „kikonzíliumozódtak”. A határozott, szeretetteljes szigorával fellépő Móra hamar megtalálta a hangot diákjaival, de „az úri diákok dölyfösségét, tanárokat is lekezelő fölényes pökhendiségét továbbra is megérezte” (Hegedűs 1976, 337). Egy újabb iskolatípust ismerhetett meg, mikor óraadóként alkalmazták két éven keresztül az 1902/03-as tanévtől. Az „iparos tanoncz-iskola” tanáráként találkozott Móra a tanoncok nyomorával, a testi-lelki igénytelenséggel, durvasággal, melyről emlékei távlatából merítve, húsz év múlva a *Kalcinált szóda* című tárcájában írt. Hegedűs idézi, hogy az író tanítani akart, embereket akart teremteni „abból a csordából, amit így hívtak, hogy inasiskola”. Ez az elszánás arra sarkallta az író, hogy önhatalmúlag reformokat vezessen be; kigyomláta a tantervből a közismereti tárgyakat. Az író élményeiről így ír: „míg a többi osztályokban egész esztendőn át csattogva, puffogva, ordítva, jajgatva folyt az emberszelidítés, minálunk olyan csönd volt, amilyen csak egy kurgiz jurtaban lehet, mikor az egész sátorralja gyerek körülüli a mesemondót” (Móra 1962, 137–144).

Mórát, Gárdonyihoz hasonlóan, rendkívül érdekelte az iskola belső világa, annak megreformálása. Móra igyekezett olyan szakmai közegben mozogni, ahol az iskolát megújító elképzelések megoszthatóvá váltak. Így került látóterébe a Magyar Gyermektanulmányi Társaság, melynek tagjai sorába lépett 1908-ban, majd a nevezett társaság „szegedi fiókját” is megalapította 1911-ben. Előadásokat tartott a játék fontosságáról, bírálta a középosztályhoz tartozó szülőket, akik „parádéztatják” gyerekeiket és „olcsó játékszerként” néznek rájuk. Nem tartja fejlesztő hatásúnak az iskolai szerepeltetést; a gyerekeknek szerinte fokozatosságra van szükségük a nyilvános fellépések gyakorlásához. Ellenkező esetben akadályozza a gyermeket az egészséges erkölcsi fejlődésében, és a hiúság, irigység, feltűnni vágyás melegágya lesz.⁶

Móra a pedagógusok módszertani kultúráját is bírálta; az iskolában folyó nevelő-oktató munka fiziológiai szempontú negatív hatását gyermektanulmányokban jegyezte le. A reformpedagógiai szemlélettől átítatódott iskolák belső világa az író egész életében érdeklődésének fókuszában állt.

Móra Szegeden építette ki kapcsolatát a szabadkőműves mozgalommal, majd a Szegedi Naplóban megjelent cikkeiben népszerűsítette emberbaráti törekvéseit. Később ezek az egységesnek tűnő mozgalmak felbomlottak; Szegeden is ez történt. Móra pedagógiával kapcsolatos nézeteire ezek nagy hatással voltak; ifjúsági irodalmi alkotásainak szemléletét is alakították, valamint két évre átvette a Gyermek Világa című lap szerkesztését is. Nézzük meg, hogy az író milyen gondolatok vezérelték. Mindenekelőtt azokkal értett egyet, akik úgy látták, hogy „a politikai, ideológiai tevékenység számára a szabadkőművesség mint szervezeti forma nem elég, radikálisabb programmal és hatékonyabb erővel fellépő pártra van szükség” (Földes 1960, 347–356), ezért Móra is belépett a Polgári Radikális Pártba, mely-

⁵ Móra 1901 augusztusában a Félégyházi Újság hasábjain megjelenő írásából idéz Hegedűs András a *Magyar írók pedagógiai nézetei* című művében.

⁶ Idézi Hegedűs 1917-ben Móra felszólalását egy Szegeden tartott ún. nyilvános gyermektanulmányi értekezleten.

nek Szegeden ő volt az alelnöke. Hegedűs úgy fogalmaz, hogy az író pedagógiai elképzelési összekapcsolódtak a kultúrfőlényt elítélő meglátásokkal, köszönhető mindez a nagy népi élményeknek és a polgári, radikális elvek melletti kitartásnak.

Ebben az időben a pedagógiában Ellen Key reformpedagógiája⁷ nagy hatással volt a hasonló habitusú pedagógusokra. A gyermekek évszázadának nevezett korszak társadalompedagógiai ellentmondásait bírálók táborába tartozott Móra is. Ugyanakkor azt írja Hegedűs, hogy az író a szélsőséges reformpedagógiai irányzatokhoz nem társult; példaként a *Kincskereső kisködmön* főszereplőjét említi. Mint aki nem abszolutizálta a gyermeki tökéletességet, Gergőnek a jó gyermekké váláshoz súlyos leckék tanulságait kell megtapasztalnia, nem abszolutizálva a gyermeki tökéletességet (Hegedűs 1976, 350). Az ő gyermekszemléletét a szociális tartalmak szőtték át; a szegény sorsú, tanyasi gyermekekért érzett felelősséget és talán nem véletlenül, hiszen ő is a Szeged környéki tanyavilág gyermeke, így érthető, hogy a nevelés és oktatás ügyét is ebből az aspektusból nézte. Móra Ferenc hitt a nevelés erejében és ezzel a hittel és elszántsággal figyelte a gyermekek életkori szakaszait. Vizsgálta az iskoláskor előtti gyermekek életét, játékait, azok funkcióját a személyiség alakulásában. Kritikával illette a gyermekjátékokat, a játékot gyártók nézőpontjait sem kímélte: „a játékgyáros abból indul ki, hogy a gyerekeknek nincs perspektívája, tehát a vasúti bakter lehet 16 centiméter magas, mikor a vasút 8 centiméter. [...] a babának a gyomrából nőhet ki a feje, lévén a nyak nagyon nélkülözhető jószág...”⁸ Intenzív megfigyeléseket folytatott az iskolás gyerekek körében is, miközben az iskola atmoszféráját, valamint a pedagógusok tevékenységét is figyelte. Mindezt a gyerekek nézőpontjából értékelte; elítélte a szorongást, félelemkeltést, a gyermeki lélekre negatívan ható pedagógiai intézkedéseket. A neveléssel kapcsolatos nézeteit többféle változatban fogalmazta meg. Elmarasztalta a korabeli iskolák életét, munkáját, de a kor egész tanítási rendszerét elvetette, mindezek ismeretében nem meglepő számunkra az iskolákról szóló írások kritizáló, szarkasztikus hangneme. Hegedűs megjegyzi, hogy a Horthy-kor terrorisztikus szelleme az 1918 előtti viszonylag liberálisnak mondható helyzethez hasonlítva is ridegebbé tette az iskolák életét. Vagyis Hegedűs úgy ítéli meg, hogy Móra *Hannibál feltámasztása* című regénye az iskola világából merítette témáját. De ugyanakkor azt is elmondhatjuk a források ismeretében, hogy kendőzetlenül ír a kultúrfőlényt fitogtató Magyarország mulasztásairól is. Meglehetősen egyértelműen fogalmaz, amikor azt írja, hogy „ebben az országban nem készül könyv a paraszt számára, ha csak politikai propaganda nem, meg vőfélykönyv és álmoskönyv a kalendárium mellé, majd így folytatja: nem készül újság a paraszt számára, mert ami félig-meddig olyan is, mintha neki lenne szánva, véres riportjaival, politikai frazeológiával, akármilyen irányú legyen az a politika, nem neki való, s nem vezet, csak félvezet... Ebben az országban a paraszttal csak március tizenötödiken vagy képviselőjelöltek bemutatkozásakor, vagy miniszterjárásor

⁷ 1900-ban jelent meg a svéd tanítónő, Ellen Key (1849–1926) nagy sikerű műve, *A gyermek évszázada* (Barnetsårhundrade) címmel, és hasonlóan szenvedélyes vitákat kavart, mint a példakép, Friedrich Nietzsche kultúrákritikája néhány évtizeddel korábban. A könyv 1902-ben kiadott német fordítása (Das Jahrhundert des Kindes) révén vált világszerte ismertté. A mű nyomán a svéd pedagógusnő nevét, radikális nézeteit számos – ebben az időben szárnyat bontó – pedagógiai törekvés tűzte zászlajára. A szerző forradalmi elképzeléseit a könyv ajánlása is érzékelteti, amely így szól: „Mindazoknak a szülőknek ajánlom, akik remélik, hogy az új évszázadban megalkotják az új embert” (idézi Pukánszky–Németh 1998).

⁸ Hegedűs András idézett művében utal Móra Ferenc *A baba* című írására (Hegedűs 1976, 354).

van meg a nagy összetestvéresülés, de senki se gondoskodik, hogy a városi kultúra folyamából állandóan, el nem apadóan, tiszta erek csörögjenek ki a pusztára, a szomjú lelkek százezrei számára”.⁹

A középiskolák belső világáról is erősen fogalmaz. Ahogy azt Hegedűs is megjegyzi, az „ott eltöltött évek a legsötétebb középkorak felelnek meg”; élettelenes, tudománytalan, haladásellenes, egyszóval avított nézetek fészkeként tartotta. Móra Ferenc a gimnáziumi oktatás tananyagát sem kímélte; tudománytalan, a haladásellenesnek minősítette. Hegedűs úgy fogalmaz az íróval kapcsolatban, mint aki az emberformálást a pedagógus személyiségében és a tankönyvben látta. Móra kritikai gondolkodásában a tankönyvek alapvető hibájaként azt rója fel, hogy nincs bennük objektív tudományosság, így csupán tényközlők, bonyolultak, tudálékosak, nem természetesek, penészes a tannyelvük, érthetetlen, nem világos a tanulók számára. Haraggal támadt a tankönyvek szerzőire: „még akkor is enyhén lakolna, ha megetetnék vele a saját könyvét, mégpedig annak bőrébe kötve, aki approbálta” (Hegedűs 1976, 379). Az író mély elkeseredésében azt mondta, hogy a tankönyvek csak arra alkalmasak, hogy egész életre elvegyék a kedvet az olvasástól és a könyvektől.

Móra Ferenc élete végéhez közel tankönyveket írt, melyek az *Egyetlen könyv* címet viselték és így kerültek elő mint az író kéziratjai, tervezetei, koncepciói. Hegedűs elemzéséből úgy tudható, hogy Móra nevezett könyve világosan érzékelteti az író műveltségismertését; életre, valóságglátásra, hazaszeretetre nevelt. Az *Egyetlen könyv* hasábjain visszaköszön a pszichológus, pedagógus, író Móra, mely írásmű klasszikus értékű ifjúsági antológia is egyben.

Gárdonyihoz és Mórához hasonlóan **Kaffka Margit (1880–1918)** is bírálta a korszak klerikális nevelését, kiemelten foglalkozott a játék sokoldalúságával. Az írónőt állandóan foglalkoztatták a XX. század társadalmi kérdései és Hegedűs szerint Kaffkának szembe kellett néznie „a félféudális magyar társadalom gazdasági, társadalmi és kulturális romlásának egyik legfőbb okozójával, a klérus hatalmával is” (Hegedűs 1958, 545–547).

Kaffka minden regényében, elbeszélésében saját élete valamelyik sorsfordító szakaszának valóságos gondoljaival, átélt élményeivel nézett szembe. Saját sorsának emlékezetes és felejthetetlen szereplőit keltette életre. Így született meg a *Levelek a zárdából*, a *Soror Annuncia*, a *Kisasszony*, a *Csonka regény* és a *Hangyaboly* is. Ezekben az írásaiban a megélt zárdai tapasztalatait összegzi. Egy másik regényében – a *Mária éveiben* – is az általa megélt tapasztalatokból merítve rögzíti ifjúsága élményeit. Az említett művek témáiban, az általa felfedezett világ ábrázolásában Kaffka megmutatja a részben az egészet. „Kaffka Margit is feltételezhetően az önmagán túlmutató modellt kereste és vizsgálta a kerítéssel körülfalozott kolostori kisvilágban” (Földes 1987, 64).

Az egyházi nevelés, a zárdai élet ismerete egész életére kihatott és szinte antiklerikálissá tette. Erről az élményéről írt Hegedűs is, az 1958-ban megjelenő Köznevelés című szaklap hasábjain. Az írónő dokumentumjellegű írásaival kapcsolatban

⁹ Móra bíráló írásainak állandóan visszatérő gondolatai ezek: „Parasztképzés”. Délmagyarország, 1927. június 21., „Kultúrfejlődés”. Magyar Hírlap. 1927. június 26., „Tanügyi miértek”. Délmagyarország, 1928. szeptember 16. „Személyes kérdések”. Magyar Hírlap. 1928. december 16., „Tudománynépszerűsítés”. Délmagyarország, 1930. május 25.

hosszan ír, jellemzésében úgy véli, hogy Kaffka Margit a művészi ábrázolás hitelével komoly pszichológiai problémákat is felvet műveiben.

Az írónőt több szál is fűzte korának iskoláihoz. A Szatmár Megyei Nőegylet Nő-ípariskolájában, a nagykárolyi polgári iskolában, majd a Szatmári Irgalmas Nővérek zárdájában nevelkedett. 1898-ban a zárdában tanítónői oklevelet is szerzett, és a miskolci Irgalmas Nővérek zárdájában egy éven át ingyen tanított. Budapesten az Erzsébet Nőiskolában (1899–1902) polgári iskolai tanári diplomát kapott, majd a miskolci polgári leányiskola tanára lett. Pedagógussá vált, több iskolában is tanított. Az iskolákhoz fűződő viszonya két regényében, egy kisregényében, több novellájában nem csupán háttér, hanem eleven része írói világának. A zárda nevelése nem adott lehetőséget a széles körű érdeklődésre – ahogy Hegedűs is fogalmaz –, mert egyirányú a nevelés, merev és korlátok közé szorított, elsorvasztja a tehetséget. Ismeretes, hogy a *Levelek a zárdából* már 1905-ben megjelent a Figyelőben. Azonban, ha a „zárdai nevelés elleni nagyméretű vádiratot” (Radnóti) olvassuk, akkor a leveleket a *Hangyaboly* egyfajta előfutáraként értelmezhetjük. „Olyan dolgokat rajzol, amelyekhez valamikor lelkileg is köze volt, de nagyon messze elszakadt tőlük, nagyon is magasra fölélük került, s úgy néz rájuk, mintha valami tőle egészen idegen világot nézne” (Schöpflin 1967, 306).

A mű jellegzetessége abban áll, hogy a zárdát úgy mutatja be, hogy felismerhetővé válik Kaffka társadalmának egésze, mint amikor egy részhalmoz jellemzői alapján extrapolálunk az azt tartalmazó alaphalmaz sajátosságaira (Jaskóné 2015, 91–98).

Az elfojtott, kellemetlen tudattartalmak több mint egy évtizeden keresztül szunynyadtak a traumatizálódott író lelkében, mire az átélt tapasztalatok nyomásának engedve elfogultság nélkül utat törtek maguknak. Egyetérthetünk Hegedűs András véleményével, mely kimondja, hogy ezek az elbeszélések a racionálisan gondolkodó Kaffka Margit szellemiségét tükrözik. Mit vár el az egyéntől a zárdai világ és hogyan gondolkodik a független polgár, ha az élet valós igényei kerülnek górcső alá? A zárdai élet furcsa légkörével nem csak a *Hangyaboly* olvasásakor találkozunk.¹⁰ A *Soror Annuncia* soraiban olvashatjuk, hogy az írónő a legszebb emberi érzések egyikét a szerelmnek beteges, torz, groteszk megjelenését miként ábrázolja: „mert az itt divat, hogy a növendékek szerelmesek a sororokba vagy a novicokba – de csak a nagy növendékek. Itt azt úgy mondják: »ideáliskodik bele«. Fáber Lujza is ideáliskodik soror Serafikába, pedig az nem is szép, de ő mindegyre a folyosóra szökik, ha arra jön Serafika soror. Mikor visszajön a nappaliba, akkor mindig nagyon piros Fáber Lujza, és a többiek suttnognak, meg nevetnek” (Kaffka 1961, 63).

Ugyanerről ír később Földes Anna is: „tabudöntő merészséggel” kezeli Kaffka a leszbikus szerelem problematikáját. „Rám nézett Annuncia nővér... Nem tudom, azóta én csak férfiszemben láttam azt a nagy, megrémült szomorúságot, egyszer, mikor kettészakadt egy régi álmom, és valaki öt percre el tudta hitetni magával, hogy értékeset, igazit veszít, amikor egy asszonyt veszít...” „Mikor a búcsúszó elhangzott, még mindig fogta a kezem a soros. Aztán átölelt, gyors, rebbenő asszonyi mozdulattal, és megcsókolta a szájával a szájam. Soha nem csókolt meg senki az óta sem, forrón, lélekvesztetten, igazian” (Kaffka 1961, 189). Földes Anna az eltorzult

¹⁰ Bodnár György jellemzésében beteges, aberrált légkörről ír, de Fülöp László is hasonlóan fogalmaz: „a levegőben van a kóros fülledtség, a pszichikai s a szexuális aberráció, az itteni életforma szükségsezerű kísérőjeként s elmaradhatatlan tartozékeként” (Fülöp 1987, 197).

nemiség megnyilvánulásaként értelmezi az e művekben szereplő homoerotikus vonzalmak kifejeződését. „Egyenlőtlen érzelmi pozícióba került szeretők és szereettek párharca, a kiszolgáltatottság pszichológiai gyötrelme” (Földes 1987, 234). Szenvedélyként definiálja és a kiszolgáltatottság pszichológiai gyötrelmeként szól róla. Ebben a fülledt és beteges légkörben valóban szenvedéllé válik bármi, ami uralhatja az ott benn élők mindennapjait. Följük kerekedik, parancsol és legyőzi a személyiséget. Értelmezhetjük ezt egyfajta szerepkísérletezésnek is, hiszen a növendékek egy része az én-azonosság kialakulásának korszakában van, és a serdülőkorba lépve a rajongás éppúgy irányulhatott a saját neme valamelyik képviselőjére, mint a másik nemére. Persze nehéz erről ennyi idő távlatából így vélekedni, hiszen a pszichológia fejlődése magával hozta a serdülőkor válságainak részletes magyarázatát.

Kaffka Margit 1902. május 21-én az Erzsébet Nőiskolában megkapja nyelv- és történelem szakos felsőbb nép- és polgári iskolai tanítónői (tanárnői) oklevelét. Akkoriban a tanítói pálya megbecsülését, tekintélyét többen – az oktatáspolitikai jeles képviselői is – abban látták, ha nagyobb fizetésben részesítik a tanítókat. Kaffka Margit is lázad a megélhetését biztosító „szörnyű cséplőgép foglalkozás” ellen. Sokan tollat ragadva mondták el véleményüket a tanári gyakorlatról.¹¹ Kaffka Margit is ezt tette. Pedagógiai affinitásáról, hitéről álneven és névtelenül közölt írásaiban szól. Szigorúan bírálja az iskolákat és az iskolarendszert, ugyanakkor védi is. Hiszen a pedagógus referenciacsoportjában élő tanult emberek – nemegyszer jogászok – elszakadva a gyakorlattól, fellegekben járó elképzelésekkel szídták az iskolarendszert. „Az iskola tradíciókon épült olyanná, amilyen, és sok száz jeles férfi és asszony küszködött, próbálgatott, törte a fejét és ujjongott a friss eredményen, ha valamit kitalált vagy tökéletesített” (Kaffka 1972, 265).

Kaffka figyelemmel kísérte a szaklapok hasábjait, felveti, hogyan kellene, lehetne a nyelvtani szabályokat úgy megtanítani, hogy a gyerek élvezze is a tanulást (Rolla 1980, 131). Merészen szembeszáll az új pedagógiai elvekkel, mert tudta, hogy változtatni kell. Kaffka Margit később már anyaként is kifejti gondolatait a játékkal kapcsolatosan. Fontosnak tartja ő is, hogy a „lényéhez kicsinyített álomélet tárgyai” és ne tollak vagy a könyvek legyenek a meglepetés eszközei. Mert szerinte a jó játék megmozgatja a képzeletet és épít a gyermeki tapasztalatra. A *Jézuskavárás* című írásából megismerhetjük játékelméletének lényegét. „A gyermek, ha egészséges, sohasem szemlélődő, hanem cselekvő, ható, drámai hajlandóságú. A játékosztön alapja az utánzás és képzelet.

¹¹ Az oktatásüggyel foglalkozó egyesületek – Állami Tanítók Országos Egyesülete, Tanítóképző Intézetek Országos Egyesülete, Népművelők Országos Egyesülete – egyetértettek abban, hogy mintaszerű népoktatás csak abban az esetben valósítható meg, ha az állam „a maga erkölcsi és anyagi erejével” ehhez megfelelő feltételeket teremt. Javaslatot tettek a tanítói fizetések, valamint az igazgatók tiszteletdíjának emelésére és egyéb pótlékok bevezetésére. Hangot adtak egyéb szakmai elképzelések megfogalmazásának is: „az általános lélektan kísérleti alapon taníttassék s főleg hogy a gyermek-pszichológia helyét találjon a tanítóképző-intézeti oktatásban” (Pethes 1901). De leginkább az egyesületi élet fejlesztésének kérdése kapott nagy hangsúlyt ezekben az években. Arra keresték a választ, hogy miért is nem lendül föl a tanítóegyesületi élet. Láng Mihály így nyilatkozik: „azért nincsen egészséges tanítói közszellem, nincsen önzetlen tanítói-testvéri szeretet” (Láng 1901). A képzést is okolja, mivel a képzők felvettek „boldog-öndogtalant”, valamint szól a tanítók nyomoráról, szegénységéről. Általános érvényű szerinte, hogy nincs hivatásszeretet, más a korszellem. „Az anyagiasság zsarnok hatalma alatt álló lélek nem nevelhet független, csak rabszolga nemzetet, nincsen egységes tanítóegyesületi élet, mert az anyagiasság lekötöi lelkünket, magasabb, tisztultabb gondolatoknak helyet nem ad.” (Láng 1901)

A gyermek a nagyok formájára cselekedni s fantáziája szerint átalakítani, változtatni, szétszedni és újra összerakni szeret. Szereti a dolgokra ráfogni, elhinni és elhíttetni róluk, hogy nem azok, amik. Hisz egész életünk játéka és szépsége nem több ennél” (Kafka 1972, 278). Már korábbi években is hangot adott ellenkező gondolatainak. A rövid életű szépirodalmi folyóirat, a Virágfakadás hasábjain publikál és mondja el véleményét a gyermeknevelésről, az iskolai oktatásról: „a másik hibánkat – a legnagyobbat – no, azt komolyan szégyellem. Abból a hibás meggyőződésből ered, hogy előbb nyelvtant kell tudnunk, hogy költészetet és irodalmat érthessünk. Hogy előbb harisnyát muszáj kötni, ha utóbb színes fonállal hímezni akarunk, hogy előbb ismerni kell az amerikai városok cifra neveit, hogy utóbb megérthessük a felhőket, a holdat és csillagokat” (Kafka 1972, 268). Hasonlóan Gárdonyihoz és Mórához, tanárként mesekönyvkészítéssel, tankönyvírással is foglalkozott. Három tankönyvnek a szerkesztői munkálataiban vesz részt: *Magyar Olvasókönyv*, *Magyar nyelvtan* és *Magyar költészet*.

Hegedűs András az írókról szerzett ismereteket neveléstörténeti tükrében szemlélte; kulcsfontosságú kérdéseket említ, azokhoz szól hozzá. Módszere igazodik azokhoz a pedagógiai problémákhoz, amelyeket az írók felmutattak.

Az általam kiválasztott három író pedagógiai szemléletében mutatkozó közös jegyek lejegyzésével kívántam ismertetni, hogy Hegedűs András az írókat intenciózusan a közös hangnem és szemlélet, a nép haladása érdekében tett építő gondolatok, tettek mentén kívánta bemutatni.

Irodalom

- Bárdos József (1924): *Gárdonyi és a katekizmus*. Eger: Gárdonyi Társaság.
- Eötvös József (1886): Szórosta. *Tanítóbarát*, 1. sz. 2. sz. 4. sz.
- Eötvös József (1976): *A népiskolai törvényjavaslatról. Beszéd. Eötvös József művei*. Budapest: Magyar Helikon.
- Földes Anna (1960): Adalékok Móra Ferenc szabadkőműves pályafutásához. *Irodalomtörténet* 1–4. sz.
- Fülöp László (1987): *Kafka Margit*. Budapest: Gondolat Kiadó.
- Gárdonyi Géza (1886): A néptanító és az úri osztály. *Tanítóbarát*, 4. sz.
- Hegedűs András (1958): Kafka Margit, a klerikális nevelés bírálója. *Köznevelés*, XIV. évf. 23–24. sz., 545–547.
- Hegedűs András (1962): *Gárdonyi a néptanító*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Hegedűs András (1976): *Magyar írók pedagógiai nézetei*. Budapest: Tankönyvkiadó.
- Jaskóné Gácsi Mária (2015): *A Kafka Margitot megihlető iskolák világa*. Sárospatak: Bibliotheca Comeniana.
- Kafka Margit (1972): *Az élet útján*. Budapest: Szépirodalmi Kiadó.
- Kelemen Ferenc (1929): *Gárdonyi nevelői személyisége Az én falum tükrében*. Makó.
- Kürti Mennyhért (1924): *Gárdonyi pedagógiája*, Eger: Gárdonyi Társaság.
- Láng Mihály (1901): Az egyesületi élet fejlesztése. *Néptanítók Lapja*, 25. szám.
- Móra Ferenc (1962): *Daru utcától a Móra Ferenc utcáig*. Budapest: Magvető Könyvkiadó.
- Pethes János (1901): Gyermekpsychologia a szülők és tanítónövendékek számára. *Néptanítók Lapja*, 14. szám.
- Pukánszky Béla – Németh András (1998): *Neveléstörténet*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Rolla Margit (1980): *A fiatal Kafka Margit*. Budapest: MTKA.

Mi lett volna, ha...? – Alternatív történelmi kalauz Doboztankönyv-fejezet

Baka L. Patrik

What if? – A Guide to Alternative History

Abstract

The packetbook chapter deals with one of the most prominent genres of speculative fiction – alternative history. It describes its interdisciplinary characteristics: its connection with physics, philosophy and history. It also focuses on its important property that even though it deals with an envisioned alternative past, it primarily depicts our own present with its challenges. The core of the chapter consists of Philip K. Dick's opus, *The Man in the High Castle*, which initiated the renaissance of British aliohistoricism. The work is relevant for teaching literature mainly because of its postmodern narrative, openness, fragmented nature, and intertextuality. The fact that it gives voice to the suppressed and the marginalized, and its playfully ironic relation to history also make it an interesting and motivating material. Thus the work functions as a lesson plan; it is an essential part of a continuously expanding literature packetbook, which discusses the genre of aliohistoricism and provides hermeneutical and drama-pedagogical exercises as well as tasks which aim at improving writing skills. The packetbook chapter is based on our paper *Mi lett volna, ha. Magyar földön Afrikában...* (*What would have happened, if. On Hungarian land in Africa...*), published in volume 2014/1 of the journal *Partitúra*.

Key words:

speculative fiction, packetbook chapter, educational reform, alternative history, rewriting the past, neuralgic points, many-worlds theory

Kulcsszavak:

spekulatív fikció, doboztankönyv-fejezet, oktatási reform, alternatív történelem, a múlt átírása, neuralgikus pontok, sokvilág-elmélet

A doboztankönyv mint irodalomoktatási reformkísérlet

A jelen dolgozat centrumát adó doboztankönyv-fejezet egy korábbi tanulmányunkban, az Iskolakultúra hasábjain megjelent *A szlovákiai magyar irodalomtanítás legújabb perspektívái* (Baka 2016) című munkában vázolt irodalomoktatási reformkonstrukcióba illeszkedik, oktatási segédanyagként. Az előzménydolgozat a Szlovákiában 2015 szeptemberétől hatályos revideált oktatási program apropóján íródott, s az általa kínált lehetőségek mentén gondolja újra az irodalomoktatás mi-kéntjét, elsősorban a populáris irodalom olvasásnépszerűsítő felhasználhatósága felől. Előbb a Kárpát-medence magyar nyelvű, irodalomoktatásra vonatkozó tanterveit ütközteti (ÁMP I, ÁMP II, ÁMP III; NAT; RMOP I, RMOP II, RMOP III, RMOP IV; ROP I, ROP II, ROP III, ROP IV), a kortárs irodalomtól a régebbi irodalmak felé haladó tanítási alternatívákat vázol, majd a kanonizált és kötelező olvasmányok listáját a diákok olvasói érdeklődésének tükrében teszi újragondolandóvá (Bernát 2002; Ábrahám 2006; Madics 2007; Bereck 2009; Gombos–Hevérné Kanyó–Kiss 2015;

Plonický 2016; Kiss 2015). Zárásképp a legújabb irodalomtudományi eredményekkel megtámogatott, értékes populáris irodalomról értekeznek, amelynek révén az irodalom újra a tanulók érdeklődésének fókuszába kerülhet (H. Nagy 2016; Hegedűs 2014; Deisler 2014; Keserű 2014). Ahogy Manxhuka Afrodita fogalmaz:

A populáris művek is képesek aluldeterminálni az értelmezéseket, teret nyitni többféle interpretációnak, aktív részvételt követelni a befogadótól, kitörni a konvencionális keretek közül, poétikai újszerűséget nyújtani és sajátos perspektívát nyitni a világra. [...] Összehasonlítva a magyar tanterveket más európai tantervekkel, ilyen maximalizmussal sehol sem találkozunk. Az egész posztmodern gondolkodásmód végtelenül távol áll attól a 19. századi elgondolástól, amely a magyarországi irodalomtanítást a mai napig meghatározza. Ezzel az irodalomszemlélettel elsősorban az a probléma, hogy nem veszi figyelembe a tanulók életkori sajátosságait. Ha a valódi cél a diákok olvasóvá nevelése, akkor mindenekelőtt élménnyé kell tenni számukra az irodalmat (Manxhuka 2016, 67–68).

Projektünk legfontosabb elemét s egyszersmind célját mindazonáltal a doboztankönyv-fejezetek jelentik. A terminust a dobozregény fogalma ihlette, melynek esetében az olvasó dönt afelől, hogy milyen sorrendben is halad végig a fejezeteken (Kisantal 2012, 204). Vagy még radikálisabban ragadva meg a dobozregény-ideát: olyan mű, melynek oldalai nincsenek összefűzve – tehát egy kvázi dobozban helyezendők el – és nincsenek ellátva oldalszámokkal sem; egyes-egyedül az olvasó dönti el, milyen sorrendben olvassa őket, s így minden lehetséges elrendezés egy teljesen új regényt hoz létre. A variációk száma természetesen véges – de rendkívül nagyszámú.¹

Egy-egy doboztankönyv-fejezet pedig a következőképp képzelendő el: mivel a kortárs irodalom kánonja – vagy kánonjai – az idő előrehaladtával (jellemzően) a recepció ítélete szerint dinamizálód(hat)nak, a legfrissebb, a diákokhoz is közel álló irodalomra és alkotásokra fókuszáló, egyenrangú tankönyvfejezetek egy fiktív dobozban helyezendők el, s az oktató és a diákok érdeklődése és választása, valamint a kritika megerősítő visszhangja szerint cserélgethetők, előterbe állíthatók vagy épp elhanyagolhatók. Mindez azt jelenti, hogy például ha a szlovákiai magyar revideált oktatási program révén biztosított lehetőségek szerint az oktató elkülönít tiz-tizenöt órát a spekulatív fikciós irodalomra, s rendelkezésre áll mondjuk hatvan doboztankönyv-fejezet, úgy a diákok bevonásával nemes egyszerűséggel kiválaszthatja – kiválaszthatják! –, hogy melyik tizenöt lesz az, amelyet az oktatás során felhasználnak. S ha a projekt nem szakadna meg, és a bővülés folyamatos volna, úgy feltételezhető, hogy mindig készülnének olyan fejezetek, amelyek a diákok számára aktuálisan leginkább érdekfeszítő művekre koncentrálnának. Mindez biztosíthatná a mindenkori készenlétet és korszerűséget, különösen, ha az egyes fejezetek idővel egy online fórumon válnának szabadon elérhetővé, akár vetíthető anyagokkal megtámogatva.

Az előzménytanulmány egyik legfontosabb mozzanata az a felhívás volt, amit a munka záró szakaszában fogalmaztunk meg:

Az egyetemi katedrák és kutatócsoportok nyílt szellemiségű tagjai tehát úgy tehetnek a legtöbbet a [populáris irodalom] helyzet[ének] megváltoztatásáért, hogy rövid (sic!),

¹ Csupán az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy a dobozregény innen nézve a sokvilág-elmélet egyik reprezentánsaként is említhető volna; a vonatkozás az alább következő oktatási segédanyagban részletesen is tárgyalva lesz.

lényegre törő és mégis széles körű információbázist integráló doboztankönyv-fejezeteket készítenek és tesznek közzé az erre alkalmas pedagógiai fórumokon és folyóiratokban, szemelvényekkel, feladatokkal illetve gyakorlatokkal ellátva, melyek modernizálhatják és dinamizálhatják irodalomoktatásunk állóvizét (Baka 2016, 110).

Innen nézve a dolgozat egy merőben új kutatási horizontot és projektet körvonalazott, melynek kiaknázásával a mindennapjaink változásaira legdinamikusabban reagálni képes populáris irodalom irodalomoktatási integrációja fokozott sikerrel mehetne végbe, talán nem is csak a szlovákiai magyar irodalomtanítás frontján.

Az egyes doboztankönyv-fejezetek az irodalomoktatás egy olyan dimenzióját is felvillanthatnák, amire a klasszikus, illetve nyelvvirtuóz szépirodalom elkötelezett hívei az alternatív kánonok háttérbe szorításával nem is gondolhattak. Itt elsősorban nem pusztán az egyes művekre ráfűzhető, oktatásdinamizáló, játékos feladatokra gondolunk – noha a „magolós irodalom”-tól való eltávolodásnak kétségkívül ez lehet az egyik legmarkánsabb útja –, hanem az opusok interdiszciplináris jellegére, arra, ami által tudományközi és tantárgyközi térben szituálják tárgyukat. Az egyes doboztankönyv-fejezeteknek erre a szerepkörre is oda kellene figyelniük, aminek köszönhetően az irodalom megszűnhetne az iskolai tantárgyháló valamelyik végpontjának lenni, helyette pedig annak egyik gócpontjává, ha nem rögtön középpontjává válhatna, amit az egyes regények zsánerjellege által eleve dinamizált különböző tudományterületek összekapcsolása teremthetne meg. Az irodalom révén így építhetnénk függőhidakat az egyes diszciplinák és az egymástól sokszor sajnos túlonúl függetlenül kezelt tantárgyak közé. Napjaink legfejlettebb oktatási rendszerének, a finn-modellnek tantárgyhatár-lebontó törekvései egyébként is efelé mutatnak, s ezt erősítik a befogadóközpontú, gyakorlatorientált nyugat-európai irodalomoktatási stratégiák is.² Hát mi miért ne tehetnénk meg a saját lépéseinket, épp az irodalomoktatás hidfóállása felől?

Az így körvonalazott keretbe illeszkedik tehát az itt következő doboztankönyv-fejezet, mely a spekulatív fikció egyik irányzatát, az alternatív történelmet helyezi boncaszatra, kitérve annak interdiszciplináris jellegzetességeire: kapcsolatára a fizikával, a filozófiával és a történettudománnyal, s azon tulajdonságára, melynek révén tárgyát tekintve bár egy vizionált, alternatív múltból érkezik, közben elsősorban mégis saját jelenünket és annak kihívásait tükrözi. A fejezet fókuszában az angolszász allohistorizmus reneszánszát elindító alkotás áll, Philip K. Dick *Az ember a Fellegvárban* (2003) című regénye, amely posztmodern narratívája, nyitottsága, fragmentáltsága, intertextualitása, az elnyomottak, illetve peremre szorítottak hangjának hallatására tett kísérletei s a történelemhez fűződő játékosan ironikus viszonya okán érdekessé és érdemessé válik/válhat az irodalomoktatás számára. Jelen szakasz ilyenformán óratervként, illetve egy új, folyamatosan bővülő irodalomtankönyv, azaz doboztankönyv szerves fejezeteként fogható fel, mely az allohistorizmus műfaját hermeneutikai, drámapedagógiai és íráskészség-fejlesztő gyakorlatokkal fűszerezve tárgyalja.

A doboztankönyv-fejezet alapjául szolgáló tanulmányunk, *Mi lett volna, ha Magyar földön Afrikában...* (Baka 2014, 101–127) címmel a Partitúra hasábjain jelent meg.

² A téma kapcsán hasonló felhangokkal értekezik tanulmányaiban a magyar nyelv- és irodalomoktatási rendszer kritikusai, s megújításának egyik fontos szószólója, Kerber Zoltán (2009) is.

MI LETT VOLNA, HA...? ALTERNATÍV TÖRTÉNELMI KALAUZ

*„Koppány, ha Istvánt legyzöd,
Nem pusztulnak a hsők,
Hatalmas nagy lesz itt a nép.*

*Rómától Görög-Bizáncig,
Rajnától Levédiáig,
Félik majd utódaid nevét.*

*Mohácsnál gyzni fogunk,
Dózsa lesz György királyunk,
Nagyhatalom századokon át.*

*Rákóczi világot hódít,
Kossuth-tal valóra válik
A Duna-menti Köztársaság.”*

„Mi lett volna, ha...?” Egy olyan kérdés, amely mindannyiunk mindennapjaiban ott bujkál, a legjelentéktelenebb alternatívától kezdve a sorsfordítóig. Hisz ha tegnap este feloltottam volna a lámpát, nem estem volna el; ha beszereltem volna a riasztót, talán nem sikerül kirabolniuk; hogyha egy perccel később indultam volna útnak, nem karamboloztam volna, és nem halt volna meg senki... **de, ha mondjuk Paulus tábornok** nem fogadta volna meg a Führer parancsát, és **Sztálingrádnál kitört volna az oroszok gyűrijéből, úgy könnyen lehet, hogy ez a fejezet most németül íródna...** ha íródna egyáltalán.

Az alternatív történelem műfajának ugyancsak a „Mi lett volna, ha?” az alapkérdése. Olyan történetek ezek, amelyek azzal a lehetőséggel játszanak el, hogy miként alakult volna a világunk múltja, ha valamelyik történelmi esemény teljesen másként alakul, mint ahogy azt mi ismerjük. Hiszen gondolatok csak a mai napotokra, fogadjunk, hogy akármennyi olyan hétköznapi eseményt fel tudnátok sorolni, ami ha rosszul sül el, az tönk-

1. Felismeritek, honnan származik a fenti idézet?
2. Mit tudtok az emlegetett eseményekről? A történelem szerint hogyan alakultak?
3. A beszélő milyen feltételhez köti ezeket a magyar sikereket? Réális felvetés lehet ez?

rethette volna az egész napotokat... valahogy úgy, ahogy azt az iménti bekezdésben én is felsorakoztattam. A történelemmel is ugyanez a helyzet, és éppen ezt használják ki az alternatív történelmi regények szerzői. **Kiválasztanak egy-egy jelentős történelmi eseményt, és azt képzelik el, hogy hogyan változott volna meg a világ, ha az a bizonyos dolog másként alakul.**

Az egészben mégis az a legdöbbenetesebb, hogy **az elméleti fizika mindent lehetővé is teszi!** Lássuk, miként!

A sokvilág-elméletet Hugh Everett, amerikai fizikus tette közzé 1956-ban.

Az elmélet szerint a párhuzamos világok itt lüktetnek a szomszédságunkban, a Gribbin által emlegetett könyv lapjaihoz hasonlóan, és mindazon események, amelyeknek több lehetséges kimenetele van – tehát az összes esemény – ezek

A SOKVILÁG-ELMÉLET:

Egy multiverzumban – ami számos, párhuzamosan létező, egymástól független univerzumból áll (melyek egyike a mi univerzumunk) – együtt jelenik meg a kvantum-mechanika által megengedett összes lehetőség.

(Hugh Everett III.)

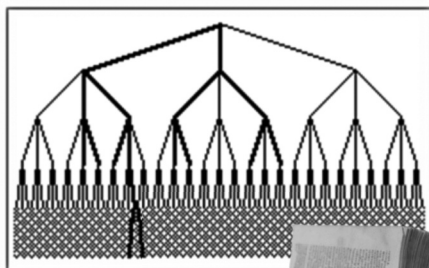
Olyan mint egy könyv...

„A valóságnak nagyon sok, különböző változata létezik, amelyek valahogy »egymás szomszédságában« fekszenek, mint egy könyv lapjai”

(John Gribbin)

valamelyikében meg is valósulnak! Gribbin hasonlatát továbbgondolva: amíg két egymás mellé került „lapon” a különbséget egyetlen égő és kihunytt gyertya jelentheti, addig a kötet első és utolsó oldala közt már lehet egy robbanó napnyi... csillagnyi különbség is.

Mint azt a jobb oldali, jócskán leegyszerűsített ábra is mutatja, **a minden napjaink minden egyes másodpercében ott húzódó alternatívákkal újabb és újabb párhuzamos világok alakulnak ki**, egy lényegében végtelen számú párhuzamos univerzumból álló multiverzumot hozva létre. **A sokvilág-elmélet alap-tétele ugyanis az, hogy valahányszor a világegyetem egy kvantummechanikai döntéshelyzetbe, úgynevezett divergáló, vagy neuralgikus ponthoz jut, mindannyiszor megduplázódik.**

Látható tehát, hogy **amikor valaki a „Mi lett volna, ha?” kérdésen töpreng**, vagy arról ír regényt, nem egyszerűen csak spekulál, hogy **a lehetőségek számbavételével jobban megértse a múltat vagy a jelent**, hanem a kvantumfizika eredményein is töpreng. A sokvilág-elmélet és a multiverzum-teóriák így képezik részét a mindennapjainknak. **És így jelennek meg az irodalmi művekben is, alternatív történelmi regények formájában.** A műfaj már közel sem jár gyerekcipőben, s **a szerzők sokasága megannyi jelentős történelmi töréspontot választott már arra, hogy annak mentén egy egészen más világot teremtsen kötetének hasábjain.** Ám mielőtt még ezekre rátérnénk, tegyünk egy kitérőt a történettudomány felé.

Az alternatív történelem kutatását egy történészprofesszor, **Gavriel D. Rosenfeld** alapozta meg, ami azt jelenti, hogy a téma, a „Mi lett volna, ha?” kérdés a történettudomány számára is érdekes eredményekkel jár. Rosenfeld könyvében egyetlen neuralgikus pontra, a **második világháborúra** koncentrált – tehát arra kérdez rá, hogy **hogyan is alakult volna a történelem, ha a nácik győznek!** –, ami történészként is a szakterülete. Mint mondja, **az irányzat jelencentrikus: többet árul el rólunk, gondolkodásunkról, korunk gondolkodásáról és múltitéleté-**

I. Akinék mához a legközelebb esik a születésnapja, menjen ki a táblához, és írjon fel egy nagyon egyszerű mondatot valamiről, amit ma reggel, iskolába indulás előtt csinált. Valami olyasmit, mint: Három perccel később indultam el otthonról, mint szoktam. Vagy: Amikor a buszt várva szemerkélni kezdett, feltúrtam a táskámat az esernyő után. Esetleg: A müzlit rágyva jutott eszembe, hogy ma írunk magyarból.

II. Ha elkészült, a „majdnem-szülinapos” válasszon ki két osztálytársat, akik továbbírják a történetet, DE úgy, hogy annak két alternatív folytatását írják meg. Pl.: 1. Három perccel később indultam el otthonról, mint szoktam. El is késsem a buszt; közvefelenül az orrom előtt húzott el. Illetve: 2. Három perccel később indultam el otthonról, mint szoktam. Futnom kellett, hogy el ne késsem a buszt... jól meg is izzadtam közben.

III. Ha ki is elkészültek, mindketten két újabb szerencsést választanak, akik ugyancsak két irányba írják tovább a sztorit... és így tovább és így tovább. Ha nem rezelték be már az elején, és eljuttok az 5. vagy a 6. szintig, látni fogjátok, miről is beszélt Gribbin, amikor azt a könyvet emlegette. Minden nap, minden egyes pillanatban döntések előtt állunk... és meg is hozunk valamilyet. De abban a párhuzamos világban egy másik énünk lehet, egészen másként dönt...

4. Mit jelentenek a 'disztópia' és az 'utópia' szavak? Mi köztük a különbség?

5. Mit gondoltok, ha az örült Hitler győz, ezek közül melyikkel tudnánk jellemezni a világunkat?

6. Ismertek különböző 'disztópiákat' vagy 'utópiákat'? Nyugodtan lehet regény, film, sorozat, képregény, számítógépes játék

letkezési idejének történelem- és jelenfelfogása? III. Disztópiát vagy utópiát vizionálnak-e? – a magyar alternatív történelmi vizsgálódásba is eredményesen ültethetők át.

És hogy mik voltak az első alternatív történelmi művek? Nos, azt mondhatjuk, a „Mi lett volna, ha?” kérdése mindig is

Rosenfeld összevetette az összes amerikai alternatív történelmi regényt, és megtudta, hogy a szerzők melyik három történelmi esemény másként alakulását írják meg a leggyakrabban. Tippetek és érveljétek, melyek lehetnek azok az USA-ban?

ről még annál is, mint amilyen meggyőzően fel képes építeni egy alternatív világot. Rosenfeld megközelítései – I. Melyik neuralgikus pontot választják az egyes nemzetek szerzői? II. Hogyan hat választásukra művük ke-

És mi lehet a helyzet magyar vonatkozásban? Ha ti írók lennétek, hogy választanátok?

Melyik a három sorsfordító magyar történelmi esemény?

ott motoszkált az emberek fejében, hiszen már a történettudomány atyját, Hérodotoszt is foglalkoztatta. Ő azon gondolkodott el, hogy a maratoni görög győzelem elmaradásával akár a teljes ókori Görögthon is elbukhatott volna, Titus Livius pedig Nagy Sándor hódításai-

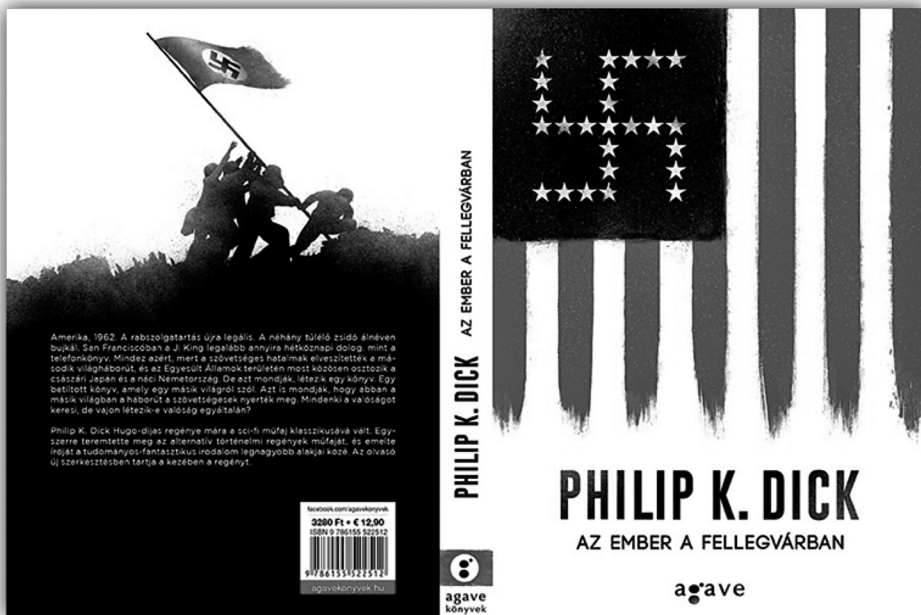
nak irányát változtatta meg, szerinte viszont Alexandrosz csapatai biztosan elbuktak volna a rómaiakkal vívott harcban. **Louis Geoffroy**, Napóleon elkötelezett híveként császára bukásának kontra-történetét írta meg, és egy olyan Európát képzelt el, amely Bonaparte francia császári jogara alatt egyesült volna. De most inkább nézzük meg, milyen alternatív történelmet teremtett a

7. Melyik olimpiai versenyt kötődik a maratoni csatához, és hogyan?
8. Ha Nagy Sándor rátámad Rómára, milyen rangú vezetőt talált volna a város élén? Konzult? Királyt? Esetleg Császárt? Indokoljátok is meg a választ!
9. Nektek hogy tűnik, hogyan viszonyulnak az egyes gondolkodók saját népük történelmének nagy alakjaihoz? Miért?

„És ez a könyv milyen másik jelenben játszódik?
– kérdezte Childan, kezében még mindig a Nehezen vonszolja magát a sáskát szorongatva.
Betty válaszolt rövid szünet után:
– Amelyikben Japán és Németország vesztik el a háborút.
Mindhárman némán ültek.” (94.)

műfaj leghíresebb szerzője!
Saját jelenünk felől nézve ez az idézet pusztán ténymegállapítás. **Philip K. Dick** *Az ember a Fellegvárban* című regényében ez azonban korántsem ilyen egyszerű. A felmerült „miért?”-re a kötet hátlapja így fogalmazza meg a választ:

Az emlegetett kötet a *Nehezen vonszolja magát a sáská*, és amint az a hátlapszövegből és az idézetből már számotokra is biztosan egyértelmű: **Dick nemcsak egy**

„egyszerű” alternatív világot alkotott, de azon belül még annak egy párhuzamos univerzumát is létrehozta, ugyancsak egy alternatív történelmi regény formájában. Ehhez még egy pár dolog:

„A könyv és én – mondta Hawthorne –, már régen kettéosztottuk a szerepeket. Ha megkérdezném, miért írta a Sáskát, a saját részemről mondanék le. Hiszen a kérdésben az rejlik, hogy én semmit nem tettem a gépelésen kívül. És ez nem igaz, nem is illene...” (214.)

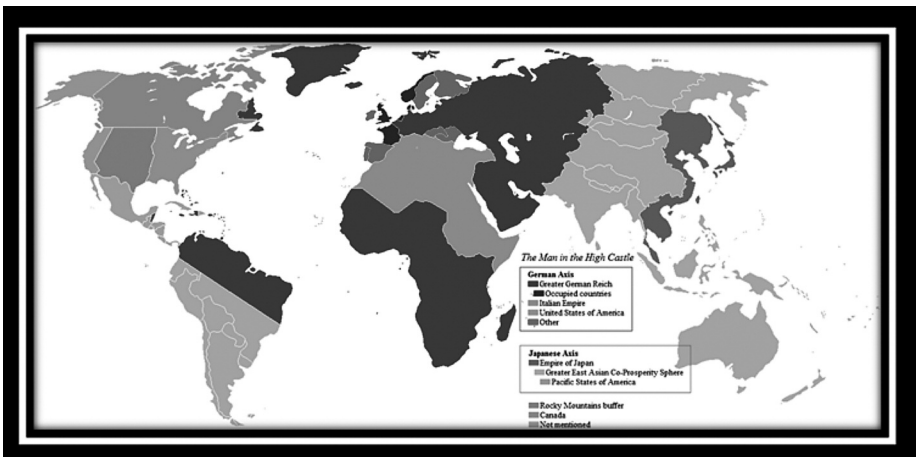
I. A regény során világos lesz, hogy **a Nehezen vonsozolja magát a sáskának voltaképpen két szerzője van. Az egyik maga az író, a másik pedig a keleti jóskönyv, a Ji King.** Dick világában nagyon sokan hisznek a *Ji King* erejében,

s így abban is, hogy ha valami nehéz döntés elé kerülnek, és akkor találmokra nyitják azt, a jóskönyv tanácsot ad, a feltároló oldalain olvasható versek formájában. **A regénybeli író** ugyanezzel a módszerrel él, és **a Ji King „tanácsai” szerint írja meg a Nehezen vonsozolja magát a sáskát.** Mindebből úgy tűnhet, hogy a regény sokkal inkább a jóskönyv, mintsem a hús-vér író szerzeménye. Észre kell azonban venni, hogy korántsem mindegy, mit és hogyan kérdezzük meg: Számunkra meglehetősen ez pusztán érdekesség, de ott, ahol emberek milliói élnek a *Ji King* jóslatai szerint, egy *általa írt* regény még inkább kultikus értékű lesz.

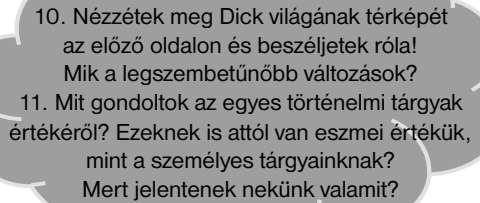
II. A könyv több amerikai szereplője az USA fénykorából származó kacatok hamisításával foglalkozik, ezekre ugyanis óriási a japán kereslet. A lényeg az, hogy az ugyanolyan típusú öngyújtók mindegyikére azt hazudják, hogy az volt „Roosevelt öngyújtója...” S mivel ennek ellenkezője nem lesz bizonyítható, „valósággá válik!” Ez a jelenség is arra utal, hogy a párhuzamos világok egyforma értékűek. És nem is csak egymás között, de a mi világunkkal is!

III. **Az alternatív világ ugyancsak alternatív univerzuma továbbá nem egyezik meg egy az egyben a mi világunkkal, ilyenformán nem is a mi univerzumunk pontos vetületét, hanem –** gondolatok csak John Gribbin hasonlatára a könyv lapjaival – **egy, a miénkhez közelebbi szomszédságban lévő világét adja.**

IV. **Dick műve így teremt meg egy oda-vissza játékot: hogy vajon melyik világ is a valóságos – már ha létezik ilyen –, a miénk, vagy netán Az ember a Fellegvárbané,** hisz ha a kötet hőseinek a Sáska elgondolkodtató alternatíva lehet, úgy nekünk Dick műve miért ne volna az?

Mindezen felül szükséges megjegyezni, hogy *Az ember a Fellegvárban* 1962-es megjelenésével az allohistorikus regények mindmáig tartó fénykora jött el. Azóta egyre csak szaporodnak, **a második világgés – mint neuralgikus pont – pedig a legközkedveltebb alternatív történelmi regényalap lett...** Dick regényéből egyébként a HBO készített impozáns sorozatot. Lessetek utána, ha felkeltette az érdeklődésedet...

-
10. Nézzétek meg Dick világának térképét az előző oldalon és beszéljétek róla! Mik a legszembeütőbb változások?
  11. Mit gondoltok az egyes történelmi tárgyak értékéről? Ezeknek is attól van eszmei értékük, mint a személyes tárgyainknak? Mert jelentenek nekünk valamit?

ÚTMUTATÓ A FEJEZETHEZ

1. Kérdés: *Az idézet az István, a király című magyar rockoperából származik.* Torda, a sámán éneklő, Koppányhoz beszélve. A rockopera az első magyar király királlyá válásának, illetve a kereszténység és az ősi magyar pogányság küzdelmének történetét viszi színre. Nemrégiben Alföldi Róbert dolgozta fel újra.

2. Kérdés: *Az események egyike sem úgy alakult, ahogy a sámán, Torda éneklő, hiszen a mohácsi csata a magyar nemzet egyik gyásznapja, ahol totális vereséget mértek ránk a törökök. Dózsa (György), aki egy parasztlázadás vezetője volt, soha nem lett király: felkelését leverték, őt pedig egy izzó trónon süttötték meg. Rákóczi Ferenc kuruc (magyarok) a Magyar Királyságon belül sem tudták átvenni a vezetést; a Habsburgok labancai (osztrákok) leverték a felkelést, Rákóczi pedig száműzetésbe vonult. Kossuth Lajos 1848–49-es szabadságharca pedig ugyancsak gyászos véget ért: s az úgynevezett „Dunai Szövetség” tervezete bár létezett, Kossuth-ék azt csak a levert forradalom tanulságaiból okulva, 1862-ben vetették papírra.*

3. Kérdés: *Torda egyedüli feltétele az, hogy Koppány győzze le Istvánt.* Az az elképzelés, hogy mindezzel egy teljesen más, pozitív magyar jövő vette volna kezdetét, **problémás**, hiszen a történészek tetemes része szerint a pogány magyarok csak úgy maradhattak meg Európában, ha alkalmazkodnak: keresztény királyságot alapítanak, Koppány neve azonban a pogánysággal szövődött össze.

4. Kérdés: *A disztópia sötét jövőképet jelöl, egy olyan világot, amelyhez valami szörnyűség vezet el. Például az atomháború, ami szinte minden életet kiirtana a Földről, és betegségekkel, pusztulással teli jövőt jelentene. Disztópia azonban egy teljes elnyomáson alapuló társadalom is. Ezzel szemben az utópia az ideális, boldog, tökéletes jövőt jelöli.*

5. Kérdés: *A totális disztópiával: Hitler a fajelmélete szerint a zsidók után minden „nem tiszta vérű” népet kiirtott volna... szóval, a szőke németeken kívül jórészt mindenkit. Ezen felül teljes elnyomás, diktatúra következett volna be, és az a szó, hogy szabadság, lehet, tökéletesen ismeretlen volna a számunkra.*

6. Kérdés: *Nagyon közkedvelt Dimitrij Glukhovszkij *Metro 2033* univerzuma, az irodalomórákról pedig George Orwell *Állatfarm*, vagy *1984* című szövegei is szóba jöhetnek. PC-játékként a *Stalker* említhetnének.*

7. Kérdés: A maratoni futás, ami több, mint 42 km-es táv. A legenda szerint a maratoni győzelmet hírül vivő Pheidippidész ekkora távot futott le, amíg eljutott Athénba, ahol aztán végkimerülésben kilehelte lelkét.

8. Kérdés: Konzult, hisz Róma ekkor köztársaság volt. Ez az államforma i.e. 509 és i.e. 29 között állt fenn.

9. Kérdés: Inkább pozitívan, az itt felsoroltak teljesen, hisz mindig saját népük nagyobb dicsőségéről írnak.

10. Kérdés: A világ nagy részén a Német Birodalom (vörös) és a Japán Császárság (zöld) osztoznak. Érdekeség a barna terület a Földközi-tenger helyén. Ezt „odaát” a náciak lecsapolták, hogy még több legyen a szárazföldjük: ez erőfitogtatás, de szántóföld-nyerés is a megnövekedett lakosság száma miatt.

Irodalom

Ábrahám Mónika (2006): 12–14 éves gyerekek olvasási, könyv- és könyvtárhasználati szokásai. *Új pedagógiai szemle*, 1. sz., 3–23.

ÁMP I. = Állami Művelődési Program I. Online: http://www.statpedu.sk/sites/default/files/dokumenty/statny-vzdelavaci-program/madarsky_jazyk_literatura_iscsed1.pdf (Letöltés: 2017. június 17.)

ÁMP II. = Állami Művelődési Program II. Online: http://www.statpedu.sk/sites/default/files/dokumenty/statny-vzdelavaci-program/madarsky_jazyk_literatura_iscsed2.pdf (Letöltés: 2017. június 17.)

ÁMP III. = Állami Művelődési Program III. Online: http://www.statpedu.sk/sites/default/files/dokumenty/statny-vzdelavaci-program/madarsky_jazyk_literatura_iscsed3a_titul.pdf (Letöltés: 2017. június 17.)

Baka L. Patrik (2014): Mi lett volna, ha. Magyar földön Afrikában... *Partitúra*, 1. sz., 101–127.

Baka L. Patrik (2016): A szlovákiai magyar irodalomtanítás legújabb perspektívái. *Iskolakultúra*, 6. sz., 103–114.

Bereck Zsuzsanna (2009): *Felmérés a 16–19 éves fiatalok szabadidős, olvasási és könyvtárhasználati szokásairól*. Fórum Kisebbségkutató Intézet, 2009. Online: <http://foruminst.sk/press/felmeres-a-1619-eves-fiatalok-szabadidos-olvasasi-es-konyvtarhasznalati-szokasairol/> (Letöltés: 2017. június 17.)

Bernát Anikó (2002): *Könyvvásárlási és könyvolvasási szokások a mai magyar társadalomban*. MKKE–TÁRKI Rt. Online: <http://www.tarki.hu/adatbank-h/kutjel/pdf/a186.pdf> (Letöltés: 2017. június 17.)

Deisler Szilvia (2014): *Meteorológia az irodalomórán*. In Erdélyi Margit (szerk.): *Az irodalomoktatás új kihívásai*. Budapest: Gondolat Kiadó, 78–101.

Dick, Philip K. (2003): *Az ember a Fellegvárban*. Ford. Gerevich T. András, Budapest: Agave Könyvek.

Everett, Hugh III. (1956): *The Many-Worlds Interpretation of Quantum Mechanics – The Theory of the Universal Wave Function*. Online: <http://www.pbs.org/wgbh/nova/many-worlds/pdf/dissertation.pdf> (Letöltés: 2017. június 17.)

Gombos Péter – Hevérné Kanyó Andrea – Kiss Gábor (2015): A netgeneráció olvasási attitűdje. 14–18 évesek véleménye könyvekről, olvasásról, irodalomról – egy felmérés tanulmányai. *Új Pedagógiai Szemle*, 1–2. sz., 52–66.

Gribbin, John (2010): *A multiverzum nyomában*. Ford. Both Előd, Budapest: Akkord Kiadó.

Gyuris Norbert (2005): Sci-fi, posztmodern, steampunk? *Prae*, 3. sz., 27–44.

- Gyuris Norbert (2007): *Metafikció, történelem és identitás a steampunk regényben. Alasdair Gray: Poor Things*. In H. Nagy Péter (szerk.): *Idegen univerzumok. Tanulmányok a fantasztikus irodalomról, a science fictionról és a cyberpunkról*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum (Parazita könyvek 1), 207–245.
- H. Nagy Péter (2009): *Imaginárium IX. SF: A képzelet mesterei. Opus, 2. sz., 23–32.*
- H. Nagy Péter (2011): *A képzelet nagymesterei – Dicktól Robinsonig*. In Keserű József – H. Nagy Péter (szerk.): *Kontrafaktumok*. Komárom: Selye János Egyetem.
- H. Nagy Péter (2012): *A sokvilág-elmélet filmes alkalmazásai. Opus, 6. sz., 48–57.*
- H. Nagy Péter (2016): *Mire jó a popkultúra, avagy hogyan oktatható a tudományos gondolkodás bölcsészeknek?* In Uő: *Alternatívák: A popkultúra kapcsolatrendszerei*. Budapest: PRAE.HU, 13–54.
- Hegedűs Norbert (2014): *A populáris irodalom tanításának lehetőségei a közoktatásban*. In Erdélyi Margit (szerk.): *Az irodalomoktatás új kihívásai*. Budapest: Gondolat Kiadó, 55–77.
- Hegedűs Orsolya (2011a): *Spekulatív fikció – Alternatív történelem*. In Keserű József – H. Nagy Péter (szerk.): *Kontrafaktumok*. Komárom: Selye János Egyetem, 11–30.
- Hegedűs Orsolya (2011b): *Az alternatív történelem mint fantasy. Opus, 2. sz., 76–91.*
- Hegedűs Orsolya (2012): *A mágia szövedéke. Bevezetés a magyar fantasy olvasásába I.* Dunaszerdahely: Lilium Aurum (Parazita könyvek 8).
- Kerber Zoltán (2009): *A magyar nyelv és irodalom tantárgy problémái az ezredfordulón*. Oktatókutatató és Fejlesztő Intézet – OFI. Online: <http://ofi.hu/tudastar/tantargyak-helyezete/magyar-nyelv-irodalom> (Letöltés: 2017. június 17.)
- Keserű József (2014): *Hogyan olvassunk rémtörténeteket?* In Erdélyi Margit (szerk.): *Az irodalomoktatás új kihívásai*. Budapest: Gondolat Kiadó, 102–122.
- Kisantal Tamás (2012): *TörtéNet – elmélet. Gondolatok a történelem nem narrativista elképzeléséről. Aetas, 1. sz., 198–214.*
- Kiss Kinga (2015): *Kedvelt olvasmányok a kötelező olvasmányok?* In H. Nagy Péter – Keserű József (szerk.): *A párbeszéd eleganciája. Köszöntő kötet Erdélyi Margit tiszteletére*. Komárom: Selye János Egyetem Tanárképző Kar, 267–276.
- Klapcsik Sándor (2005): *Science fiction és történelem: utópia, szimulákrum, párhuzamos univerzumok. Prae, 3. sz., 16–27.*
- Livius, Titus (1982): *A római nép története a város alapításától*. Ford. Kiss Ferencné – Muraközy Gyula. Budapest: Európa Könyvkiadó.
- Magdics Erika (2007): *A 12–18 éves fiatalok olvasási, könyvtárhasználati és szabadidős szokásai a Szabadhegyi Közoktatási Központban*. Online: www.gykszekcio.eoldal.hu/file/26/magdics.doc (Letöltés: 2017. június 17.)
- Manxhuka Afrodita (2016): *Aktualizált klasszikusok, avagy a legújabb populáris regényekben rejlő pedagógiai lehetőségek. Iskolakultúra, 6. sz., 67–68.*
- NAT = Nemzeti alaptanterv, 10660-10679. Online: http://ofi.hu/sites/default/files/attachments/mk_nat_20121.pdf (Letöltés: 2017. június 17.)
- Plonický Tamás (2016): *Elköteleződve – A házi olvasmányok problematikája*. In Tóth Péter – Makó Ferenc – Varga Anikó (szerk.): *VI. Trefort Ágoston Szakképzés- és Felsőoktatás-pedagógiai Konferencia. Tanulmánykötet*. [h.n.]: [k.n.], 488–505.
- Roberts, Andrew (2006): *Bevezető*. In Uő (szerk.): *Mi lett volna, ha...? [fejezetek a meg nem történt világtörténelemből]*. Budapest: Corvina.
- ROP I. = Revideált oktatási program az általános iskolák számára. Online: <https://www.minedu.sk/data/att/7508.pdf> (Letöltés: 2017. június 17.)
- ROP II. = Revideált oktatási program a nyolcosztályos gimnáziumok számára. Online: <https://www.minedu.sk/data/att/7975.pdf> (Letöltés: 2017. június 17.)

- ROP III. = Revideált oktatási program a szakközépiskolák számára. Online: <https://www.minedu.sk/data/att/7522.pdf> (Letöltés: 2017. június 17.)
- ROP IV. = Revideált oktatási program a négyéves gimnáziumok számára. Online: <https://www.minedu.sk/data/att/7930.pdf> (Letöltés: 2017. június 17.)
- Rosenfeld, Gavriel D. (2005): *The World Hitler Never Made: Alternate History and the Memory of Nazism*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Rosenfeld, Gavriel D. (2007): Miért a kérdés, hogy „mi lett volna, ha?” Elmétkedések az alternatív történetírás szerepéről. Ford. Szélpál Livia. *Aetas*, 1. sz., 147–160.
- RMOP I. = Romániai magyar oktatási program 5–8. Online: <http://www.satmar.ro/web/uploads/files/5-8.pdf> (Letöltés: 2017. június 17.)
- RMOP II. = Romániai magyar oktatási program 9–10. Online: <http://www.satmar.ro/web/uploads/files/9-10.pdf> (Letöltés: 2017. június 17.)
- RMOP III. = Romániai magyar oktatási program 11. Online: <http://www.satmar.ro/web/uploads/files/11.pdf> (Letöltés: 2017. június 17.)
- RMOP IV. = Romániai magyar oktatási program 12. Online: <http://www.satmar.ro/web/uploads/files/12.pdf> (Letöltés: 2017. június 17.)
- Sánta Szilárd (2009): A jelen mintázatai. *Opus*, 2. sz., 33–40.
- Sánta Szilárd (2012): *Mesterséges horizontok: Bevezetés a kortárs sci-fi olvasásába*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum (Parazita könyvek 7).
- Spedo, Giampaolo (2009): *The Plot Against the Past: An Exploration of Alternate History in British and American Fiction*. Online: http://paduaresearch.cab.unipd.it/1463/1/giampaolo_spedo_plotagainstthepast.pdf (Letöltés: 2017. június 17.)
- Stockwell, Peter J. (2000): *The Poetics of Science Fiction*. New York: Longman.
- Takács Gábor – Szilárdi Réka (2010): *A Mein Kampf, a Ji King és a telefonkönyv*. In Szilárdi Réka (szerk.): *Ütköző világok. Tanulmányok Philip K. Dick műveiről*. Dunaszerdahely: Lilium Aurum, 33–55.
- Winthrop-Young, Geoffrey (2009): Fallacies and Thresholds: Notes on the Early Evolution of Alternate. *Historical Social Research*, 2. sz., 99–117.

„A fény a sötétség balkeze”

Transzkulturális kérdések Ursula K. Le Guin

A sötétség balkeze című regényében

Keserű József

„Light is the left hand of darkness”. Transcultural questions in Ursula K. Le Guin’s ‘The Left Hand of Darkness’

Abstract

The study investigates the question of transculturalism in the novel of Ursula K. Le Guin ‘The Left Hand of Darkness’. It focuses mainly on topics like the inner dimensions of cultures, the relationship between the oppressor and the oppressed, the non-violent forms of interference between cultures, the strangeness of ourselves, and the hybridity in social and biological sense. Through the dynamic relation of its main characters the novel by Ursula K. Le Guin shows us how an alien planet can become a transcultural site for the visitor, namely Genly Ai. At the end of the novel Genly Ai, the envoy of the Ekumen gains not only information about the inhabitants of Planet Gethen but a new and deeper understanding of himself.

Keywords:

transculturation, contact zone, transcultural site, Ursula K. Le Guin, strangeness

Kulcsszavak:

kulturális átvitel, érintkezési zóna, transzkulturális hely, Ursula K. Le Guin, idegenség

Némileg meglepő, hogy a transzkulturalitás szempontjait irodalmi művekben vizsgáló tanulmányok között milyen kevés olyan akad, amely a science fiction műfajába sorolható művekkel foglalkozik. Pedig e műfaj számos kiemelkedő darabja szinte kínálja magát az ilyen irányú vizsgálódásra. Az olyan kérdések, mint a kultúra belső széttagoltsága, a monokulturalitás és az autentikus kultúra problematizálása, a kultúrák közötti – nem feltétlenül konfliktusként megnyilvánuló – interferenciák, az idegen ismerőssége és a saját idegensége, vagy éppen a hibriditás különböző válfajai sajátos módon reflektálódnak a tudományos-fantasztikus alkotásokban. Sajátos módon, mert az elképzelt jövőben játszódó narratívák legtöbbszörben már eltűntek a nemzetek, így a kultúrák közötti kapcsolatok túlmutatnak a transznacionalitás dimenzióin. És sajátos módon azért is, mert az idegenség és a hibriditás megjelenítése sem feltétlenül marad meg az antropomorfizáló felfogásmód keretei között. Az idegen a sci-fikben gyakran egy másik faj képviselője, s ennél fogva radikálisan idegen; hibriditással pedig nem kizárólag kulturális értelemben találkozunk, hanem biológiai értelemben is.

Az alábbiakban Ursula K. Le Guin ma már klasszikusnak számító 1969-es science fiction regényét, *A sötétség balkezét* vizsgálom, elsősorban a regény transzkulturális vonatkozásait helyezve előtérbe. Le Guin Nebula- (1969) és Hugo-díjas (1970) regénye az író nő úgynevezett Haini-ciklusának (angolul: Hainish Cycle) legismertebb – és *A kisémmizettek* (The Dispossessed) című regény

mellett valószínűleg a legfontosabb – darabja (Vö. Bernardo – Murphy 2006, 21).

A regény egy jól ismert alaphelyzetre épül: látogató érkezik egy idegen bolygóra. A bolygót Gethennek, más néven – a hideg klímája miatt – Télnek nevezik. Ide érkezik az Ekumen nevű szövetség követe, Genly Ai, akinek az a feladata, hogy a diplomácia eszközeivel rábírja a Gethen lakóit az Ekumenhez való csatlakozásra. Mint az a későbbiekben kifejtésre kerül, Genly Ai azért érkezik egyedül a Gethenre, mert az Ekumen az erőszaknak még a látszatát is szeretné elkerülni. Az Ekumen úgy véli, hogy egyedüli küldöttként a követ nem jelenthet fenyegetést a getheniek számára, ami igaz is (vö. „Egyetlen idegen: furcsaság, kettő már invázió” Le Guin 1979, 238), így azonban a küldött meglehetősen kiszolgáltatott helyzetbe kerül. Lépten-nyomon szembesül azzal, hogy nem érti a gethenieket, saját magára „jöttment”-ként, illetve „védtelen idegen”-ként tekint (Le Guin 1979, 19), és érthető módon szeretne beilleszkedni a helyi kultúrába („egyre jobban vágytam a névtelenségre, az azonosulásra” Le Guin 1979, 12). Ez azonban nem csak a kulturális különbségek miatt mutatkozik lehetetlennek.

A getheniek, bár szintén emberek, biológiailag mégis eltérnek a többi embertől. Életük nagy részében ugyanis nincs nemük. Csak a kemmernek nevezett havi ciklusuk során válnak időlegesen férfivá vagy nővé. Nem semleges neműek tehát, hanem inkább potenciális vagy integrált neműnek kell tekintenünk őket (Le Guin 1979, 109). Genly Ai a gethenieknek ezt a sajátosságát nehezen tudja megszokni. „Hasztalan próbáltam megszabadulni attól a beidegzett szokástól, hogy egy getheniben önkéntelenül hol a férfit, hol a nőt lássam, s ezzel beskatulyázzam őket azokba a kategóriákba, amelyek bár lényegbevágóak, ha rólunk van szó, órájuk nem illenek.” (Le Guin 1979, 17) Vagy: „A kulturális megrázkódtatás kismiska volt ahhoz a biológiai megrázkódtatáshoz képest, amit mint hímnemű emberi lénynek el kellett szenvednem olyan emberi lények között, akik életük öthatod részét semleges hermafroditák gyanánt élik le.” (Le Guin 1979, 55) Genly Ai tudatában van saját nézőpontja korlátozott voltának. Attól a szemléletmódtól, amely neveltetése alapját képezi, azonban mégsem képes megszabadulni. A getheniekre általában hímnemű személyes névmással utal, miközben számukra ő minősül különösnek. A Tél bolygó lakói a kemmer időnkénti elhúzódsát – amikor egyesek a szükségesnél tovább mutatnak nemi aktivitást – perverziónak tartják. Számukra az Ekumen követe – aki *egyfolytában* férfi – maga a megtettesült perverzió.

Az érintkezési zóna (contact zone) Mary Louise Pratt-tól származó fogalma (Pratt 2008) azokra a terekre utal, ahol a különböző kultúrák érintkezésbe lépnek egymással, sőt nemcsak érintkezésbe, hanem egyenesen összeütközésbe. A Tél bolygó Le Guin regényében ilyen érintkezési zónaként is felfogható, hiszen a kulturális és biológiai különbségek miatt – a követ minden szándéka ellenére – egy idő után ellenséges helyszínné válik számára. Az érintkezési zónában végbemenő kulturális folyamatokat Pratt kulturális átvitelnek (transculturation) nevezi. „A kulturális átvitel arra utal, hogy az elnyomott vagy marginális közösségek hogyan válogatnak és alkotnak újat a domináns [...] kultúrák által közvetített forrásokból.” (Kovács 2010, 76) Nem egyértelmű azonban, hogy *A sötétség balkeze*ben melyik kultúra számít dominánsnak. Első látásra egyértelműen a Genly Ai által képviselt Ekumen, amely egy nyolcvanhárom, emberek által lakott bolygóból álló közösség. Az Ekumen többek között technológiai téren is magasan túlszárnyalja

a Tél bolygót. A getheniek számára ismeretlen az a technológia, amelynek segítségével a követ eljutott hozzájuk, és nem ismerik az általa használt kommunikációs eszközt, az ansible-t sem. (Az ansible olyan eszköz, amely lehetővé teszi az egyidejű kommunikációt a nagy távolságban lévő felek között is.) Az Ekumen dominanciáját jelzi továbbá, hogy igyekszik csatlakozásra bírni a Gethent, igaz, ezt nem az erőszakos gyarmatosítás eszközeivel teszi, hanem békés módon. Miután kezdetben Genly Ai nem tudja meggyőzni Gethen egyik országának, Karhidának az uralkodóját, XV. Argavent a csatlakozásról, felveti annak lehetőségét, hogy távozik a Gethenről egy időre, és majd később visszatér. Az idődilataciónak köszönhetően ő nem sokat öregedne, miközben addigra Argaven helyét már egy másik uralkodó venné át, akivel talán könnyebben szót lehetne érteni.

Az Ekumen látható dominanciája ellenére azonban a képviselőjében eljáró követ mégis alárendelt helyzetbe kerül a Gethenen; nem tud beilleszkedni a társadalomba, a helyiek perverznek tartják, később megvádolják árulással, sőt börtönbe is vetik. A domináns és az alárendelt kultúra viszonya tehát meglehetősen összetett a regényben. Bár megvolna a szükséges fölénye, politikájának köszönhetően az Ekumen mégis lemond a dominanciáról, és békésen közelít a helyi kultúrához. Le Guin regényében a feltételezett centrumból származó reprezentációs stratégiák nem terjednek erőszakos módon a periférián, sokkal inkább a periféria reprezentációs stratégiái fejtenek ki hatást a központi stratégiákra. A regény – a kölcsönösség jegyében – mindkét kultúra nézőpontjából rálátást biztosít a másikra. Mindezt elsősorban narrációs eljárások révén éri el. Nem Genly Ai az egyetlen narrátor, és ennél fogva nem csak az ő nézőpontját ismerhetjük meg, sőt időnként kívülről, a getheniek szemszögéből látjuk őt. A váltakozó nézőpontoknak köszönhetően nemcsak az a kérdés merül fel, hogy milyen lehet egy (majdnem) nem nélküli társadalom (mint kiderül, a getheniek egy genetikai manipuláció következtében váltak ilyené), hanem azon is elgondolkodhatunk, hogy egy olyan társadalom (az Ekumen társadalma), amelynek tagjai biológiai és társadalmi nemmel is rendelkeznek, hogyan képes hosszú távon működni, illetve milyen, ebből fakadó problémákkal szembesül.

Egyáltalán nem véletlen tehát, hogy a regényről írt elemzésében Matthias Stephan érintkezési zóna helyett transzkulturális helyről (transcultural site) beszél. Míg ugyanis az érintkezési zóna fogalma elsősorban konfliktusként ragadja meg két kultúra találkozását – a fogalom definíciói, amelyekben rendszeresen felbukkannak olyan kifejezések, mint viaskodás (grappling) és összecsapás (clashing), legalábbis erre engednek következtetni –, addig a transzkulturális hely fogalma lehetővé teszi, hogy egy ilyen találkozásra kölcsönös elmozdulásként (displacement) gondoljunk. „Ezen az elmozduláson keresztül a transzkulturális találkozás kölcsönös elfogadássá válhat és pozitívabb irányba fejlődhet tovább. [...] A transzkulturális helyre való belépés révén az egyes kultúrákra jellemző erőviszonyok elmozdulnak, ennek következtében az egyének sebezhetővé válnak, de egyúttal nyitottabbakká is egymás kultúrájára.” (Stephan 2012) *A sötétség balkeze*ben pontosan ez történik, mégpedig mindkét oldal képviselőjével.

Le Guin regényében a két kultúrát lényegében egy-egy alak testesíti meg. Az Ekument a követ, Genly Ai, a Gethent pedig Karhida egyik előljárója, Estraven. Kettejük kapcsolatának tehát érdemes nagyobb figyelmet szentelnünk. Első ta-

lálkozásukra a regényben rögtön a Genly Ai által narrált első fejezetben sor kerül. Mint megtudjuk, a követ ekkor már két éve a Gethenen tartózkodik, és korábban Estraven segítségét kérte ahhoz, hogy előadhassa mondandóját Karhida királynak, XV. Argavennek az Ekumenhez való csatlakozással kapcsolatban. Genly Ai és Estraven találkozására utóbbi palotájában kerül sor. A találkozó során a követ több alkalommal kifejezésre juttatja, hogy idegennek érzi magát ebben a világban. Nem érti a getheniek tartózkodó (szerinte szenvtelen) viselkedését, nem tud olvasni a gesztusaikban, sem a mimikájukról (a getheniek arckifejezését az állatokéhoz hasonlítja, tekintetüket kifejezéstelennek találja). Nem érti továbbá a getheniek viselkedését szabályozó alapelvet, a shifgrethort sem, amelyet ráadásul még a maga nyelvére sem tud lefordítani; a kifejezés egyaránt jelent számára „presztízst, látszatot, helyzetet, tekintélyi viszonylatot” (Le Guin 1979, 19). Ráadásul a házigazdája viselkedése is kényelmetlenséggel tölti el. Estravenre – feltehetően saját előítéleteiből kifolyólag – férfiként tekint, éppen ezért nem tud mit kezdeni annak helyenkénti, általa nőiesnek tartott gesztusaival és szavaival. Nem csoda, hogy amikor Estraven beszámol neki arról, hogy nem tudja az ügyét tovább támogatni a királynál, Genly Ai kezdeti kényelmetlensége és gyanakvása nyílt ellenszenvbe csap át. A város korábban gyakran hangoztatott sötét és komor jellegét immár Estravenre is kivetíti: „Ő volt a legsötétebb lélek mindazok között a sötét, kerékkötő, talányos lények között, akikkel összehozott a sors ebben a komor városban.” (Le Guin 1979, 26) Az csak a későbbiekben derül ki, hogy mennyire félreértette a követ Karhida előljáróját.

Genly Ai fokozatos átalakuláson megy keresztül a regény folyamán, így amikor a későbbiekben újra találkozik Estravennel, már kevesebb előítélettel viseltetik a gethenivel szemben. A követ látásmódjának megváltozása lépésről lépésre történik. Fontos esemény ebben a fejlődéstörténetben, amikor Genly Ai ellátogat a handdaratákhoz, vagyis a Jövendőmondókhoz. A handdaraták egy különös, isten nélküli vallás követői, akik a világtól elkülönülve és egyfajta szerzetesi életmódot folytatva élnek. Érdekessé a követ számára azáltal válnak, hogy képesek arra, amire az Ekumen küldötte nem képes: meglátni a jövőt. Genly Ai persze kezdetben szkeptikusan viszonyul a Jövendőmondók eme képességéhez, a náluk tett látogatás azonban meggyőzi őt arról, hogy a handdaraták nem szélhámosok. Ezen a ponton kezdi Genly Ai jobban megérteni a getheniek gondolkodásmódját. „Ám miután már fél hónapot eltöltöttem Otherhordban, Karhidát is kezdtem jobban megérteni. Az ország politikája, parádéi és szenvedélyei mélyén egy ősi sötétség, a Handdara passzív, anarchikus, hallgató, termékeny sötétsége munkál.” (Le Guin 1979, 69) Ugyanakkor azt is felismeri, hogy a handdaratákkal való kapcsolat gyümölcsöző lehet mindkét kultúra számára. „Nekünk vannak NAFAL hajóink, rendelkezünk az egyidejű átvitel és a szavak nélküli beszéd képességével, de még nem sikerült megszelídíteniük és igába fognunk a megsejtést; ezért a tudományért Gethenhez kell fordulnunk.” (Le Guin 1979, 77)

A követ igyekszik megfigyelni a Gethen lakóinak szokásait és viselkedését, hamar rájön azonban arra, hogy könnyű az általánosítás hibájába esni. Karhida ugyanis csak egy ország a Gethenen, és nem azonosítható a bolygó egészével. Amikor Genly Ai látogatást tesz a Karhidával szomszédos Orgoreynbe, szembesül azzal, hogy az ott élők – az orgoták – mennyire mások, mint a karhidaiak. „Az

volt az érzésem, mintha egy sötét korból léptem volna át ide, és sajnáltam a Karhidában elvesztegetett két esztendő. Ez végre olyan országnak tűnt, amely kész rá, hogy belépjen az Ekumen Korba.” (Le Guin 1979, 132) Orgoreyn más – például kevésbé kaotikus –, mint Karhida, és az orgoták is másként vélekednek a követről. Genly Ai már nem azt érzi, amit Karhidában, hogy furcsaságként vagy rejtélyként viszonyulnak hozzá, hanem azt, hogy az orgoták kulcsot látnak benne, bár azt kezdetben még ő sem tudja, hogy mihez is lenne ő a kulcs.

Genly Ai itt, Orgoreynben találkozik újra Estravennel, akit időközben száműzetésre ítél Karhida uralkodója. Estraven mindenekeelőtt óvatosságra inti a követet az orgotákkal kapcsolatban. Igyekszik rámutatni arra, hogy látszólagos nyitottságuk mögött manipulációs szándékok húzódnak meg. Míg a karhidaiak inkább tartottak a követől és az általa képviselt jövőtől, addig az orgoták olyan lehetőséget látnak a csatlakozásban, amelyből elsősorban nekik származhatna hasznuk. Mivel a követ még mindig bizalmatlan Estravennel szemben, nem hallgat a figyelmeztetésre, és kénytelen lesz a későbbiekben a saját bőrén megtapasztalni az orgoták politikáját. A *Mishnoryi monológok* című fejezetben Estraven maga mondja el gondolatait a követtel kapcsolatban. Ez a narratív megoldás lehetővé teszi, hogy kívülről is rá lássunk a követre (mivel a regény túlnyomó részének maga Genly Ai a narrátora, ezért erre korábban kevésbé volt lehetőség), ráadásul az olvasó így olyan információk birtokába jut, amelyekkel a szerepő (a követ) nem rendelkezik.

Genly Ai még mindig nem érti a körülötte lévő világot, így azt sem, miért fogták el és zárták börtönbe. Különös módon azonban éppen a rabság hozza el számára a korábban vágyott azonosulást a getheniekkel. A követ először arról számol be, hogy az őket szállító járműben a kényszerű összezárás ellenére rabtársai egymás számára idegenek maradtak:

Akármennyire össze voltunk is zsúfolódva, és akármennyire egymáshoz bújunk is éjszakára, nagyon messze voltunk egymástól ott a kocsiban. [...] Összezsúfolva és osztozva közös halandóságunknak eme keserű éjszakájában, szüntelenül lökdöztük egymást, egymásnak ütököztünk, egymásra estünk, leheletünk összekeveredett, testünk melegét – nyomorult tüszakás! – összeadtuk, ám megmaradtunk idegeneknek. Még a nevét sem tudtam senkinek ott a kocsiban. (Le Guin 1979, 195)

Később azonban ez az idegenség fokozatosan szertefoszlik, és Genly Ai úgy érzi, immár „egy [...] közülük” (Le Guin 1979, 198). Ez a felismerés azért is különösen fontos, mert először fordul elő, hogy a követ – paradox módon rabságban sínylődve – már nem érzi egy idegen világba zárt rabnak magát. Hozzá kell azonban ehhez tenni, hogy Genly Ai azonosulását nagyban elősegíti, hogy rabtársainak az örök kemmer elfojtását elősegítő kábítószer adnak, így azok nem a számukra megszokott, természetes módon viselkednek.

Genly Ai fejlődéstörténetének utolsó állomása a rabságból való szabadulás után következik be. Miután Estraven kiszabadította őt, együtt vágnak neki a hó és jég borította hegyvidéknek, hogy visszatérjenek Karhidába. Az út során lehetőségük nyílik egymás (kultúrájának és gondolkodásmódjának) jobb megismerésére. Ezt a kölcsönösséget az író a narrátorok váltakoztatásával (is) érzékelteti. Míg a szökést követő, tizenötödik fejezetnek Genly Ai a narrátora,

addig az utána következő fejezet elbeszélője Estraven lesz. Közös útjukon a követ először látja a helybélit „olyannak, amilyen valójában” (Le Guin 1979, 228). A két, egymás számára biológiailag és kulturálisan is olyannyira idegen ember között lassan baráti kötelék szövődik. Amikor Estraven felteszi a kérdést Genly Ainak, hogy milyenek a nők valójában, akkor a követ először meglehetősen zavarba jön (a kérdésre nem lehet általánosságban válaszolni), majd éppen ez viszi őt közelebb ahhoz a felismeréshez, hogy a nők bizonyos vonatkozásban idegebbek számára, mint Estraven maga (Le Guin 1979, 268). Mire Genly Ai eljut ennek kimondásához, addigra már meglehetősen messzire került eredeti szemléletmódjától. Bár Estraven idegensége nem számolódik fel teljesen (Genly Ai például nem veszi észre, amikor az belép a kemmerbe), mégis megtörténik annak felismerése, hogy a másikban (az idegenben) van valami a sajátból (az ismerősből).

Estraven ugyanúgy bejárja a maga útját, mint Genly Ai; számára a követ válik fokozatosan idegenből ismerőssé. Eközben persze neki is szembesülnie kell azzal, hogy az előfeltevései olykor tévesek voltak, továbbá azzal is, hogy bizonyos fogalmak nem alkalmazhatók egyértelműen a követre. Az alábbi részlet – amelyben a bátorság és a gyávaság fogalmai kérdőjeleződnek meg – jól szemléleti mindezt:

Van valami törékeny ebben az emberben. Védtelen, sebezhető, ki van téve minden veszélynek, még a nemi szervében is, amelyet állandóan a testén kívül kénytelen hordani; ugyanakkor erős, hallatlanul erős. Nem tudom, kitartóbb lenne-e nálam a szánvontatásban, de hogy nálam keményebben és gyorsabban, kétszer olyan erővel képes dolgozni, az tény. Könnyedén emeli a szán végét, hogy átsegítse valamilyen akadályon. Én képtelen vagyok akkora súlyt fölemelni vagy megtartani, hacsak nem dothe-állapotban. Törekenységéhez és erősségéhez méltó a jelleme: amilyen könnyen kétségbeesik, olyan könnyen megmakacsolja magát: dühödt, türelmetlen bátorság jellemzi. Ez a lassú, kemény, csúszó-mászó munka, amit mostanában csinálunk, testileg-lelkileg megviseli, s ha a fajtámhoz tartozna, már-már gyávanak tartanám, holott épp ellenkezőleg: nem láttam emberben még ilyen tettekre kész bátorságot. Most is készségesen, sőt örömmel kockára teszi az életét a szakadék gyors és kegyetlen próbáján. (Le Guin 1979, 259–260)

Talán nem túlzás azt állítani, hogy Estraven itt nemcsak a követtel szembeni felismerésének ad hangot, hanem egy általánosabb igazság felismeréséhez jut el; annak belátásához, hogy a másik ember mindig képes meglepni bennünket, s ily módon – valamilyen mértékben – mindig megismerhetetlen (azaz idegen) marad.

Bár az oppozíciókban való gondolkodás olyan mélyen bele van írva az emberi kultúrába, hogy attól nem egykönnyen lehet megszabadulni (vö. „Mi is dualisták vagyunk. Hiszen a dolgok lényege a kettősség, nemde? Amíg a világ feloszlik *önmagamra* és a *többiekre*” Le Guin 1979, 267), a regény mégis túlmutat a hagyományos férfi/nő és a kevésbé hagyományos férfi/androgün szembeállításán, és a saját/idegen szövevényes, szimpla szembeállításnál jóval komplexebb kapcsolata felé mutat. Mind Genly Ai, mind Estraven végérvényesen megváltozik a Jégen eltöltött idő alatt. A zord természeti környezettel (és inkább önmagukkal, mint egymással) vívott küzdelmük során egy olyan transzkulturális helyen találják magukat, ahol egy időre felfüggesztődnek az elsajátított kulturális beidegződések.

Egy különösen fontos szöveghelyen Estraven a következőket állapítja meg: „fönn, itt a Jégen mindketten egyedi eset vagyunk, elszigetelt jelenség – én is ugyanúgy el vagyok vágva a hozzám hasonlóktól, a társadalomtól, amelyhez tartozom, és annak szabályaitól, akárcsak ő az övétől. Itt nincs tele a világ getheniekkel, akik megindokolnák és alátámasztanák a létezésemet. Végre egyenlők vagyunk, egyformán idegenek és magányosok” (Le Guin 1979, 265). A transzkulturális tapasztalat – különös módon – egy kultúrán kívül eső helyen valósul meg. „Csakis ezen a helyen következhet be egymás igazi megértése, vagyis a transzkulturális találkozás. Ez a találkozás egy olyan teret nyit meg, ahol Genly és Estraven képessé válnak a másik egyéniségének és kultúrájának elfogadására.” (Stephan 2012) Mindez nemcsak egymás kultúrájának jobb megértéséhez (illetve valamiféle bolygókon átívelő erkölcsi egyesüléshez, mint Matthias Stephan véli) vezet, hanem a saját kultúra jobb megértéséhez is. Innen nézve nem az lesz az igazán fontos, ami Genly Aiban és Estravenben közös, hanem éppen az, amiben különböznek. „Ez [a barátság] azonban nem a köztünk lévő hasonlóságokból és vonzódásokból csírázott ki, hanem a különbözőségek csiholták életre: és önmagában ez volt az egyetlen híd, amely a köztünk lévő szakadékon átívelt.” (Le Guin 1979, 282)

Estraven idegensége tehát nem számolódik fel teljesen (bizonyos fokig végső tette is értelmezhetetlen marad Genly Ai számára), a vele eltöltött idő azonban olyan változást hoz a követ világszemléletében, amelyre az korábban nem is gondolt volna. Mindez leginkább ott mutatkozik meg, amikor Genly Ai az Ekumenről és annak terveiről gondolkodik. A megélt tapasztalatok hatására már másképp tekint az Ekumen politikájára, amelynek köszönhetően egyedül kénytelen tevékenykedni a Gethenen. A korábbi értelmezés, mely szerint az Ekumen így szeretné elkerülni az erőszak látszatát, ugyan nem feltétlenül válik érvénytelenné, de mindenképpen kiegészül egy másik felismeréssel. A kérdésre, hogy miért jött egyedül egy ilyen fontos ügyben, a követ a regény végén így válaszol:

Ekumeni előírás, aminek megvan az oka. Bár ami azt illeti, kezdek kételkedni benne, hogy valaha is jól értettem az okát. Azt hittem, miattatok kellett egyedül jönnöm, annyira magamra hagyatva és kiszolgáltatva, nehogy úgy éreztétek, mintha veszélyt hozhatnák rátok, vagy fölboríthatnám a hatalmi egyensúlyt: hogy szó se lehessen invázióról, hisz csak egy küldönctű jött. Ennél azonban többről van szó. Én egymagamban nem változtathatom meg a világotokat. Engem azonban megváltoztathat. Így egyedül nyitva kell tartanom a fületem is, nemcsak a számát. Ha így, magamra hagyatva kapcsolatot teremtek – már ha egyáltalán sikerül kapcsolatot teremtenem –, ez nem lesz személytelen és pusztán politikai kapcsolat, hanem személyes, és mint ilyen, több is lesz meg kevesebb is politikai kapcsolatnál. Nem mi meg ők; nem én meg az; hanem én meg te. (Le Guin 1979, 295)

Miközben saját kultúrájának követeként teljesít küldetését, Genly Ai el is távolodik a saját kultúrájától, hiszen az idegen kultúrával való találkozás – éppen a fent hangoztatott személyes (vagy még inkább: egzisztenciális) érintettség miatt – maga után vonja a másik kultúrában való involválódást. Genly Ai esetében ott mutatkozik ez meg a legnyilvánvalóbban, amikor viszontlátja úrhajóstársait. Az úrhajó leszállásakor – amely az Ekumen és a Gethen számára történelmi jelentőségű esemény, a követ számára azonban inkább megrázó tapasztalat – immár

úgy tekint korábbi társaira, mint korábban a getheniek órá. „Bármilyen jól ismerem is ezeket a férfiakat és nőket, mind idegenszerűen hatott rám. Idegen volt a hangjuk is: vagy túl mély, vagy túl éles. Mint egy farka különös, nagy állat, két különböző faj: értelmes tekintetű, nagy majmok, s mindegyik tüzelt, kemmerben volt... Megragadták a kezem, tapogattak, ölelgettek.” (Le Guin 1979, 338) Bár a követ szavai erőteljesen hangsúlyozzák az idegenség tapasztalatát, a jelenetet talán mégsem úgy kellene értenünk, mint a sajáttól való végleges elidegenedés megnyilvánulását, hanem mint annak felismerését, hogy a saját kultúra is csupán egy a számos kultúra közül, s ennél fogva reflektáltan is lehet hozzá viszonyulni. Ezzel Genly Ai végső soron mégis az Ekumen politikájának sikeres beteljesítőjévé válik, amennyiben az arra irányul, hogy a különbözőségeket nem elnyomva próbál meg létrehozni, illetve folyamatosan bővíteni egy olyan közösséget, amelyben mindenki egyformán ember. Ez visszhangzik a követ szavaiban, amikor egy helybéli, sassinothi orvos arcát megpillantva abban „nem férfi és nem női, hanem emberi arc[ot]” lát (Le Guin 1979, 338).

Mindazonáltal a megértés folyamata Genly Ai számára itt nem ért véget, erről árulodik a regényszöveg felépítése is. A Tél bolygón történt események narrálását időnként olyan rövidebb szövegrészek szakítják meg, amelyek a getheniek hagyományaiban mélyen gyökerező rövid történeteket mesélnek el. A regény egyértelműen jelzi, hogy ezek a getheni mítoszok honnan származnak (összesen öt olvasható belőlük; van, amelyik egy archívumból származik, egy másikat Genly Ai jegyzett le a Gethenen tartózkodása során – mindenesetre archaikus mivoltukhoz nem fér kétség), továbbá az is kiderül, hogy ezeket maga Genly Ai válogatta össze. Felmerül a kérdés, hogy milyen viszonyban vannak ezek a részek az elmesélt történettel. Elizabeth Cummins szerint „[e]zek a mítoszok nem csupán arra szolgálnak, hogy megvilágítsák a getheni kultúra egyes specifikus elemeit, hanem arra is, hogy segítsenek megérteni azt a filozófiát, amely e kultúra alapjait képezi” (Cummins 1993, 80). Más szóval olyan önértelmező szövegekről van szó, amelyek elsősorban Genly Ai számára teszik világosabbá és érthetőbbé mindazt, amit a Tél bolygón megtapasztalt. „A getheni történetek elmélyítik Ai tapasztalatait és a getheni embereknek, illetve azok egyediségének és tőle [a követtől] való különbözőségének összetettebb megértése felé vezetik. [...] Ugyanakkor mindegyik történet tovább mélyíti Ai tapasztalatainak a jelentését az egész regényen át. Ai olyan történeteket válogatott össze, amelyekben saját tapasztalataihoz hasonló események és személynevek találhatóak.” (Cummins 1993, 80)

Jó példa erre a regény második fejezete, amely *A hóföregteteg belsejében levő hely* címet viseli. Ebben egy testvérpárról olvashatunk, akik kemmeringet fogadtak egymásnak, és a tiltás ellenére gyermekük született. Az egyikük kétségbeesésében öngyilkosságot követett el (ami a getheniek szemében legalább akkora bűn, mint a testvéri kapcsolatból fogant gyermek), a másikat pedig száműzte a közösség. A száműzött végül a Jégen kötött ki, ahol találkozott meghalt testvére szellemével; annak kérésére azonban mégsem maradt a Jégen, hanem végül – egy hosszú és viszontagságos út végén – hazatért. Nem nehéz meglátni ebben a Genly Ai által megélt visszhangját. Estravent ugyanúgy száműzik, mint a történetbeli fivért, ugyanúgy a Jégen át vezet az útja, mint annak, sőt

a regényből kiderül, hogy Estravennek volt egy testvére, aki már meghalt, s akihez rendkívül bensőséges viszony fűzte őt. Bár a getheni mítosz nem minden eleme köszön vissza Genly Ai tapasztalataiban, a hasonlóságok nyilvánvalóak. Ez is afelé mutat, hogy az eseményeken utólagosan is töprengő, jelentését író követ értelmező szövegekként tekint e mítoszokra.

Ugyanakkor „[a] történetek azt sugallják, hogy a lineáris mintázaton túl létezik egy másfajta módja is a tapasztalatokról való gondolkodásnak és azok feljegyzésének: a körkörös vagy spirális mintázat. Ennek alapja egy olyan visszafelé irányuló mozgás, amely felfed egy a jelen szempontjából fontos igazságot. Ai jelentését olvasva egy előre és hátra irányuló mozgást kell végeznünk a fejezetek között, annak érdekében, hogy megértsük azt az »egyetlen történetet«, amelyet Ai mesél. *A sötétség balkeze* kihívás elé állítja az olvasóját, pontosan úgy, ahogyan Ai getheni tapasztalatai is kihívást jelentenek a követ számára: hogy a különbözőség nézőpontjából szemlélje a dolgokat, mintsem az egymással szembenálló dualitásokéból. Mind az őt, Ai által kiválogatott mítosz a dualitásokkal és a másság elfogadásának vagy elutasításának problémájával foglalkozik. Az elfogadás olyan tettekhez vezet, amelyek kreatívak; az elutasítás pedig olyanokhoz, amelyek destruktívak.” (Cummins 1993, 81)

A regényről írt elemzésében Matthias Stephan így fogalmaz: „A transzkulturális elmélet az identitás egy olyan dialektikus megközelítését jelenti, amelyben a másik kultúrával való interakció egy szintézis irányába mutató kritikai elmozdulásként valósul meg, amely teljesebb kulturális megértést tesz lehetővé.” (Stephan 2012) Ursula K. Le Guin regényében ez a gondolat nem tézisként fogalmazódik meg, hanem egy olyan történet keretei közt válik átélhetővé, amely nem kevés gondolkodnivalót ad az olvasójának.

Irodalom

Bernardo, Susan M. – Murphy, Graham J. szerk. (2006): *Ursula K. Le Guin: A Critical Companion*, Westport, Connecticut – London: Greenwood Press, 2006.

Cummins, Elizabeth (1993): *Understanding Ursula K. Le Guin*, Columbia, South Carolina: University of South Carolina Press, 1993.

Kovács Ágnes Zsófia (2010): Az útleírás története, ford. Kaposvári Márk, *Híd*, 2010/3., 69–79.

Le Guin, Ursula K. (1979): *A sötétség balkeze*, ford. Baranyi Gyula, Budapest: Kozmosz Könyvek, 1979.

Pratt, Mary Louise (2008): *Imperial Eyes: Travel Writing and Transculturation*, Second Edition, London and New York: Routledge, 2008.

Stephan, Matthias (2012): The Transcultural Site: Interpersonal Encounters with Otherness in Lessing, Le Guin and *Battlestar Galactica*, *Otherness: Essays and Studies* 3.1, December 2012. Online:

http://www.otherness.dk/fileadmin/www.othernessandthearts.org/Publications/Journal_Otherness/Otherness_3.1new/Stephan.pdf [Letöltés: 2018.01.06.]

prof. PhDr. Alabán Ferenc, CSc.
irodalomtörténész, egyetemi tanár
Selye János Egyetem Tanárképző Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Bratislavská cesta 3322
SK-94501 Komárno
e-mail: alabanf@ujs.sk

Mgr. Baka L. Patrik
doktorandusz hallgató
Selye János Egyetem Tanárképző Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Bratislavská cesta 3322
SK-94501 Komárno
e-mail: bakap@ujs.sk

Jaskóné Dr. Gácsi Mária, PhD.
főiskolai docens
Miskolci Egyetem Bölcsészettudományi Kar
Tanárképző Intézet
H-3515 Miskolc, Egyetemváros
e-mail: boljagam@uni-miskolc.hu

Dr. habil. Paedr. Keserű József, PhD.
egyetemi docens
Selye János Egyetem Tanárképző Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Bratislavská cesta 3322
SK-94501 Komárno
e-mail: keseruj@ujs.sk

Kurucz Anikó
doktorandusz hallgató
Selye János Egyetem Tanárképző Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Bratislavská cesta 3322
SK-94501 Komárno
e-mail: kuruca@ujs.sk

Dr. Ludányi Zsófia, PhD.
nyelvész, egyetemi adjunktus
Eszterházy Károly Egyetem
Nyelv- és Irodalomtudományi Intézet
Magyar Nyelvészeti Tanszék
H-3300 Eger, Eszterházy tér 1.
e-mail: ludanyi.zsafia@uni-eszterhazy.hu

Mgr. Pataki Tamás
Selye János Egyetem Tanárképző Kar
Történelem Tanszék
Bratislavská cesta 3322
SK-94501 Komárno
e-mail: tomaspataki@gmail.com

Suhajda Péter
tanár, doktorandusz hallgató
Debreceni Egyetem
Irodalom- és Kultúratudományok
Doktori Iskola
H-4032 Debrecen, Egyetem tér 1.
e-mail: suhajdap@gmail.com

Bc. Urban Ladislav
egyetemi hallgató
Selye János Egyetem Tanárképző Kar
Magyar Nyelv és Irodalom Tanszék
Bratislavská cesta 3322
SK-94501 Komárno
e-mail: urban.laci@hotmail.com

